रयत शिक्षण संस्थेचे,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,पुसेगाव

ता.खटाव, जि.सातारा. पिन ४१५५०२

वेदावती

२०२५ - २०२६

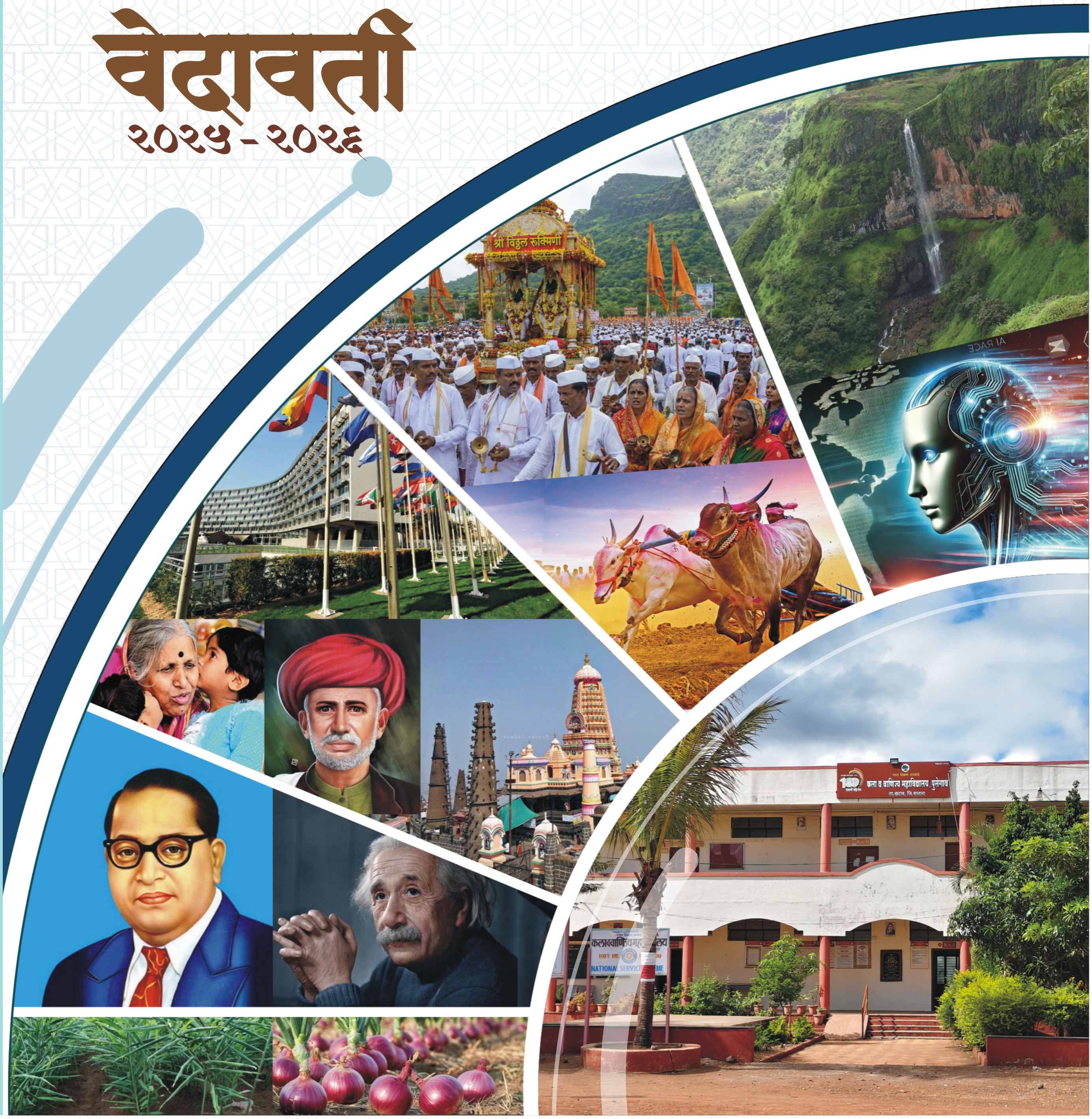

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,पुसेगाव

वेदावती २०२५ - २०२६

॥ विविध उपक्रम ॥

मराठी विभागांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद,पुणे शाखा-पुसेगाव सामंजस्य करार प्रसंगी मा.श्री.चंद्रकांत दळवी साहेब, चेअरमन रयत शिक्षण संस्था, सातारा, मा.सौ.सुनिताराजे पवार प्रमुख कार्यवाह, महाराष्ट्र साहित्य परिषद,पुणे, प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले व प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे

महाविद्यालय विकास समिती मिटींग प्रसंगी मा.श्री.चंद्रकांत दळवी साहेब, चेअरमन,रयत शिक्षण संस्था,सातारा, श्री.के.के.घाटगे, डॉ.के.एम.नलवडे, प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर व श्री.शशिकांत पाटील

'पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या राष्ट्रीय परिषदेमध्ये बोलताना ज्येष्ठ पत्रकार श्री.विजय चोरमारे व्यासपीठावर प्रिं.डॉ.राजेंद्र मोरे सहसचिव (ऑडिट), रयत शिक्षण संस्था,सातारा, प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.अनिल जगताप, प्रो.डॉ.दत्ता काळेल

'पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या राष्ट्रीय परिषदेमध्ये बीजभाषण प्रसंगी प्राचार्य आनंद मेणसे, व्यासपीठावर कुलगुरु डॉ.ज्ञानदेव म्हस्के, प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, श्री.के.के.घाटगे, डॉ.के.एम.नलवडे, प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.अनिल जगताप प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रो.डॉ.दत्ता काळेल

'पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या राष्ट्रीय परिषदेमध्ये बोलताना प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, व्यासपीठावर कुलगुरु डॉ.ज्ञानदेव म्हस्के, प्राचार्य आनंद मेणसे, श्री.के.के.घाटगे, डॉ.के.एम.नलवडे, प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले व मान्यवर

वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ प्रसंगी मार्गदर्शन करताना उपकुलसचिव,संलग्नता विभाग,शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर डॉ.प्रमोद पांडव, व्यासपीठावर प.पू.सुंदरगिरी महाराज, प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, श्री.के.के.घाटगे, डॉ.के.एम.नलवडे व मान्यवर

॥ विविध उपक्रम ॥

‘हिंदी विषयातील रोजगाराच्या संधी’ या विषयावर बोलताना प्रा.डॉ.दिलीपकुमार कसबे सोबत व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.लालासाहेब पवार, प्रा.आर.के.मुल्ला

‘वाचन प्रेरणा दिन’ या कार्यक्रमात मार्गदर्शन करताना प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर सोबत व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.अनिल जगताप, प्रा.श्रीमती मनुजा सोनार, प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे

‘छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती समारंभ’ प्रसंगी बोलताना प्रा. कोंडीबा शिंदे सोबत व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.अनिल जगताप, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.डॉ.किरण कुंभार

लीड कॉलेज अंतर्गत ‘उद्योजकता विकास आणि CIII’ या कार्यक्रमात मार्गदर्शन करताना श्री.सचिन भोंडवे व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रो.डॉ.संग्राम शिंदे व मान्यवर

‘वेदावती’ वार्षिक अंक सन.२०२५-२६ संपादक मंडळ

प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर समवेत महाविद्यालय प्राध्यापक वृंद

प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर समवेत महाविद्यालय शिक्षकेत्तर सेवक

॥ विविध उपक्रम ॥

भाषा विभागांतर्गत 'एकदिवशीय लेखन कौशल्य' कार्यशाळेत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना डॉ.ज्ञानदेव काळे

सांस्कृतिक विभाग आयोजित 'शिक्षक दिन' कार्यक्रमात मार्गदर्शन करताना माजी प्राचार्य शहाजी डोंगरे व्यासपीठावर डॉ.राजेंद्र भोसले, डॉ.अनिल जगताप, डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.श्रीमती मनुजा सोनार व विद्यार्थी प्रथमेश दळवी

'मराठी भाषा गौरव दिन' कार्यक्रम प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्रा.डॉ.मीरा देठे व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.डॉ.अनिल जगताप, प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे, प्रा.महेश आवळे

'महिला विषयक कायदे' या विषयावर मार्गदर्शन करताना ॲड.प्रवीण देवकर व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.अनिल जगताप, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.श्रीमती मनुजा सोनार, प्रा.लालासाहेब पवार, प्रा.सौ.उज्वला मदने

प्रशासकीय व शैक्षणिक तपासणी कमिटी भेट प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्रिं.डॉ.अरुण आंधळे व्यासपीठावर प्रिं.डॉ.सुनील हेळकर, प्राचार्या डॉ.वैशाली जाधव, प्रा.डॉ.गणेश जाधव व प्रा.डॉ.दिपा पाटील

'रयत स्पर्धा परीक्षा ॲकॅडमी' उदघाटन प्रसंगी मार्गदर्शन करताना श्री.के.के.घाटगे, जनरल बॉडी सदस्य,रयत शिक्षण संस्था,सातारा, सोबत व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर प्रा.डॉ.अनिल जगताप, प्रा.डॉ.नवनाथ लोखंडे, प्रा.सुधीर धोंगडे

संस्थापक, रयत शिक्षण संस्था, सातारा

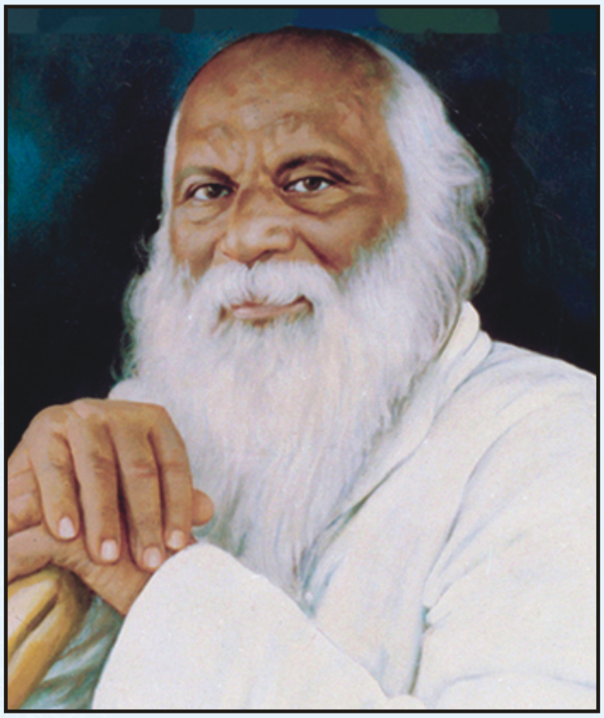

पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील

डी.लिट्.

" जो जो वस्तीला आला, त्याला ताटामधला घास दिला
पंखफुट्या पाखरांसाठी अण्णा तुम्ही वटवृक्ष लाविला "

दीनांची माऊली, अनाथांची सावली

॥ रयत माऊली सौ. लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील ॥

पदाधिकारी

अध्यक्ष,
रयत शिक्षण संस्था, सातारा

पद्मविभूषण खा. शरदचंद्रजी पवार साहेब

चेअरमन,
रयत शिक्षण संस्था, सातारा

मा. चंद्रकांत दळवी
IAS (Retd.)

पदाधिकारी

व्हा.चेअरमन
रयत शिक्षण संस्था,सातारा

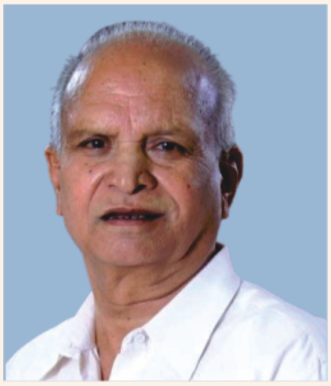

मा. ॲड. भगीरथ शिंदे

संघटक
रयत शिक्षण संस्था,सातारा

मा. डॉ. अनिल पाटील

सचिव
रयत शिक्षण संस्था, सातारा

मा. विकास देशमुख
IAS (Retd.)

सहसचिव (उच्च शिक्षण)
रयत शिक्षण संस्था,
सातारा

प्रिं.डॉ.शिवलिंग मेनकुदळे

सहसचिव (माध्य.)
रयत शिक्षण संस्था,
सातारा

मा.श्री.बंडू पवार

सहसचिव (ऑडिट)
रयत शिक्षण संस्था,
सातारा

प्रिं. डॉ. राजेंद्र मोरे

भावपूर्ण श्रद्धांजली

स्व. अजितदादा पवार

स्व. आशाताई भोसले

सन. 2025-2026 या शैक्षणिक वर्षात रयत शिक्षण संस्थेचे मॅनेजिंग कौन्सिल सदस्य, महाराष्ट्राचे उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांचे विमान अपघातात दुःखद निधन झाले. तसेच पद्मविभूषण स्व. आशाताई भोसले यांचे दुःखद निधन झाले. तसेच देशातील सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, वैज्ञानिक, उद्योग व वाणिज्य क्षेत्रातील तसेच देशाच्या रक्षणार्थ आपल्या प्राणाची आहुती देणारे वीर जवान व नैसर्गिक आपत्तीमुळे दिवंगत झालेले शेतकरी या सर्वांना महाविद्यालयाच्या वतीने भावपूर्ण श्रद्धांजली!

प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर

मौजे वेटणे येथे राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिर उद्घाटन प्रसंगी बोलताना श्री.संदीप पोमण ए.पी.आय., श्री.के.के.घाटगे, प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले व व्यासपीठावरील मान्यवर

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने सोलापूर व मराठवाडा पूरग्रस्तांसाठी धान्य संकलन केल्याप्रसंगी प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.डॉ.किरण कुंभार, प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे, महाविद्यालयाचे प्राध्यापक व विद्यार्थी

राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिरांतर्गत मौजे वेटणे येथे ग्रामस्थांचे हिमोग्लोबीन व रक्त तपासणी करताना प्रा.आ.केंद्र, डिस्कळ येथील आरोग्य सेविका

मौजे वेटणे येथे राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिर समारोप प्रसंगी बोलताना पं.स.खटाव, गटविकास अधिकारी, श्री. योगेश कदम सोबत व्यासपीठावरील सर्व मान्यवर

महाविद्यालयास देणगी देणारे थोर देणगीदार

ॲड.किसनराव खामकर
२५,५५५/-

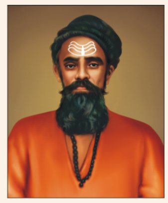

श्री सेवागिरी महाराज देवस्थान ट्रस्ट
२०,०००/-

महाविद्यालयातील यशवंत-गुणवंत प्राध्यापक व विद्यार्थिनी

प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर
समन्वय समिती सदस्य, मध्य विभाग,
रयत शिक्षण संस्था, सातारा

प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर
पीएच.डी. पदवी प्रदान, असो.प्रोफेसर पदी निवड

प्रा.डॉ.किरण कुंभार
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
पीएच.डी. पदवी प्रदान

प्रा.डॉ.नवनाथ लोखंडे
असो.प्रोफेसर पदी निवड

प्रा.डॉ. मारुती वाघ
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
पीएच.डी. पदवी प्रदान

प्रा.डॉ.आश्विनी कांबळे
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
पीएच.डी. पदवी प्रदान

श्री. शशिकांत पाटील
उच्च शिक्षण समिती सदस्य,
रयत शिक्षण संस्था, सातारा

कु.शोभा मोहन मिराशी
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
नेतृत्व विकास शिबिरात सहभाग

कु.नम्रता सतीश कांबळे
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर
विद्यापीठ,सोलापूर, राज्यस्तरीय
सामाजिक व सांस्कृतिक स्पर्धा उत्कर्ष मध्ये निवड

कु.शिवाली हणमंत घाडगे
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
महिला कबड्डी संघात निवड

दि.२६/११/२०२५ रोजी संविधान दिनानिमित्त राज्यशास्त्र विभागांतर्गत भारतीय राज्यघटनेचे सामूहिक वाचन करताना प्राध्यापक व विद्यार्थी

प्रा.डॉ.मारुती वाघ यांच्या 'कर्मचक्र' या कादंबरीला परिमल उदय राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार पंढरपूर येथे प्रदान.

॥ विविध उपक्रम ॥

‘पीएच.डी.प्रवेश परीक्षेची तयारी’ या विषयावर मार्गदर्शन करताना प्रा.डॉ.संदीप किर्दत व्यासपीठावर प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.डॉ.सचिन निकम, प्रा.आर.के.मुल्ला

‘कर्मवीर जयंती’ सोहळा मिरवणूक सन. २०२५

मॅरेथॉन स्पर्धा प्रसंगी महाविद्यालयाचे विद्यार्थी व विद्यार्थिनी

महाविद्यालयाच्या प्रांगणात रस्सीखेच क्रीडा स्पर्धेतील क्षण

श्री सेवागिरी देवस्थान ट्रस्ट, पुसेगाव आयोजित जिल्हास्तरीय श्री सेवागिरी खुला युवा महोत्सवात लोकनृत्य सादर करताना महाविद्यालयाच्या विद्यार्थिनी

श्री सेवागिरी खुला युवा महोत्सव प्रमुख पाहुणे डॉ.अशोक भोईटे मार्गदर्शन करताना व्यासपीठावर प.पू.सुंदरगिरी महाराज, श्री.संतोष वाघ, श्री.बाळासाहेब जाधव, श्री.संदीप पोमण व सर्व मान्यवर

॥ विविध उपक्रम ॥

वाणिज्य विभाग आयोजित 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रशिक्षण AI'
या विषयावर मार्गदर्शन करताना श्रीमती दिपाली घाडगे

वाणिज्य विभाग आयोजित 'संशोधन पद्धती'
या विषयावर मार्गदर्शन करताना प्रा.डॉ.सचिन निकम

महाविद्यालयात वाणिज्य विभागामार्फत
'ट्रेडफेअर दिनाचे' आयोजन

वाणिज्य विभाग आयोजित 'वस्तू व सेवा कर'
या विषयावर मार्गदर्शन करताना श्री. अमित निकम,
व्यासपीठावर प्रा.प्रदीप गायकवाड

वाणिज्य विभाग आयोजित पोस्टर प्रदर्शन प्रसंगी
प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.दिलीप कसबे, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर,
प्रा.प्रदीप गायकवाड, प्रा.लालासाहेब पवार, प्रा.डॉ.मारुती वाघ,
प्रा.डॉ.आश्विनी कांबळे व विद्यार्थी-विद्यार्थिनी

अर्थशास्त्र विभाग आयोजित 'उद्योजकता विकास आणि
रोजगाराच्या संधी' या विषयावर माहिती देताना
श्री.राहुल कोळी, प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर,
प्रा.लालासाहेब पवार, प्रो.डॉ.संग्राम शिंदे, प्रा.उज्वला मदने

''स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद'' - कर्मवीर

रयत शिक्षण संस्थेचे,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,पुसेगाव

ता. खटाव, जि. सातारा. पिन ४१५५०२

संलग्नित : शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

संलग्नता/टी-२/नवीन कॉलेज ६७४७

Reaccredited by NAAC with 'B++' Grade (CGPA . 2.98)

Email ID - accp_puse@yahoo.in

www.accp.ac.in

वेदावती

सन. २०२५-२०२६

संपादक मंडळ

अध्यक्ष

प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर

संपादक

प्रा.डॉ. हनुमंत निमसे

सहसंपादक

प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा. डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा.डॉ.नवनाथ लोखंडे, प्रा. लालासाहेब पवार, प्रा.श्रीमती मनुजा सोनार, प्रा. प्रदीप गायकवाड, प्रा. शामराव वाघमारे, प्रा. महेश आवळे, श्री.शशिकांत पाटील

मुद्रक व अक्षर रचना
विजयालक्ष्मी ऑफसेट, पुसेगाव
ता.खटाव,जि.सातारा. मो.९४२३२६३९७५

या अंकात प्रसिध्द झालेल्या साहित्यातील विचारांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

महाविद्यालय विकास समिती

मा. चंद्रकांत नारायण दळवी IAS (Retd.)	चेअरमन
मा. विकास विश्वासराव देशमुख IAS (Retd.)	सदस्य
प्रा. डॉ.हनुमंत गणपत निमसे (प्राचार्य नियुक्त प्रतिनिधी)	सदस्य
प्रा. श्रीमती मनुजा भास्कर सोनार (प्राध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्या
प्रा. लालासाहेब काळू पवार(प्राध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्य
प्रा. डॉ. संजय रामचंद्र क्षीरसागर (प्राध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्य
मा. श्री. शशिकांत पांडुरंग पाटील (शिक्षकेत्तर सेवक प्रतिनिधी)	सदस्य
मा. प्रिं. डॉ. कृष्णाजी महादेव नलवडे (शिक्षण)	सदस्य
मा. कृष्णराव कबाजी घाटगे (संशोधन)	सदस्य
मा. १०८ प.पू. श्रीमहंत सुंदरगिरीजी महाराज (समाजसेवा)	सदस्य
मा. ॲड. किसन साहेबराव खामकर (माजी विद्यार्थी, व्यवसाय)	सदस्य
मा. प्रा.डॉ. नवनाथ ज्ञानदेव लोखंडे (IQAC समन्वयक)	सदस्य
श्री. अध्यक्ष–विद्यार्थी परिषद	सदस्य
श्री. सचिव–विद्यार्थी परिषद	सदस्य
मा. प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर	सचिव

नियतकालिक वेदावती २०२५–२०२६

दि प्रेस ॲण्ड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स ॲक्ट – नियम ४ प्रमाणे प्रकटन

प्रकाशन स्थळ	:	कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव
प्रकाशन काळ	:	वार्षिक
प्रकाशकाचे नाव	:	प्राचार्य, डॉ. सुनील धोंडीबा हेळकर
संपादकाचे नाव	:	प्रा. डॉ. हनुमंत गणपत निमसे
पत्ता	:	कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव
मुद्रकाचे नाव	:	श्री. संतोष महिपत शिंदे
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	मु. पो. पुसेगाव, ता. खटाव, जि. सातारा

मी प्राचार्य, डॉ. सुनील धोंडीबा हेळकर जाहीर करतो की, वर दिलेली माहिती माझ्या समजूतीप्रमाणे सत्य आहे.
(या अंकात प्रसिध्द झालेल्या साहित्यातील विचारांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.)

प्राचार्यांचे मनोगत

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. समाजातील दुर्बल, वंचित आणि ग्रामीण घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य काही महान व्यक्तींनी आपल्या आयुष्याचे ध्येय मानून केले.अशा महान समाजसुधारकांमध्ये पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे नाव अत्यंत आदराने घेतले जाते. त्यांनी स्थापन केलेली रयत शिक्षण संस्था आज ग्रामीण भागातील एक प्रेरणादायी शैक्षणिक चळवळ म्हणून ओळखली जाते. ''स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद ''हा विचार केंद्रस्थानी ठेवून त्यांनी ग्रामीण जनतेमध्ये शिक्षणाची ज्योत प्रज्वलित केली आणि सामाजिक परिवर्तनाची भक्कम पायाभरणी केली. पुसेगाव पंचक्रोशीतील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाची सोय उपलब्ध व्हावी म्हणून दि. ५ सप्टेंबर १९९४ रोजी कला व वाणिज्य महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. आज आपल्या महाविद्यालयाचा ''वेदावती'' हा वार्षिक अंक प्रकाशित होत असताना या ज्ञानपरंपरेचा अभिमानाने उल्लेख करणे आवश्यक वाटते. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणासोबत सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि साहित्यिक जाणीवा विकसित करणे ही काळाची गरज आहे. याच विचारातून महाविद्यालयात विविध शैक्षणिक आणि व्यक्तिमत्त्व विकासात्मक उपक्रम सातत्याने राबविले जातात. विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक जाणीव, नैतिक मूल्ये, राष्ट्रप्रेम आणि मानवतावादी विचार रुजविण्याचे महान कार्य महाविद्यालयाच माध्यमातून होत आहे.

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महाविद्यालयात विविध शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि क्रीडा उपक्रम आयोजित केले जातात. वक्तृत्व स्पर्धा, निबंध लेखन, संशोधनपर प्रकल्प, सांस्कृतिक महोत्सव, राष्ट्रीय सेवा योजना, रयत स्पर्धा परीक्षा अॅकॅडमी, पर्यावरण संवर्धन अभियान, रक्तदान शिबिरे, महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम, युवा महोत्सव, ट्रेड फेयर डे आणि ग्रामीण विकास उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला नवी दिशा दिली जाते. विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण, आत्मविश्वास, सामाजिक बांधिलकी आणि संघटन कौशल्य विकसित करण्यासाठी शिक्षक सातत्याने प्रयत्नशील आहेत.

आजच्या आधुनिक युगात गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी भौतिक सुविधा अत्यंत आवश्यक ठरतात. विद्यार्थ्यांना चांगले शैक्षणिक वातावरण मिळावे यासाठी महाविद्यालयामध्ये सुसज्ज ग्रंथालय, संगणक प्रयोगशाळा, इंटरनेट, इंटरॅक्टिव्ह पॅनल, ई-लर्निंग सुविधा प्रत्येक वर्गात उपलब्ध केलेली आहे. प्रशस्त वर्गखोल्या, क्रीडांगण आणि अभ्यासपूरक सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. डिजिटल शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना जागतिक ज्ञानसंपदेपर्यंत पोहोचण्याची संधी मिळत आहे. शिक्षणासोबत संशोधन वृत्ती चिकित्सक दृष्टिकोनातून विकसित व्हावी यासाठी विविध कार्यशाळा आणि परिसंवादांचे आयोजन केले जाते. दि. २५ मार्च २०२६ रोजी ''पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान'' या विषयावर राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. ''वेदावती'' हा वार्षिक अंक विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला अभिव्यक्त करणारे महत्त्वपूर्ण व्यासपीठ आहे. साहित्य लेखनामुळे विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीला चालना मिळते आणि समाजातील विविध प्रश्नांविषयी संवेदनशीलता निर्माण होते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय विषयांवरील विद्यार्थ्यांचे लेखन हे त्यांच्या चिकित्सक विचारक्षमतेचे प्रतिक आहे. ग्रामीण जीवन, शेतकरी समस्या, पर्यावरण संवर्धन, महिला सक्षमीकरण, युवकांचे प्रश्न, विज्ञान-तंत्रज्ञान, भारतीय संस्कृती, लोकपरंपरा आणि आधुनिक बदल यांसारख्या विषयांवर विद्यार्थी अभ्यासपूर्ण लेखन करत आहेत, ही अत्यंत अभिमानाची बाब आहे.

सामाजिक क्षेत्रामध्ये आज अनेक परिवर्तनशील घडामोडी घडताना दिसतात. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे जग

झपाट्याने बदलत आहे. माहिती तंत्रज्ञान, डिजिटल अर्थव्यवस्था, सामाज माध्यमे आणि जागतिकीकरणामुळे समाजव्यवस्थेमध्ये नवे बदल निर्माण झाले आहेत. या बदलांचा सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम युवकांवर होत आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी विवेकपूर्ण विचार करणे, सामाजिक जबाबदारी ओळखणे आणि मानवी मूल्यांची जपणूक करणे अत्यंत आवश्यक आहे. सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये भारतीय संस्कृतीची परंपरा, लोककला, लोकसाहित्य आणि ग्रामीण जीवनपद्धती यांचे जतन करणे ही काळाची गरज आहे. आधुनिकतेच्या प्रभावामध्ये अनेक पारंपरिक मूल्ये आणि संस्कार कमी होत चालले आहेत. अशा परिस्थितीत युवकांनी आपल्या संस्कृतीचा अभिमान बाळगून परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. महाविद्यालयामध्ये विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम, लोककला आणि पारंपरिक दिन साजरे करून विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक जाणीवा निर्माण केल्या जातात. आर्थिक क्षेत्रामध्ये ग्रामीण भागातील युवकांसमोर रोजगार आणि स्वावलंबनाचे मोठे आव्हान उभे आहे. कृषी क्षेत्रातील बदल, उद्योग व्यवसायातील स्पर्धा आणि आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे रोजगाराचे स्वरूप बदलत आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी कौशल्याधारित शिक्षण, उद्योजकता आणि स्वयंरोजगार यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. महाविद्यालयामध्ये करिअर मार्गदर्शन, उद्योजकता विकास कार्यक्रम आणि कौशल्य विकास कार्यशाळांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना भविष्यकालीन संधींसाठी तयार केले जाते.

राजकीय क्षेत्रामध्ये लोकशाही मूल्यांचे जतन करणे आणि संविधानिक तत्त्वांची जाणीव ठेवणे हे प्रत्येक विद्यार्थ्याचे कर्तव्य आहे. भारतासारख्या लोकशाही राष्ट्रामध्ये सुशिक्षित आणि जागरूक युवकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. विद्यार्थ्यांनी मतदानाचे महत्त्व, सामाजिक समता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संविधानिक अधिकार यांची जाणीव ठेवून जबाबदार नागरिक बनावे, ही अपेक्षा आहे.

आजच्या युवकांनी ज्ञान, संस्कार, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा समतोल राखून स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व विकसित करणे आवश्यक आहे. महाविद्यालय हे केवळ शिक्षण देणारे केंद्र नसून विद्यार्थ्यांच्या स्वप्नांना दिशा देणारे संस्कार मंदिर आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यामध्ये असलेल्या सुप्त गुणांना वाव देऊन त्यांना सक्षम नागरिक बनविण्याचे कार्य महाविद्यालय सातत्याने करत आहे.

''वेदावती'' या वार्षिक अंकाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या प्रतिभेला अभिव्यक्ती मिळत आहे. ही अत्यंत आनंदाची बाब आहे. या अंकामध्ये विद्यार्थ्यांनी व्यक्त केलेले विचार, संशोधनपर लेख, वैचारिक लेख व्यक्तिचित्रणात्मक लेख, प्रवास वर्णनपर लेख, माहितीपर लेख, पुस्तक परीक्षण, कविता, ललित लेख आणि सामाजिक विषयांवरील लेखन हे निश्चितच समाजाला नवी दिशा देणारे ठरेल असा मला विश्वास आहे. सन २०२५–२६ या शैक्षणिक वर्षाचा ''वेदावती'' नियतकालिक अंक आपल्या हाती देत असताना मला विशेष आनंद होत आहे. या शैक्षणिक वर्षात रयत शिक्षण संस्थेचे चेअरमन मा. चंद्रकांत दळवी साहेब, सचिव मा.विकास देशमुख, सहसचिव (उच्च शिक्षण) प्रिं.डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे, सहसचिव (ऑडिट) प्रिं.डॉ.राजेंद्र मोरे, रयत शिक्षण संस्था मॅनेजिंग कौन्सिलचे सर्व सदस्य, तसेच महाविद्यालय विकास समितीचे चेअरमन मा .चंद्रकांत दळवी साहेब, सदस्य के. के. घाटगे, १०८ प.पू. श्रीमहंत सुंदरगिरीजी महाराज, माजी प्राचार्य डॉ. के. एम. नलवडे, ॲड. किसनराव खामकर यांच्यासह अनेक मान्यवरांचे वेळोवेळी मार्गदर्शन मिळाले आहे.

या वार्षिक ''वेदावती'' अंकाच्या निर्मितीसाठी परिश्रम घेणारे प्रमुख संपादक प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे, सहसंपादक, प्राध्यापक, विद्यार्थी लेखकांचे व सर्व सहकार्यकर्त्यांचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. विद्यार्थ्यांनी ज्ञान, संस्कार आणि सामाजिक बांधिलकी यांचा वारसा जपत प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करावी, हीच शुभेच्छा.!!!

जय कर्मवीर !

प्राचार्य
डॉ.सुनील हेळकर

संपादकीय

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या कला, प्रतिभा अविष्कारांचा आणि महाविद्यालयाचा आरसा म्हणून ''वेदावती'' अंक सातत्याने चांगल्या प्रकारे कामगिरी करत आहे. ललित, वैचारिक या साहित्य प्रकारांबरोबर समीक्षात्मक, संशोधनपर , प्रवास वर्णनपर लेखन प्रकाराच्या रूपाने महाविद्यालयीन युवकांचे कल्पना व विचारविश्व दर्जेदारपणे 'वेदावती' अंकाच्या रूपाने प्रतिबिंबित होत आहेत. शिवाजी विद्यापीठ महाविद्यालय नियतकालिक स्पर्धेत बिगर व्यावसायिक महाविद्यालयीन गटात वैयक्तिक प्रकारची बक्षीसे ''वेदावती'' अंकास प्राप्त झालेली आहेत. हा आपल्या विद्यार्थी लेखकांचा सन्मान आहे असे मी मानतो. मराठी, हिंदी, इंग्रजी या प्रमुख विभागासह महाविद्यालयातील विविध विभाग व समिती अहवालाच्या रूपाने या अंकाचे अंतरंग साकारलेले आहे. विविध प्रकारच्या लेखन साहित्यातून तरुणाईची वाङ्मय प्रतिभा उत्तमपणे अविष्कृत झालेली आहे. आज सर्वच क्षेत्रात विविध घडामोडी घडत आहेत. मानवी जीवनातील परिणाम व आव्हाने या सर्व जागतिक स्तरावरील समस्यांचा थेट परिणाम सामान्य माणसाच्या जगण्यावर होत आहे. याशिवाय विद्यार्थी, युवक, महिला या मानवी घटकांच्या पार्श्वभूमीवर आजच्या युवा पिढीचे आकलन जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. तसेच नवीन शैक्षणिक धोरण, बेरोजगारी, महागाई, भारतीय संविधान, भारतीय लोकांचे योगदान, कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या परिणामाचा प्रभाव इतर विज्ञान शाखेतील विविध प्रकारची स्थित्यंतरे, पर्यावरणीय, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय घडामोडीच्या पार्श्वभूमीवर महाविद्यालयीन तरुणांचे विचार जाणून घेणे आवश्यक आहेत. त्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना विविध लेखांच्या माध्यमातून आवाहन केलेले आहे. वरील सर्व घटकांचे प्रतिबिंब प्रांजळपणे या अंकात प्रभावीपणे उमटलेले आहे हे आपणास सांगताना मला मनस्वी आनंद होत आहे. या अंकाच्या निर्मितीसाठी सतत पाठपुरावा करणारे व मार्गदर्शन करणारे महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर व सर्व विभाग प्रमुख, प्राध्यापक, प्रशासकीय सेवक यांचे या कामासाठी मोलाचे सहकार्य लाभले. महाविद्यालयातील या सर्वच घटकांचे संपादक मंडळाच्या वतीने मी मन:पूर्वक आभार व्यक्त करतो. या अंकाच्या परिपूर्तीसाठी सहसंपादक यांनी खूपच परिश्रम घेतले आहेत. या अंकांची अत्यंत सुबक, आकर्षक व दर्जेदार छपाई आणि बांधणी करून अंक वेळेत उपलब्ध करून देणारे विजयालक्ष्मी ऑफसेटचे श्री. संतोष शिंदे यांचे मी मन:पूर्वक आभार व्यक्त करतो व या अंकाचे महाविद्यालयातील सर्व विद्यार्थी, वाचक, रसिक स्वागत करतील अशी अपेक्षा व्यक्त करतो

धन्यवाद!!!

! ।।जय कर्मवीर।।

प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे
संपादक- वेदावती

मुखपृष्ठाविषयी...

बहुजनांच्या शिक्षणासाठी पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना करून सामाजिक परिवर्तनाची क्रांती घडवली. त्याच विचारांचा वारसा जपणारे 'वेदावती' वार्षिक अंकाचे मुखपृष्ठ महात्मा जोतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षण, समता, संदेशाला वंदन करते. शिखर शिंगणापूर श्रद्धेचे शिखर तर माई सिंधुताई सपकाळ करूणेचे प्रतिक, बैलगाडा, कांदा व आलं पीकांनी डोलणारे शेत हे आपल्या कष्टकरी बापाच्या घामाची आठवण आहे. धबधबा युवा शक्तीच्या अविरत ऊर्जेचे द्योतक आहे. केसरी, पांढरा, हिरवा रंगसंगती त्याग, शांती आणि समृद्धी या मूल्यांची जाणीव करून राष्ट्रभक्ती आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची शिकवण देते. एका बाजूला बैलगाडा, दुसऱ्या बाजूला कृत्रिम बुद्धिमत्ता ए.आय. हा विरोधाभास नसून काळानुरुप बदलाची नांदी आहे. रयतचा विद्यार्थी नांगराबरोबर कॉम्प्युटर चालवेल हेच कर्मवीरांचे स्वप्न होते. याचे दृश्यात्मक प्रतिक मुखपृष्ठावर घेतलं आहे. 'वेदावती' वार्षिक अंकाचे मुखपृष्ठ म्हणजे परंपरा ते प्रगतीचा प्रवास आहे.

संपादक

मराठी विभाग

'' आमुच्या मनामनात दंगते मराठी
आमुच्या रगारगात रंगते मराठी
आमुच्या उराउरात स्पंदते मराठी
आमुच्या नसानसात नाचते मराठी''

– सुरेश भट

विभागीय संपादक

प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले
प्रा.डॉ.नवनाथ लोखंडे
प्रा.श्रीमती मनुजा सोनार
प्रा. शामराव वाघमारे
श्री. शशिकांत पाटील
प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर
प्रा. लालासाहेब पवार
प्रा. प्रदीप गायकवाड
प्रा. महेश आवळे

अनुक्रमणिका

गद्य विभाग

अ.क्र.	लेखाचे नाव	विद्यार्थ्याचे नाव	वर्ग
१.	कर्मवीर भाऊराव पाटील : शिक्षण प्रसारातील महायज्ञ	तुषार कैलास साठे	बी.ए.भाग–३
२.	महाराष्ट्रातील सण, उत्सव आणि परंपरा	कु. गौरी शंकर भोसले	बी.ए.भाग–३
३.	बाबा आढाव असंघटित कामगारांचे नेते	कु. संध्या दादा मदने	बी.ए.भाग–३
४.	औंधची लोकशाही	कु. भारती रविंद्र लोंढे	बी.ए.भाग–१
५.	महाराष्ट्राचे नंदनवन महाबळेश्वर	तुषार कैलास साठे	बी.ए.भाग–३
६.	लोकगीतातील आईबापांचे प्रेम	कु. ऋतुजा दत्तात्रय सावंत	बी.ए.भाग–३
७.	हसविणारे मराठी विनोद	कु. अनुराधा पोपट दळवी	बी.ए.भाग–१
८.	स्वामी विवेकानंदांचे अनमोल विचार	सार्थक आनंदराव बनसोडे	बी.ए.भाग–१
९.	आयुष्य आहे तुझ्यासाठी	प्रथमेश रणजीत दळवी	बी.ए.भाग–२
१०.	मायेची सावली सिंधुताई सपकाळ	कु. पुजा तुकाराम जाधव	बी.ए.भाग–३
११.	अधिक व क्षय मास आणि पुसेगाव येथील अतिरुद्र स्वाहःकार जप अनुष्ठान महायज्ञ	कु. अनुराधा पोपट दळवी	बी.ए.भाग–१
१२.	पंढरपूर आषाढी वारी	कु. दिक्षा ज्ञानेश्वर सुतार	बी.कॉम.भाग–३
१३.	महात्मा फुले यांचे स्त्री उध्दाराचे कार्य	सार्थक आनंदराव बनसोडे	बी.ए.भाग–१
१४.	अल्बर्ट आइनस्टाइन	कु. ज्ञानेश्वरी प्रशांत बोराटे	बी.कॉम.भाग–१
१५.	आधुनिक जग आणि कृत्रिम बुध्दीमत्ता	प्रथमेश रणजीत दळवी	बी.ए.भाग–२
१६.	ज्येष्ठ पर्यावरण शास्त्रज्ञ डॉ. माधव गाडगीळ	कु. निशा विनोद गुंजवटे	बी.कॉम.भाग–२
१७.	पर्यावरण म्हणजे काय	कु. नम्रता सतिश कांबळे	बी.ए.भाग–१
१८.	निसर्ग निरिक्षण : एक शास्त्र व कला	कु. कोमल चनाप्पा कागर	बी.कॉम.भाग–२
१९.	महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व अंधश्रद्धा निर्मूलन	कु. गौरी जयवंत जाधव	बी.कॉम.भाग–२
२०.	भारतीय राज्यघटनेची ओळख	कु. प्रणाली विठ्ठल शिंदे	बी.कॉम.भाग–३

२१.	जागतिक महिला दिन	कु. साक्षी संजय गिरीगोसावी	बी.ए.भाग–२
२२.	भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	कु. भारती रविंद्र लोंढे	बी.ए.भाग–१
२३.	पुसेगाव परिसरातील कृषी उत्पादने आणि शेतकरी एक सखोल अभ्यास	कु. सानिका आनंदराव शिंदे	एम.कॉम.भाग–२
२४.	कर्मचक्र	कु. गौरी मनोहर पोतेकर	एम.कॉम.भाग–२
२५.	प्रसारमाध्यमे आणि लोकशाही	कु. पूनम गजेंद्र इंदलकर	बी.ए.भाग–२
२६.	जागतिक वारसा स्थळे – युनेस्को	कु. सिध्दी रामदास फडतरे	बी.ए.भाग–१
२७	शिखर शिंगणापूरचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व	कु. प्रणाली विठ्ठल शिंदे	बी.कॉम.भाग–३
२८.	खटाव तालुक्याचे ऐतिहासिक महत्त्व	कु. समृध्दी सुभाष शिंदे	बी.कॉम.भाग–३
२९.	पश्चिम महाराष्ट्रातील बैलगाडा शर्यत	प्रतिक राजेंद्र जगताप	बी.ए.भाग–३
३०.	नेर ता. खटाव येथील काशी विश्वेश्वर मंदिरातील शिलालेखांचा चिकित्सक अभ्यास	तेजस श्रीकांत घाडगे	बी.ए.भाग–३
३१.	इतिहासाचे पुनर्लेखन: एक वैचारिक आणि सामाजिक आव्हान	कु. सरिता नानासो शिंदे	बी.ए.भाग–२
३२.	ऑलवेज ऑनलाईन राहण्याचे व्यसन	कु. समृध्दी सुभाष शिंदे	बी.कॉम.भाग–३

पद्य विभाग

अ.क्र.	कवितेचे नाव	विद्यार्थ्याचे नाव	वर्ग
१.	रोजगारी	तुषार कैलास साठे	बी.ए.भाग–३
२.	बेरोजगारी	कु. हर्षदा रामचंद्र रेणुसे	बी.ए.भाग–२
३.	भ्रष्टाचार	कु. ऋतुजा दत्तात्रय सावंत	बी.ए.भाग–३
४.	सरी पावसांच्या	कु. सानिया मंगेश खवळे	बी.ए.भाग–२
५.	संत विचार	कु. सुतार प्रणाली प्रमोद	बी.ए.भाग–२
६.	संसार	कु. शिवाजी सुनील बिरलिंगे	बी.ए.भाग–१
७.	शिक्षक	कु. प्राजक्ता जालिंदर पवार	बी.कॉम.भाग–१
८.	पाहिले मी देवा तुला	कु. सिध्दी रामदास फडतरे	बी.ए.भाग–१
९.	वसुंधरा	कु. ज्ञानेश्वरी प्रशांत बोराटे	बी.कॉम.भाग–१

कर्मवीर भाऊराव पाटील : शिक्षण प्रसारातील महायज्ञ

(वैचारिक लेख)

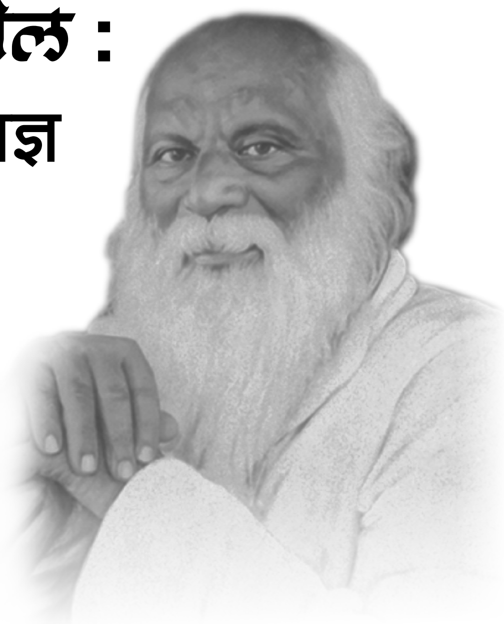

''नको लक्ष्मीचे वैभव आम्हा नको तृषा ती भयंकरू,
'कर्मवीरांचे नाव घेऊनी भवसागर हा पार करू''

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी 'स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद' या तत्वावर आधारलेली रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी संस्थेसाठी त्याग केला. कर्मवीरांनी रयत शिक्षण संस्था स्थापन करून हरिजन, गिरजनांसाठी ज्ञानाची दालने उघडी करून दिली. अशा कर्मवीरांचे मूळ घराणे कर्नाटक राज्यातील होते. नशीब आजमाविण्यासाठी महाराष्ट्रात आले व ऐतवडे बुद्रक, जि.सांगली येथे स्थायिक झाले. पुढे त्यांच्या घराण्यात पाटीलकी आली. त्यामुळे त्यांचे पाटील आडनाव रूढ झाले.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील हातकणंगले तालुक्यात बाहुबलीचा प्रसिध्द डोंगर आहे. या डोंगराच्या कुशीत 'कुंभोज' नावाचे एक छोटे गाव आहे. या गावी दि. २२ सप्टेंबर १८८७ रोजी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जन्म झाला. लहानपणा पासून भाऊराव बंडखोर वृत्तीचे होते. कर्मवीरांचे शिक्षण कोल्हापूरच्या राजाराम हायस्कूल येथे झाले. कर्मवीर भाऊराव पाटील राजर्षी शाहू महाराजांच्या सहवासात असल्यामुळे राजाच्या कार्याचा, समाजसुधारणेचा ठसा कर्मवीरांच्यावर उमठला होता. कर्मवीरांनी आपल्या आयुष्यात शैक्षणिक कार्याचा जो प्रचंड वटवृक्ष उभा केला. त्यांचे स्फूर्तीस्थान राजर्षी शाहू महाराज हे आहेत.

''कर्मवीर भाऊराव पाटील म्हणतात,

''अन्यायाची चीड आणि न्यायाची चाड हे माझे ब्रीद आहे. ते मी शाहू महाराजांपासून शिकलो आहे.''

कर्मवीरांनी उदारनिर्वाहासाठी अर्थार्जन करावे म्हणून त्यांनी ओगलेवाडी व किर्लोस्करवाडी येथील कारखान्यातील उत्पादित मालाचे फिरते विक्रेते म्हणून कार्य केले. तसेच सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून समतेचा, तत्वज्ञानाचा प्रचार करत असताना महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेर प्रवास करण्याचा योग आला. त्यातूनच समाजातील भिन्न घटकांशी त्यांचा संबध आला. त्यावेळी त्यांना काही घटकांमध्ये शिक्षणाअभावी असणाऱ्या अज्ञान व दारिद्र्याची कल्पना आली. सत्य, सामाजिक समता, धार्मिक व आर्थिक स्वातंत्र्य म्हणजे 'शिक्षण ' होय. याद्वारे नवसमाजनिर्मिती होऊन देशाची उन्नती साधली जाईल. याची त्यांना खात्री पटली. त्यामुळे त्यांनी सांगली जिल्हयात 'दुधगाव' या गावी सन. १९१० साली रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली व आपल्या शैक्षणिक कार्याचा शुभांरभ केला. त्यांनी आरंभलेले शैक्षणिक क्षेत्रातील एकूणच कार्य सिध्दीस जाण्यासाठी त्यांना महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, महात्मा गांधी अशा महामानवांकडून प्रेरणा मिळाली.

कर्मवीरांनी सन १९१९ मध्ये कराड तालुक्यातील 'काले' येथे रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना करून शिक्षण प्रसाराच्या कामाची सुरुवात केली. या संस्थेमध्ये भाऊराव पाटील यांना बहुजन समाजाला शिक्षण द्यावयाचे होते. अठरापगड जातीच्या महाराष्ट्रातील गोरगरीबांच्या झोपडपट्टी पर्यंत शिक्षण द्यावयाचे होते. स्वावलंबन, स्वाभिमान, स्वाध्याय आणि स्वातंत्र्य ही त्यांच्या शैक्षणिक प्रयोगाची गुरूकिल्ली होती. म्हणूनच ते नेहमी घोषणा करीत.

'मला ओसाड जमीन द्या, मी त्याचे नंदनवन करून दाखवितो ' भाऊरावांच्या या घोषणेतूनच खऱ्या अर्थाने त्यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचा उदय पहावयास मिळतो.

कर्मवीरांचे आयुष्य म्हणजे, ध्येय साधनेचा एक प्रचंड महायज्ञ होता. समाजाचा संसार करणाऱ्या योग्याचे वैराग्य त्यांच्या व्यक्तिमत्वात प्रकाशित झालेले दिसत होते. याच तपस्यैच्या सामर्थ्यावर पद्मभूषण किंवा डी. लिट यासारखा अत्युच्च सन्मान आपोआप मिळाला. या मानवतेच्या महान पुजाऱ्यांचे कार्य अखिल मानव जातीला सत्कार्याची प्रेरणा देणारे आहे. अज्ञानाच्या तिमिराचा नाश करून ज्ञानज्योतीची प्रतिष्ठापना करणारा तपस्वी नित्य संस्मरणीय आहे.

''ज्ञानरंभी प्रथम स्मरावा, ज्ञानऋषी स्थिरमती, धन्य हा रयतेचा कुलपती''

माणसातले माणूसपण जागे करून मानवतेची जोपासना करणारा हा कर्मयोगी आपल्या कर्मफुलांनी ईश्वराची पूजा बांधत होता. तो त्यांना दीन दुबळयांच्या झोपडीत दिसत होता. गंगा वरून खाली येते. परंतू ज्ञानाची गंगा खालून वर जात होती. खेडयापाड्यात ज्ञानाची गंगा जिथे गेलीच नव्हती, तिथे-तिथे जात होती. जिथे जिथे ही ज्ञानगंगा गेली तिथे तिथे सरस्वतीची केंद्रे उभी राहिलेली आहेत.

''मायबाप हा पददलितांचा, अतिरत साधक कैवल्याचा, स्वावलंबी शिक्षण उदगाता''

कर्मवीरांच्या याच भूमीवर शाळा, महाविद्यालयाची स्थापना झाली. त्यांच केंद्रातून माणसातील रत्ने घडलेली आहेत व त्यांनी स्वत:ला राष्ट्रकार्याला वाहून घेतले आहे. माणसांना घडविणारा हा देवमाणूस होता. म्हणूनच आज त्यांच्या रयत शिक्षण संस्थेचे चौघडे प्रत्येक खेडयापाडयात वाजत आहेत.

महात्मा फुले यांना कर्मवीर अण्णा आपले गुरू मानीत. या सबंधी ते म्हणतात, ''हे महात्म्या, तुम्ही प्रज्वलित केलेल्या ज्ञानज्योतीचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याची मी प्रतिज्ञा करतो. मी तुम्हाला साक्षी ठेवून सहयाद्रीची दरीखोरी धुंडाळीत आहे. धुळीत पडलेली रत्ने जमा करत आहे. माझ्या मानसपटलावर केवळ तुमचीच मूर्ती कोरलेली आहे. मला मान सन्मानाची आशा नाही, सत्ता संपत्तीची मी कधीच अपेक्षा केली नाही.''

कर्मवीरांनी मानवी जीवनाची गीता सांगितली. त्यागातून व सेवेतून वाटचाल करून ध्येयाचा ध्रुव तारा गाठण्यासाठी अविरत प्रयत्न केले. त्यांनी अन्यायाविरूध्द नेहमी दंड थोपटून बंड केलेले आहे. त्यांच्या ठायी स्वाभिमान व प्रचंड इच्छाशक्ती होती. या शक्तीतून असंख्य मित्र त्यांना लाभले. भारत सरकारने त्यांना पद्मभूषण हा बहुमानाचा किताब बहाल केला. भारतीय विव्दानांनी त्यांना शिक्षण भगीरथ म्हणून संबोधिले. जनता जनार्दनाने 'कर्मवीर' ही पदवी दिली. दि. ९ मे १९५९ रोजी ज्ञानचा यज्ञ मांडणारा एक महान ऋषी अनंतात विलिन झाला.

''वीर कर्मवीर कार्य धुरंदर ज्ञानाचे साधक
तुम्ही पद्मभूषण, समाजभूषण विदयार्थ्यांना प्रेरक''
''तुम्ही महान तेजस्वी जणू सूर्य गगणात
हे कर्मवीर अमर तुम्ही जहाला जगतात''

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

तुषार कैलास साठे
बी.ए. भाग-३ (मराठी)

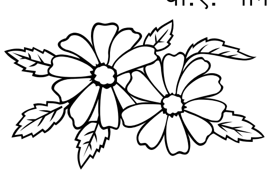

महाराष्ट्रातील सण, उत्सव आणि परंपरा

(माहितीपर लेख)

महाराष्ट्र सांस्कृतिक दृष्ट्या समृध्द राज्य आहे. येथे विविध जाती, धर्म, भाषा आणि परंपरा यांचा संगम आढळतो. या राज्यातील सण–उत्सव लोकजीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. येथे धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि निसर्गावर आधारीत विविध उत्सव साजरे केले जातात.

धार्मिक सण

गुढीपाढवा चैत्र शुद्ध प्रतिपदा म्हणजेच गुढीपाडवा हा मराठी नववर्षाचा पहिला दिवस असतो. हा सण महाराष्ट्रात अत्यंत उत्साहाने साजरा केला जातो. बांबूच्या एका काठीला स्वच्छ रेशमी वस्त्र, त्यावर साखरेची गाठी (माळ), कडुलिंबाची पाने, आंब्याची डहाळी, फुलांचा हार व त्यावर कलश ठेऊन गुढी उभारली जाते. गुढीला हळद–कुंकू, अक्षता वाहून तिची पूजा केली जाते आणि पुरणपोळीचा नैवेद्य दाखविला

जातो. गुढीपाडवा साडेतीन मुहूर्तांपैकी एक पूर्ण मुहूर्त असल्याने अत्यंत शुभ मानला जातो. प्रभू श्रीराम १४ वर्षांचा वनवास संपवून आणि रावणाचा वध करून याच दिवशी अयोध्येत परतले असा पौराणिक संदर्भ सांगीतला जातो.

गणेश चतुर्थी

महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा आणि लोकप्रिय सण म्हणजे गणेश चतुर्थी. हा सण ६४ विद्यांची देवता असलेल्या श्री गणेशाच्या जयंतीनिमित्त साजरा केला जातो. हा सण घरगुती व सार्वजनिक अशा पध्दतीने साजरा करतात. गणेश जयंतीला श्री गणेशाची प्रतिष्ठापना केली जाते. यावेळी श्री गणेशाचे विधीवत पूजन केले जाते तसेच मोदक, लाडू आणि फळांचा नैवेद्य अर्पण केला जातो. या सणाचा शेवट श्री गणेश विसर्जन मिरवणुकीने होतो. विसर्जन सोहळा मिरवणूका ढोल-ताशांच्या गजरात व गणपती बाप्पा मोरया पुढच्या वर्षी लवकर या अशा जयघोषात संपन्न होतात. मिरवणूकीनंतर लाडक्या बाप्पाचे पूजन करुन जलाशयात किंवा कृत्रिम तळ्यात विसर्जन करुन निरोप दिला जातो.

नवरात्रोत्सव

नवरात्रोत्सव हा हिंदू धर्मातील अत्यंत महत्त्वाचा आणि पवित्र सण आहे. नवरात्र म्हणजे नऊ रात्रींचा समूह. हा सण मुख्यत्वे आदिशक्ती दुर्गामाता आणि तिच्या विविध रूपांच्या उपासनेसाठी समर्पित असतो. पौराणिक कथेनुसार महिषासुर नावाच्या राक्षसाचा वध करण्यासाठी देवी दुर्गा आणि महिषासुर यांच्यात नऊ दिवस भयंकर युद्ध झाले. नवव्या दिवशी देवीने महिषासुर नावाच्या राक्षसाचा वध केला म्हणून हा सण वाईटावर चांगल्याचा विजय म्हणूनही साजरा केला जातो.

दसरा/विजयादशमी

दसरा हा सण वाईट शक्तीवर चांगली शक्ती विजयी होते असा संदेश देतो. दसऱ्याच्या दिवशी दहा डोक्याच्या दृष्ट रावणाचा भगवान रामाने वध केला. वाईटावर चांगल्याचा विजय झाला म्हणून या दिवसाला विजयादशमी (दसरा) म्हणतात. नवरात्रीच्या नवव्या माळीनंतर दहावा दिवस म्हणजे दसरा येतो. म्हणून हिंदू पौराणिक कथेनुसार या दिवशी देवी दुर्गेने महिषासुर नावाच्या राक्षसाचा वध केला त्या प्रित्यर्थ आपण दसरा साजरा करतो. अशा प्रकारे अंधारावर प्रकाशाचा, असत्यावर सत्याचा आणि वाईटावर चांगल्याचा विजय म्हणजेच दसरा होय.

दिवाळी

दिवाळी हा प्रकाशाचा सण आहे. तसेच तो आनंद, एकता आणि नात्यांचा देखील उत्सव आहे. महाराष्ट्रात दिवाळी हा सण फक्त धार्मिक नव्हे तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातूनही महत्त्वाचा आहे.

दिवाळीचे मुख्य दिवस : वसुबारसः दिवाळीची सुरुवात गाई-वासरांच्या पूजेने होते. धनत्रयोदशीः या दिवशी लक्ष्मी देवी आणि कुबेराची पूजा केली जाते. सोने-चांदी खरेदी करणे शुभ मानले जाते. नरक चतुर्दशीः पहाटे अभ्यंगस्नान (उटणे लावून आंघोळ) करून नवीन कपडे घालतात. लक्ष्मीपूजनः दिवाळीतील सर्वात महत्त्वाचा दिवस. व्यापारी दप्तरांचे पूजन केले जाते आणि लक्ष्मी देवीचे स्वागत केले जाते. बलीप्रतिपदा (पाडवा): पती-पत्नीच्या प्रेमाचा आणि साडेतीन मुहूर्तांपैकी एक दिवस. भाऊबीजः भाऊ-बहिणीच्या नात्याचा सण

मकरसंक्रांती

मकर संक्रांत हा हिंदू धर्मातील एक प्रमुख सण असून तो दरवर्षी दि. १४ जानेवारीला (कधीकधी १५ जानेवारी) सूर्य मकर राशीत प्रवेश करतो तेव्हा साजरा केला जातो. हा सण उत्तरायण, नवीन पीक आणि निसर्ग बदलाचा उत्सव असतो. संक्रांतीच्या दिवशी महाराष्ट्रात तिळगुळ वाटून ''तिळगुळ घ्या आणि गोड बोला'' असे म्हणत नातेसंबंधातील गोडवा जपला जातो. महाराष्ट्रात

या दिवशी अनेक ठिकाणी पतंग उडविणे ही परंपरा आहे.

निसर्ग व कृषी आधारित सण

बेंदूर

बेंदूर किंवा बैलपोळा हा महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा अत्यंत महत्त्वाचा सण असून तो शेतीकामात वर्षभर मदत करणाऱ्या बैलांप्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी साजरा केला जातो. पश्चिम महाराष्ट्रात हा सण सहसा आषाढ पौर्णिमेला किंवा श्रावण अमावस्येला साजरा होतो. या दिवशी बैलांना सजवून, पुरणपोळीचा नैवेद्य दाखवून त्यांची पूजा केली जाते. या दिवशी मातीचे बैल तयार करून त्यांची पूजा केली जाते.

नागपंचमी, नवरात्र, आषाढी एकादशी यासारखे सण निसर्गाशी निगडीत आहेत. विशेषतः नंदनवन, नदी, विहिरी यांना पूजले जाते.

सामाजिक व लोकोत्सव

होळी

होळी म्हणजे रंगांचा व एकतेचा सण आहे. जात, धर्म, पंथ असा भेदभाव न करता हा सण सर्वजन एकोप्याने साजरा करतात. होळी म्हणजे वसंत ऋतूचे आगमन आणि हिवाळ्याचा शेवट असल्याचे संकेत मानले जातात. वाईटावर चांगल्याचा विजय याचे प्रतिक म्हणूनही होळी हा सण साजरा केला जातो. होळीच्या दिवशी म्हणजे फाल्गुन पौर्णिमेला ''होलिका दहन'' केले जाते त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी धुलिवंदन हा सण गुलालासह विविध रंग वापरून व रंगांची उधळण करुन साजरा केला जातो.

शिवजयंती

अखंड महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत, रयतेचे राजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या जयंतीनिमित्त दरवर्षी १९ फेब्रुवारी रोजी मोठ्या उत्साहात आणि अभिमानाने शिवजंयती साजरी केली जाते. या दिवशी किल्ले, शाळा आणि सार्वजनिक ठिकाणी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रतिमांचे पूजन केले जाते. पारंपरिक वेशभूषा, पोवाडे आणि ढोल-ताशांच्या गजरात महाराष्ट्रासह जगभरातील विविध ठिकाणी भव्य मिरवणुका काढल्या जातात.

विशेष परंपरा

पंढरपूर पायी वारी

पंढरपूरची वारी ही महाराष्ट्रातील एक प्राचीन, भव्य आणि सांस्कृतिक परंपरा आहे. दरवर्षी लाखो वारकरी पायी चालत पंढरपूरला विठुरायाच्या दर्शनासाठी जातात. ही परंपरा ७०० ते ८०० वर्षांपेक्षाही जुनी मानली जाते. वारी प्रामुख्याने आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीला आयोजित केली जाते. वारीमध्ये आळंदी ते पंढरपूर श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज आणि देहू ते पंढरपूर श्री संत तुकाराम महाराज या पालख्यांसह अनेक संतांच्या पालख्या रथातून पंढरपूरकडे मार्गस्थ होतात. या पालख्यांसोबत हजारो दिंड्या असतात. पायी वारी करणाऱ्या वारकऱ्यांना वारकरी म्हणतात. वारकरी टाळ-मृदंगाचा गजर आणि ज्ञानोबा-तुकाराम नामाचा जयघोष करीत शेकडो किलोमीटरचा प्रवास करतात. वारीच्या मार्गावर वारकरी रिंगण (भक्तांचे वर्तुळ) करतात. रिंगणामध्ये घोडे धावणे, फुगडी, हमामा यांसह विविध पारंपरिक खेळ खेळतात. वारीत जात, पात, धर्म, लिंग, गरीब, श्रीमंत असा कोणताही भेद नसतो.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. गौरी शंकर भोसले
बी.ए. भाग-३ (मराठी)

बाबा आढाव

असंघटित कामगारांचे नेते

(व्यक्तिचित्रणपर लेख)

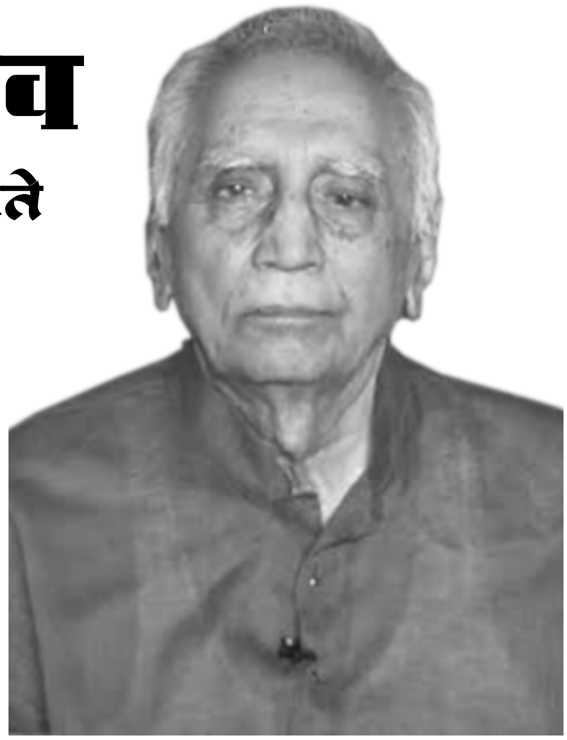

महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळींच्या इतिहासात काही व्यक्तीमत्त्वे अशी चमकून गेली आहेत की, त्यांनी अनेक पिढ्यांना सामाजिक न्यायासाठी प्रेरीत केले आहे. त्यापैकीच एक म्हणजे बाबासाहेब पांडुरंग आढाव. त्यांना संपूर्ण महाराष्ट्र प्रेमाने ''बाबा आढाव'' म्हणून ओळखतो. हमाल-माथाडी कामगारांचे संघटन, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे प्रश्न, सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी हक्कांसाठी त्यांनी दिलेला लढा अतुलनीय आहे. त्यांच्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण हा संघर्ष, संवेदना आणि परिवर्तनासाठीच्या कटिबध्दतेने उजळलेला आहे

बाबा आढाव यांचा जन्म दि. १ जून १९३० रोजी पुणे येथे एका सर्वसामान्य कुटुंबात झाला. घरची बेताची आर्थिक परिस्थिती असूनही शिक्षणक्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय प्रगती केली. परंतू लहानपणापासूनच त्यांच्या मनात समाजातील असमानतेविरुध्दची अस्वस्थता घर करून राहिली होती. घरातील संस्कार, गरीबीशी झुंजणाऱ्या शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचे आयुष्य, ग्रामीण भागातील कष्टकऱ्यांची दयनीय अवस्था या सर्व दृश्य अनुभवांनी त्यांच्या मनात सामाजिक परिवर्तनाची ठिणगी पेटली. तरुण वयातच ते युवकांच्या विविध चळवळींमध्ये सहभागी झाले. समाजवादी विचारसरणीने त्यांना आकर्षित केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी आणि राममोहन लोहिया यांच्या विचारांनी त्यांना सामाजिक समतेचा व्यापक दृष्टिकोन दिला. अनेक दशके त्यांचे संपूर्ण आयुष्य हे या विचारसरणींच्या तत्त्वावर उभे राहून घडले.

महाराष्ट्रातील हमाल आणि माथाडी कामगारांचे जीवन अतिशय कष्टप्रद आणि असुरक्षित होते. कामाचे निश्चित तास नव्हते. मोबदला अस्थिर होता. कुठलेही सामाजिक किंवा वैद्यकीय संरक्षण उपलब्ध नव्हते. कामगारांना कोणत्याही क्षणी, विनाकारण कामावरुन काढून टाकले जात असे. या कामगारांचे कष्टमय जीवन पाहून बाबा आढवांचे मन विदीर्ण झाले. त्यांनी ठरविले की, या शोषणग्रस्त कामगारांना संघटित करणे हाच त्यांच्या आयुष्याचा उद्देश असेल.

पुणे येथून सुरुवात करून त्यांनी हमाल-माथाडी कामगारांचे संघटन उभारले. या प्रक्रियेत त्यांना असंख्य अडचणींचा सामना करावा लागला. मालकांचा दबाव, धमक्या, हिंसाचार, पोलीसांच्या कारवाया याला धीराने बाबा सामोरे गेले. व्यवस्थेच्या विरोधात जिद्दीने उभे राहिले. त्यांचा विश्वास होता की ''संघटनेशिवाय कामगारांचे जीवन बदलणार नाही.'' त्यांनी केलेल्या आंदोलनांचा परिणाम म्हणूनच महाराष्ट्र शासनाने सन.

१९६९ मध्ये ऐतिहासिक असा ''महाराष्ट्र माथाडी, हमाल आणि हातगाडी कामगार कायदा'' अंमलात केला. या कायद्यामुळे कामगारांना अधिकृत ओळखपत्र, नियोजित व सुरक्षित काम, सामाजिक सुरक्षा, वैद्यकीय सुविधा, पेन्शन व विमा लाभ असे महत्त्वाचे हक्क मिळाले. हा कायदा भारतातील असंघटित कामगारांच्या हितासाठी झालेला पहिलाच कार्यक्षम आणि प्रभावी कायदा होता. यामागे बाबा आढाव यांच्या लढ्याची, असंघटित क्षेत्रातील व्यापक चळवळीची मुख्य भूमिका होती.

बाबा आढावांचे कार्य केवळ हमाल माथाडी कामगारांपुरते मर्यादित नव्हते. समाजातील असंघटित क्षेत्रातील असंख्य कष्टकरी, रिक्षाचालक, फेरीवाले, घरकाम करणाऱ्या महिला भगिनी, बांधकाम मजूर हे सर्वजन अत्यंत असुरक्षित परिस्थितीत जगत असल्याचे त्यांनी पाहिले. त्यामुळे बाबांनी या सर्व घटकांसाठी स्वतंत्र संघटना उभ्या केल्या. त्यांच्या चळवळीचा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे प्रत्येकाला स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार असला पाहिजे हा होता. ते नेहमी म्हणायचे. ''कामगाराला दान नको, हक्क हवा'' त्यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या अनेक आंदोलनांनी सरकारला असंघटित कामगारांसाठी नियम, कल्याणकारी योजना आणि सुरक्षा उपाययोजना लागू करायला भाग पाडले. समता, जातविहीनता आणि सामाजिक न्यायासाठी कामगार लढा चळवळींबरोबरच बाबा आढाव यांनी समाजातील जातीय विषमता आणि सामाजिक भेदभावाविरोधातही ठाम भूमिका घेतली. त्यांनी ''एक गाव एक पाणवठा'' ही मोहीम चालविली, ही मोहिम ग्रामीण महाराष्ट्रात क्रांतिकारी ठरली. या मोहिमेमुळे ग्रामीण भागातील दलितांना सार्वजनिक विहिरी, तळे आणि पाणवठ्यावर निर्बंध न ठेवता पाणी घेण्याचा प्रत्यक्षात हक्क मिळाला. त्यांची विचारसरणी अत्यंत प्रभावी व समाजहिताची होती. समाजातील कोणताही घटक वंचित राहू नये यासाठी त्यांनी मुस्लिम, दलित, आदिवासी, महिलांचे हक्क तसेच सामाजिक सलोख्याचे प्रश्न यांवरही सक्रियपणे कार्य केले.

बाबा आढाव यांचे सर्वात मोठे सामर्थ्य म्हणजे त्यांचे नेतृत्व. ते कामगारांमध्ये, कष्टकऱ्यांमध्ये मिसळून काम करीत. बाबा आढाव हे हमालांप्रमाणेच ओझे उचलून कामगारांशी एकरूप होत. त्यांचा संघर्ष फक्त भाषणांचा नव्हता, तो लोकांच्या दु:खाशी संपूर्णपणे एकरूप झालेला होता. त्यांनी पुणे येथे 'हमाल पंचायत' आणि 'असंघटित कामगार कर्मचारी महासंघ' यांसारख्या संस्था स्थापन केल्या. त्यांनी दलित वस्त्यांच्या सुधारणेसाठीही काम केले. बाबा आढाव यांनी सामाजिक विषयांवर आणि आपल्या चळवळींवर आधारित अनेक पुस्तके आणि लेख लिहिले आहेत.

बाबा आढाव यांनी सामाजिक चळवळी आणि कष्टकरी वर्गाचे जीवन दर्शविणारे महत्त्वपूर्ण लेखन केले आहे. त्यांच्या प्रमुख पुस्तकांमध्ये 'एक गाव एक पाणवठा', त्यांचे आत्मचरित्रात्मक लेखन 'मीच तो माणूस' आणि 'एक साधा माणूस', 'जगरहाटी', 'रक्ताचं नातं', 'असंघटित कामगार : काल, आज आणि उद्या', 'जातपंचायत : दाहक वास्तव', 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक चिंतन' ही काही महत्त्वाची पुस्तके लिहिली आहेत. या पुस्तकांनी वाचकांच्या मनावर खोल प्रभाव पाडला. बाबा आढाव यांच्या समाज कार्यात या पुस्तकांनी महत्त्वाची भूमिका बजाविली होती.

तळागाळातील लोकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करणे. सातत्यपूर्ण संघटन बांधणी, प्रशासन किंवा मालकांशी संवाद, न्याय आणि हक्कासाठी अत्यंत संयमी व शांत लढा त्यामुळेच त्यांच्या नेतृत्वाखालील आंदोलनांमध्ये हिंसा क्वचितच आढळते. त्याऐवजी विचार, संयम आणि तडफ ही तीन शस्त्रे नेहमी दिसतात.

बाबा आढाव यांची एक सत्यशोधक विचारवंत म्हणून असलेली कारकीर्द जवळपास ७० वर्षांची होती. महिला, समता, कष्टकरी, जातीचा मुद्दा आणि इतर अनेक महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर त्यांनी आयुष्यभर लढा

दिला. महाराष्ट्राच्या वाटचालीत त्यांच्या कामाचं योगदान मोठं होतं.

बाबा आढाव यांच्या कार्याची दखल घेत त्यांना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले. त्यामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता पुरस्कार, महाराष्ट्र शासनाचे विविध सन्मान, कामगार संघटनांचे विशेष गौरवपत्र, सामाजिक न्यायासाठी मिळालेले अनेक राष्ट्रीय राज्यस्तरीय पुरस्कारांचा यात समावेश आहे. ''कामगारांच्या चेहऱ्यावर दिसणारं समाधानाचे हसू'' हाच खरा पुरस्कार असे ते नेहमी म्हणत.

आज महाराष्ट्रातील हजारो हमाल–माथाडी कामगार सन्मानाने जगत आहेत. अनेकांना नियमित उत्पन्न, सामाजिक सुरक्षा आणि निवृत्ती वेतन मिळत आहे. हा संपूर्ण बदल घडविण्यात बाबा आढाव यांची भूमिका केंद्रस्थानी आहे. त्यांच्या चळवळींचा परिणाम फक्त महाराष्ट्रापुरता मर्यादित राहिला नाही. भारतातील इतर राज्यांनीही माथाडी कामगार कायदा आणि संघटना मॉडेलचा अभ्यास करून विविध योजना तयार केल्या. त्यांचा वारसा केवळ कायदे किंवा योजना नव्हे; तर जन आंदोलन कसे असावे, संघटन कसे उभे करावे, समाज बदलण्यासाठी आधी स्वत:ला कसे बदलावे हा एक संपूर्ण जीवनमूल्यांचा धडा त्यांच्या कामातून मिळतो. बाबा आढाव यांचे जीवन हे संघर्ष, सेवा, समता आणि मानवी हक्कांच्या विचारांनी भारलेले होते. त्यांनी न्यायाची आणि माणसाच्या आत्मसन्मानाची पायवाट निवडली. त्यामुळेच ते आजही असंघटित कामगार चळवळींचे पितामह, सामाजिक समतेचे दिशादर्शक आणि न्यायासाठी आयुष्यभर झटणाऱ्या अथक योद्ध्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जातात. व्यक्ती लहान असली तरी तिचा संघर्ष मोठा असू शकतो आणि सत्यासाठी लढणाऱ्याला काळ कधीच हरवू शकत नाही असा संदेश आपल्याला बाबा आढाव यांच्या जीवकार्यातून मिळतो.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. संध्या दादा मदने
बी.ए. भाग–३ (मराठी)

औंधची लोकशाही

(माहितीपर लेख)

ही गोष्ट आहे भारतातील एका संस्थानाची. राजेपण कधीच न मिरवलेल्या संस्थानाच्या खऱ्या गांधीवादी राजाची. राजा असला तरी तो प्रजेमध्ये मिसळून गेलेला असा माणूस महाराष्ट्रात होऊन गेला हे आता कदाचित पटणार नाही.

कला, साहित्य, कीर्तन, व्यायाम, उद्योग या सर्वांना एकाचवेळी आश्रय देणारे औंध हे संस्थान होते. स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी ८ वर्षं आधीच या संस्थानचा कारभार जनतेच्या हातात आला होता. या सगळ्या गोष्टी महाराष्ट्रातच झाल्या आहेत. हे संस्थान होतं औंध आणि त्याचे राजे होते भवानराव पंडित पंतप्रतिनिधी. तसं पाहायला गेलं आणि इतर संस्थानांची तुलना केली तर औंध हे एकदम चिमुकलं संस्थान होतं. फक्त ७२ खेड्यांच्या या संस्थानानं इतिहासाच्या पानांवर वेगळा ठसा निर्माण केलाच पण त्याहून एक प्रयोगशील संस्थान म्हणून ते अजरामर झालं. या सर्व प्रगतीमागे एका व्यक्तीची प्रेरणा

होती ती म्हणजे भवानरावांची.

औंध संस्थान सन. १६९० साली स्थापन झालं आणि सन. १९४८ साली भारतात पूर्ण विलिन होईपर्यंत ते सुरू राहिलं. श्रीमंत पंडित प्रतिनिधींची मुळ गादी पूर्वी कराड इथं होती. पण कराड इंग्रजांकडे गेल्यावर सन. १८५४ साली प्रतिनिधींची गादी औंधला आली. पण औंध संस्थानाची रचना काहीशी वेगळी होती. सलग असं हे संस्थान नव्हतं. राजधानी औंधला असली तरी बाकीची गावं आजच्या सांगली, सातारा, सोलापूर आणि विजापूर जिल्ह्यात विभागलेली होती.

औंध, कुंडल, आटपाडी, गुणदाळ असे त्याचे चार विभाग होते. त्यातला आटपाडी हा सर्वांत मोठा तालुका होता.

लोकांची सत्ता सन. १९३८ साली औंधचे शेवटचे राजे भवानराव पंतप्रतिनिधी यांनी आपल्या संस्थानचा कारभार लोकांच्या हातून चालविला पाहिजे असं मत मांडलं आणि अशी घोषणाही केली. सन. १९३४ पासूनच महाराज गांधीजींच्या स्वराज्य आणि ग्रामराज्य संकल्पनेने भारावून गेले होते. त्यामुळे त्यांनी गांधीवादी राज्यघटना तयार करावी असं मत मांडलं. पंतप्रतिनिधींचे पुत्र आप्पासाहेब पंत यांचे मॉरिस फ्रिडमन नावाचे एक पोलिश गृहस्थ सहकारी होते. मॉरिस फ्रिडमन यांना भारतानंद असंही म्हटलं जाई. राजसत्तेच्या ऐवजी लोकांची सत्ता आणायची तर आपण महात्मा गांधींचा सल्ला घेतला पाहिजे असं फ्रिडमन यांनी राजांना सुचविलं.

गांधीजींची भेट फ्रिडमन यांच्या सल्ल्यानुसार पंडित सातवळेकर, अप्पा पंत, मॉरिस फ्रिडमन आणि आणखी काही सहकारी वर्ध्याला म.गांधीजींना सेवाग्राम आश्रमात भेटायला गेले. म.गांधीजींनी त्यांना स्वराज्याचं महत्त्व पटवून दिलं. काही दिवसांनी स्वतः राजे भवानराव पंतप्रतिनिधी गांधीजींना भेटायला गेले. या भेटीमध्ये गांधीजींनी खेडी स्वयंपूर्ण होणं, स्वतंत्र होणं का गरजेचं आहे हे सांगितलं ''लोकाच्या सद्सत्विवेकबुध्दीचा विश्वस्त आणि त्यांचा आद्य सेवक म्हणून राजाला तनखा जरूर मिळाला पाहिजे पण त्याबद्दल आग्रह किंवा तो हक्क आहे असे मानू नये,'' असं गांधीजींनी राजेसाहेबांना सांगितलं.

गांधीजींची कल्पना आणि औंध एक्सपेरिमेंट

गांधीजींनी प्रत्येक गावात पाच पंचांचं मंडळ स्थापन करावं. गावातले शिक्षण, सुरक्षा, रस्ते, बाजार, यात्रा, शेती याचे सर्वाधिकार त्यांना द्यावेत आणि संस्थानच्या महसुलातला अर्धा वाटा गावांसाठी द्यावा असं सुचविलं. गावातले तंटेबखेडे गावातच मिटवावेत. काही गावांची मिळून एक तालुका पंचायत तयार करावी. तालुक्याची सर्व प्रगती या पंचायतीतून झाली पाहिजे. प्रत्येक तालुका पंचायत समितीने आपल्यातून तीन सदस्य औंधच्या मध्यवर्ती काउन्सिलवर पाठवावेत. या काउन्सिलवर बाहेरच्या तज्ज्ञ मंडळींना नेमण्याचा अधिकार राजाला असेल आणि वर्षातून किमान दोनवेळा काउन्सिलचं सत्र व्हावं असं त्यांनी सुचविलं.

यानुसार राजे भवानराव पंतप्रतिनिधी यांच्यासाठी मॉरिस फ्रिडमन यांनी राज्यघटनेचा मसुदा तयार केला. त्यानुसार जो लोकशाहीचा प्रयोग औंध संस्थानात राबविला गेला त्यालाच औंध एक्सपेरिमेंट असं म्हटलं गेलं. याच नावाने हा प्रयोग देशभरात प्रसिद्ध झाला. मसुद्यात काही सुधारणा महात्मा गांधी आणि जवाहरलाल नेहरू यांनी सुचविल्या आणि त्या औंधच्या जुन्या कौन्सिलकडे मंजुरीसाठी पाठवल्या. कालांतराने या घटनेच्या कायद्यात दुरुस्त्याही झाल्या.

दि. २१ जानेवारी १९३९ रोजी औंधच्या राजानं आपली सत्ता लोकांच्या हाती सोपविण्याचं ठरविलं आहे. दि. २१ जानेवारी १९३९ रोजी ही राज्यघटना लागू करण्याचं निश्चित झालं आहे असं सांगून महात्मा गांधीजींनी मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर आणि दादासाहेब मावळणकरांना या दिवशी औंधला भेट देण्यास सांगितलं. लोकांचं राज्य घोषित करण्याच्या कार्यक्रमात राजे लोकांना उद्देशून म्हणाले, ''आता राज्य तुमचं, अधिकार, पैसा, सुधारणा तुम्हीच तुमच्या हाताने करणार.'' नवी राज्यघटना स्वीकारल्यावर नव्या काउन्सिलसाठी निवडणुका घेणं आवश्यक होतं. त्यासाठी तीन महिन्यात साक्षरता वाढविण्यासाठी संस्थानात प्रयत्न झाले. ७० टक्के लोकांना अक्षरओळख होईल इतपत शिकविण्यात आलं. त्यानंतर जून महिन्यात निवडणुका झाल्या आणि नवे काउन्सिल निवडले गेले. आप्पा पंत त्याचे पंतप्रधान झाले. सन. १९४३-४४ या काळात रामाप्पा बिद्री हे पंतप्रधान होते.

सन. १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनात आणि सन. १९४२ ते सन. १९४७ या काळात क्रांतीकाऱ्यांचं एक महत्त्वाचं केंद्र म्हणून या संस्थानानं भूमिका बजाविली होती. महात्मा गांधीजींच्या 'चले जाव' आंदोलनात आणि प्रतीसरकारच्या कार्यात संस्थानातील लोकांचा मोठा वाटा होता. लोकशाहीचा हा प्रयोग पाहाण्यासाठी जवाहरलाल नेहरू यांनीही औंधला भेट दिली होती.

आपल्या संस्थानातील मुलं शिकून मोठी व्हावीत यासाठी भवानरावांनी भरपूर प्रयत्न केले होते. सन. १९१६ पासून औंध संस्थानात सक्तीच्या शाळा सुरू करण्यात आल्या. संस्थानात फार पूर्वीपासून मुलींची शाळा, रात्रशाळा, गुन्हेगारांची शाळा, प्रौढांची शाळा, कामगार, तेव्हा अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या समाजासाठी शिक्षणाचे प्रयत्न केले होते. मुलांमधील गुणांची पारख करून ते सल्लाही देत. लक्ष्मणराव किर्लोस्कर, नागुराव ओगले अशा थोर लोकांचा संस्थानाशी संबंध आहे.

एके दिवशी आटपाडी भेटीवर गेले असताना एका गजानन नावाच्या शाळकरी मुलाने वेगवेगळ्या नकला करून राजाला भरपूर हसविलं होतं. त्यावर खुश होऊन राजांनी त्याला जवळ बोलावून शाबासकी दिली आणि काय करतोस असं विचारलं.

तेव्हा त्याच्या शिक्षकांनी हा मुलगा सतत टवाळी करतो, गावात भटकतो अशी तक्रार केली. ''गजानन तू मास्तरांच्या नादाला लागू नको. तुला अभ्यास जमणार नाही, तू सिनेमात जा. जगदंबा तुझं कल्याण करेल....'' असं महाराजांनी त्याला सांगितले,

हा मुलगा पुढे जाऊन आपल्या सर्वांचे लाडके गदिमा झाले. सिनेमा, गीतलेखन, गीतरामायण सर्वच क्षेत्रांमध्ये त्यांनी उत्तुंग यश मिळविलं. पटकथालेखक मधुकर पाठकही औंध संस्थानचेच होते.

कलावस्तूंचे, चित्रांचे संग्राहक म्हणूनही भवानराव ओळखले जातात. ते स्वतः सुंदर चित्रं काढत. नामवंत चित्रकारांना त्यांनी आश्रय दिला आणि त्यांच्याकडून उत्तमोत्तम चित्रं काढून घेतली होती. आजही औंधचं संग्रहालय कलावस्तूंनी संपन्न मानलं जातं.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. भारती रविंद्र लोंढे
बी.ए.भाग-१

महाराष्ट्राचे नंदनवन महाबळेश्वर

(प्रवासवर्णनपर लेख)

निमित्त होतं वडीलांबरोबर मामाकडे जाण्याचं आणि दिवस होता सुट्टीचा... कॉलेजमधील चार-पाच जणांना विचारलं गाडी आहे येणार का? दोघे तयार झाले. सकाळी लवकर निघायचं ठरलं. आमचा प्रवास पुसेगाव ते महाबळेश्वर असा होता. माझ्या सोबतीला कॉलेजचे मित्र अजय मोरे, उत्कर्ष जाधव आणि मी असे आम्ही तिघेजण होतो. सुरवात झाली ती पुसेगावमधून. पुसेगाव, कोरेगाव, सातारा ते मेढा-केळघर मार्गे सुंदर अशा निसर्गरम्य वातावरणात आमचा हा प्रवास महाबळेश्वरला निघाला होता. केळघरच्या घाटातून म्हणजेच सह्याद्रीच्या कुशीतून वेडीवाकडी वळणे घेत आमचा प्रवास सुरु झाला. त्या निसर्गरम्य वातावरणात आम्ही विलोभनीय निसर्गाचा आनंद घेत होतो. या वातावरणात आम्हाला भेटत होती डोंगरामधील छोटी घरं, हॉटेलं, रेस्टॉरंट, काही बंगले आणि उंचच उंच दऱ्या.

आमचा प्रवास सुरु असताना केळघर घाटात आम्ही सर्वजण एका ठिकाणी थांबलो. अवघड असलेल्या त्या घाटात थांबलेल्या ठिकाणी थोडी प्रशस्त जागा होती. आम्ही सर्वजण समोर दिसत असलेल्या लिंगमळ्याचे विहंगम दृश्य पाहात होतो. डोंगर चढणीवर असलेली ग्रीन हाऊसेस, स्ट्रॉबेरीची शेती व दूरवर पसरलेलं हिरवंगार डोंगरलेणं पाहून मन मोहून जात होतं. आम्ही कठड्याजवळ उभे राहून पाहत असताना माझ्या वडीलांनी हाक मारली. आम्हाला तिघांना पण तिथं असणाऱ्या एका चहाच्या टपरीवर चहा पिण्यासाठी या असं त्यांनी सांगितलं. सकाळी लवकर निघाल्यामुळे आम्हालाही चहाची खूपच आठवण झाली होती. आम्ही चहा पिण्यासाठी आलो आणि माझ्या वडीलांनी सांगितलं सकाळी तुम्ही नाष्टा केला नाही काही खायचं असेल तर

खाऊन घ्या. घरून आईने करंज्या दिल्या होत्या त्यासोबतच आम्ही सर्वांनी मिळून चहाबरोबर थोडा नाष्टा केला. आता आम्हांला महाबळेश्वर येथे एस.टी.स्टँडच्या जवळच असलेल्या माझ्या मामाच्या दुकानात जायचं होतं. आमची गाडी मामाच्या दुकानाजवळ गेली. मामाने गाडी पार्कींग करण्याची योग्य जागा वडीलांना दाखविली व वडील म्हणाले, 'तुम्ही इथचं थांबा मी गाडी पार्किंग करुन येतो.' वडील आल्यानंतर ते मामांबरोबर बोलतं बसले. आम्ही तिघे मित्र बाहेरच थांबलो होतो. नवीनच पाहुणे आल्याचे पाहून तिथल्या टॅक्सीवाल्यांनी आमच्या भोवती पिंगा घालायला सुरुवात केली. काहींनी माहिती सांगितली. महाबळेश्वर कसं फिरायचं, कोणते पॉईंट आहेत, किती वेळ लागेल, किती पैसे लागतील याची इत्यंभूत माहिती आम्हांला टॅक्सीवाल्यांकडून मिळाली. वडीलांना विचारुन आम्ही तिघांनी ठरविलं एक टॅक्सी करावी व वडीलांचे काम उरकेपर्यंत महाबळेश्वर फिरुन घ्यावं. मग एक टॅक्सी केली व प्रथम आम्ही आर्थर सीट पॉईंटकडे निघालो. हा पॉईंट महाबळेश्वरमधील पर्यटकांचा लोकप्रिय पॉईंट आहे. या पॉइंटच्या एका बाजूला खोल दरीतून कोकणात जाणारी सावित्री नदी आहे. तर दुसऱ्या बाजूला घनदाट जंगल आहे. या पॉईंटवरून महाबळेश्वरचा निसर्गरम्य परिसर आणि तेथील मनमोहक दृश्यं पर्यटकांना आकर्षित करतात. याच पॉईंटवरून दुर्बीनीतून रायगड किल्ला आणि तोरणा किल्ला पाहताना छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या इतिहासाची आठवण येते. त्यानंतर टॅक्सीवाल्याने आम्हाला ईको पॉईंटकडे नेहलं. खरं तर आर्थर पॉईंट कडे जाताना मार्गावरच इको पॉईंट आहे पण आम्ही प्रथम आर्थर पॉईंट पाहिला व नंतर इको पॉईंटकडे गेलो. इको पॉईंट म्हणजे निसर्गरम्य परिसर, उंच पर्वत रांगा, खोल दऱ्या आणि आरोग्यदायी वातावरण यामुळे हा पॉईंट खूपच मनमोहक वाटतो परंतू मला असं वाटू लागलं की त्या ठिकाणी सकाळी जाणं केव्हाही चांगलं.

माझ्या मित्राने सदरच्या टॅक्सीवाल्या काकांना विचारलं कोयना नदी कुठून दिसते. मला या ठिकाणी आवर्जून सांगावे लागेल आमच्या सोबत जे टॅक्सीवाले काका आले होते त्यांना महाबळेश्वरची खूपच बारीक–सारीक माहिती होती. त्यांचं पर्यटकांबरोबर बोलंणंही खूपच मनाला भावणारं होतं. कदाचित त्यामुळेच आम्ही खूपच सुखावून गेलो आणि त्यानंतर आम्ही फॉकलंड पॉईंटकडे निघालो. फॉकलँड पॉइटवरून प्रतापगड, जावळीखोरे व कोयना नदीचे दर्शन होते. मावळत्या सूर्याचे दर्शन घेण्यासाठी पर्यटक या ठिकाणी येतात. मावळणाऱ्या सूर्याचे अतिशय विहंगम आणि मनमोहक असे दृश्य पर्यटकांना आकर्षित करते असे आम्हांला टॅक्सीवाल्या काकांनी सांगितलं. मला खूप वाईट वाटलं कारण आम्ही या ठिकाणी सायंकाळी न येता साधारणपणे दुपारी बारा वाजता आलो होतो. आम्ही त्या ठिकाणी फिरत असताना तिथं अचानक माझ्या मामाचा मुलगा भेटला. विचारपूस केल्यावर त्यांने सांगितलं त्याचे पुण्याचे चार मित्र महाबळेश्वर फिरायला आले आहेत. मग आमचा ग्रुप मोठा झाला व आम्ही तिथून पुढे सनसेट पॉईंट पाहण्यासाठी निघालो. या पॉईंटला बॉम्बे पॉईंट असेही म्हणतात. येथे सुध्दा पर्यटक मावळत्या सूर्याचे दर्शन घेण्यासाठी येतात. बॉम्बे पॉईंट पाहिल्यानंतर आम्ही थोडा वेळ थांबून एका हॉटेलमध्ये जेवणाचा विचार केला. टॅक्सीवाले काका म्हणाले 'येथे जेवण्यापेक्षा वेण्णा लेकच्या अलीकडे खास महाराष्ट्रीय जेवण मिळणारे चांगले हॉटेल आहे.' मग आम्ही त्या हॉटेलमध्ये गेलो. तेथील जेवणाचा आस्वाद घेतला. अप्रतिम चवीचं जेवण मिळणाऱ्या त्या हॉटेलची चौकशी केली तर त्या हॉटेलचे मालक माझ्याच तालुक्यातील औंधचे असल्याचे मला समजले. मला याचा खूप अभिमान वाटला. आम्ही तेथून वेण्णालेकला पोहोचलो. महाबळेश्वर येथील वेण्णा लेक सरोवराची निर्मिती सातारचे राजे श्रीमंत छत्रपती आप्पासाहेब महाराज यांनी एकोणिसाव्या शतकात केली आहे. हे सरोवर सुमारे २८ एकर क्षेत्रात पसरलेले आहे. बारमाही वाहणारे झरे यामुळे सरोवराचा परिसर

फुलझाडांनी फुलला होता. पावसाळ्यात वेण्णा सरोवरात पाण्याचा भरपूर साठा होतो. पाचगणी कडे जाणाऱ्या रस्त्यावर वेण्णा सरोवराजवळ लिंगमळा (लिंगमळा वॉटरफॉल) आणि चिंतामण हे धबधबे पावसाळ्यात अतिशय सुंदर दिसतात. परंतू आम्ही दिवाळीनंतर गेलो असल्यामुळे फेसाळणारे धबधबे आम्हाला पाहता आले नाहीत. घड्याळात पाहिले तर चार वाजायला आले होते. वडीलांचा दोनदा फोन झाला होता तरी पण टॅक्सीवाल्या काकांच्या मार्गदर्शनुसार केटस् पॉईंट पाहूनच मामाकडे जावे असे सर्वांनुमते ठरलं व आम्ही केटस् पॉईंटला गेलो. केटस् पॉईंटवरुन पाहिले तर धोम धरणाचे निळशार पाणी, वर असलेलं बलकवडी धरण, समोर दिसणारा उंचच उंच कमळगड व एका बाजूला घनदाट जंगलात असलेलं जोर खोरं दिसतं. निसर्गाने महाबळेश्वरला खूप भरभरुन दिलं आहे. आम्ही तो निसर्ग पहात असताना टॅक्सीवाल्या काकांनी सांगितलं खाली दिसतात ती गावं वाई तालुक्यातील नांदगणे, वयगाव, दह्याट, बोरगाव आहेत. लांब दिसणाऱ्या चिखलीजवळील तायघाटातूनच अफजलखान प्रतापगडाकडे गेला होता. टॅक्सीवाल्या काकांची माहिती अतिशय अभ्यासपूर्ण होती. हळूहळू अंधार पडायला आला होता. धोम धरणाच्या बांधांऱ्यावरील एका रांगेत असणाऱ्या लाईटी दिसू लागल्या व आम्ही सर्वजन मामाच्या घराकडे परत आलो. ❑ ❑ ❑ ❑ ❑

तुषार कैलास साठे
बी.ए.भाग-३ (मराठी)

लोकगीतातील आईबापांचे प्रेम

(समिक्षापर लेख)

मानवी समाज जीवनाचे अस्सल रूप आढळत असेल तर ते लोकगीतांमध्येच. समाजजीवनाचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात उमटलेले दिसून येते. आधुनिक काळातही लोक साहित्यात समाजनीती, रूढी नाते, प्रेम, प्रसंग, घटना, ऋतू या साऱ्या घटना शब्दचित्रात बांधून असतात. स्त्री ही जग निर्माता आहे. तसेच साहित्यात गाणी, गोष्टी, नृत्य, संगीत, भाव-भावनांचा सुंदर गजरा बांधुन सौंदर्य वाढविणारी शिल्पी आहे. प्राचीन कळात स्त्रियांना परावलंबी समजले जायचे. त्यांच्या जगण्या-मरण्याचे सर्व अधिकार पिता, पती,

पुत्र, भाऊ यांच्या हातात असायचे. लहानवयात लग्नं व्हायची. वडील निर्णय घ्यायचे. सासुरवास, पतीचा छळ, दु:ख, अपमान, शोषण या असाह्य यातना फक्त स्त्रियांच्याच वाट्याला येत असायच्या.

आई-वडिलांचं प्रेम त्यांची आठवण ते रक्ताचे नाते, आकाशाएवढी माया, ते प्रेम, वात्सल्य महानदीसारखे ते विशाल हृदय, गगनाला गवसणी घालणारे ते दोन डोळे, सूर्य-चंद्र-तारे, ते दोन जीव, मायेची सावली देणारे अमृतवृक्ष, म्हणूनच आईबापाचे वर्णन करताना मी म्हणते की,

'' बाप माझा पिता माय माझी निंबोनी

कशी जाऊ मी निघोणी दोन झाडाच्या मधोनी'

या दोन झाडांच्या सावलीपासून मी कधीच दूर जाणार नाही

'' बाप माझा पिता माय माझी चिंचपानं

वाढली मी तिच्या सावलीनं ''

'आई' आईच असते, तिची जागा कोणीही भरून काढू शकत नाही. म्हणून मावशी व आईतील अंतर पुढील ओळीतून स्पष्ट होते.

'' आई म्हणता म्हणता व्हटाले व्हटं मिळे

मावशी म्हणल्यानं अंतर किती पडे ''

जणू देहातून निघालेली हाक देहाच्या कणाकणांत भिजते आईच्या अस्तित्त्वाचा, प्राणत्त्वाचा गंध जाणवतो. म्हणजे ' माय ' म्हणताना एकमेकांना ओठ चिकटतात परंतु 'मावशी' म्हणताना ओठांत अंतर पडते. आई शेवंती, चमेली, बकुळीची सुगंध सावली, तर पिता वड, आधार महावृक्षासारखा. महाआधारवड म्हणजे पिता होय.

अंगावरच्या चामडयाचे जोडे करून घालून दिले तरी आईच्या उपकाराची, प्रेमाची परतफेड करता यायची नाही. प्रत्येक माणूस हा आपल्या आईच्या ऋणातून कधीच मुक्त होत नाही. सौंदर्याने परिपूर्ण भावनांचा सुगंधित फुलोरा लोक साहित्यातील स्त्रिगीतांच्या दालनांत लपलेलं बावनकशी सोनं आहे. शिंपल्यातील मोती आहे.

या अमूल्य गीतांचा नजराणा आज आपल्याला पाहायला मिळत नाही, काळाच्या ओघात गडप होत असल्याचे जाणवते.

'बाई जातीचा जलम, कुणी घातला येडयाने, बैल राबतो भाडयाने',

भाडयाच्या बैलाप्रमाणे तिला काम करावे लागते. मनातल्या भावना तिला व्यक्त करता येत नाहीत. दळण दळताना तिला फार कष्ट पडते. तिला बालपणाचं आई बाबाचं सुख आठवतं ते गीतातून सांगते ती मन रीते करून घेते.

'' लय झाल्या लेकी, नको म्हणूस येडया बापा
उडूनीया गेल्या चिमण्या-भोरडयांचा ताफा
कसा मोकळा दिसे सोफा ''

लग्न होऊन लेक सासरी जाते तेव्हा आईबापाला घर सुनंसुनं वाटतं. आई बापाच्या माघारी लेकीचा आधार तुटतो. आपल्या संसारातच तिला समर्थपणे उभे रहावे लागते.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. ऋतुजा दत्तात्रय सावंत
बी.ए.भाग-३ (मराठी)

हसविणारे मराठी विनोद

गणिताचे शिक्षक स्टाफरूम मध्ये रिकाम्या डब्यात चपाती बुडवून खात होते...

मराठीचे शिक्षक म्हणाले सर डब्यात तर काहीच नाही...

गणिताचे शिक्षक : आम्ही भाजीला एक्स मानल आहे..!

गुरूजी : एक बाई एका तासांत ५० पोळ्या बनवत असेल, तर तीन बायका एका तासांत किती पोळ्या बनवतील ?

बंड्या : एकही नाही.

कारण, ती एकटी आहे म्हणूनच तर काम करते.
तिघीजणी मिळून फक्त गप्पा मारतील.

जोशी : मी इथले टॉयलेट वापरू का ?''

नेने : हो, पण पैसे पडतील....!''

जोशी : नाही पडणार.... बसताना काळजी घेईन....!!''

पप्पूचं लग्न झालं आणि त्याचा संसार सुरू झाला.

एकदा पप्पू त्याच्या बायकोला विचारतो.

तू माझ्यात असं काय पाहिलंस की मला डायरेक्ट लग्नाला हो म्हणालीस ?

पप्पूची बायको : मी तुम्हाला एकदोन वेळेस भांडी घासताना पाहिलं.

बायको: माझी एकअट आहे!
नवरा : काय?
बायको: तुम्ही या दिवाळीत सोडायला आले तरच मी माहेरी जाणार.
नवरा: माझी पण एक अट आहे?
बायको: काय?
नवरा: मी घ्यायला आलो तरच परत यायचे?

चिंगी : मस्त मोबाईल आहे कुठून घेतलास.

झंप्या : विकत नाही घेतला, मला धावण्याच्या शर्यतीत बक्षीस मिळाला आहे.

चिंगी : कितीजण होते धावायला. ?

झंप्या : मोबाईल दुकानाचा मालक, पोलिस आणि मी....!!!

बंड्या: बाबा, मला गाडी घेऊन द्या.
वडील : देवानं दोन पाय कशाला दिलेत..!

बंड्या : एक किक् मारायला, न् एक गिअर बदलायला. ...... लय हानला...!

मुलगी रडत असते
मुलगा : काय झाल ? का रडतेस ?
मुलगी : मला परीक्षेत कमी मार्क्स मिळाले
मुलगा : हात्तीच्या एवढंच न! होत अस कधी कधी. किती मार्क्स मिळाले तुला?
मुलगी : ८८
मुलगा : आयला.... या मार्कात दोन पोर पास झाली असती.

कु. अनुराधा पोपट दळवी
बी.ए.भाग–१

स्वामी विवेकानंदांचे अनमोल विचार

आत्मविश्वास स्वामी विवेकानंदांचा असा विश्वास होता की आत्मविश्वास माणसाला यशाकडे घेऊन जातो. त्यांचा असा विश्वास होता की, प्रत्येक मानवामध्ये प्रचंड शक्ती आणि क्षमता असते, ज्या ओळखल्या पाहिजेत आणि योग्य दिशेने वापरल्या पाहिजेत.

योग स्वामी विवेकानंदांनी योगाला केवळ शारीरिक व्यायामाचा एक प्रकार म्हणून नव्हे तर मानसिक आणि आध्यात्मिक विकासाचा एक प्रकार म्हणून सादर केले. त्यांचा असा विश्वास होता की, योग हा संतुलित आणि शांत जीवन निर्माण करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

धार्मिक समानता स्वामी विवेकानंद धर्माला एकता आणि समानतेचे प्रतिक मानत होते. त्यांचा असा विश्वास होता की, सर्व धर्मांचे मूळ एकच आहे, जे मानवता आणि बंधुत्वावर आधारित आहे. ते म्हणायचे, तुमचा धर्म फक्त तुमच्या आत आहे आणि तो जगाच्या वर आहे.

शिक्षण स्वामी विवेकानंदांचा असा विश्वास होता की शिक्षण केवळ पुस्तकांपुरते मर्यादित नसावे, तर ते जीवनाच्या प्रत्येक पैलूशी संबंधित असले पाहिजे. शिक्षणाद्वारे व्यक्तीने त्याच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या योग्यरित्या समजून घेतल्या पाहिजेत आणि पूर्ण केल्या पाहिजेत यावर ते नेहमीच भर देत असत.

स्वतःला कमकुवत समजणे स्वामी विवेकानंद म्हणायचे, स्वतःला कमकुवत समजणे हे सर्वात मोठे पाप आहे.

विश्वाची शक्ती ''विश्वाच्या सर्व शक्ती आधीच आपल्या आहेत; आपणच आपले डोळे झाकतो आणि नंतर ते किती अंधार आहे याबद्दल रडतो.''

कामाच्या वेळेचे व्यवस्थापन: ''एका वेळी एक काम करा आणि तुमचा संपूर्ण आत्मा त्यात ओतला.''

जगप्रसिद्ध उद्धरण ''उठा, जागे व्हा आणि ध्येय गाठेपर्यंत थांबू नका'' हे त्यांचे प्रसिद्ध उद्धरण अजूनही लाखो लोकांना त्यांच्या ध्येयाकडे वाटचाल करण्यास प्रेरित करते.

हृदयातून कृती ते नेहमीच म्हणायचे, ''तुम्ही जे काही कराल ते मनापासून करा, आणि यश तुमच्या मागे येईल.''

आत्मविश्वास आणि आत्मधारणा

''तुम्ही जे काही विचार करता ते तुम्ही व्हाल. जर तुम्ही स्वतःला कमकुवत समजलात तर तुम्ही कमकुवत व्हाल; जर तुम्ही स्वतःला बलवान समजलात तर तुम्ही व्हाल.''

आजही स्वामी विवेकानंदांचे हे प्रेरणादायी विचार राष्ट्र आणि जगाला आध्यात्मिक जागृती आणि बलवान भारतासाठी प्रेरित करतात.

सार्थक आनंदराव बनसोडे
बी.ए.भाग-१

आयुष्य आहे तुझ्यासाठी

(ललित लेख)

'आयुष्य आहे तुझ्यासाठी, तू नाहीस आयुष्यासाठी, जाणून घे अर्थ यातला, सुंदर ते जगण्यासाठी.' श्री कृष्ण हा प्रत्येक गोष्टीत शीग ओलांडणारा झाला. याच कृष्णाने प्रत्येक गोष्टीत अमर्याद सौंदर्य व चैतन्य आणले. वाऱ्याच्या झोताप्रमाणे सोसाट्याचे जीवन जगला. अगदी चोरीलाही त्याने रमणीयत्व आणले. विनोदाचे अंग मनमुराद जोपासले. 'पावा' हे तर गुराख्याचे साधे–सुधे वाद्य पण कृष्णाने त्याला किती जिवंतपणा आणला.

इथे श्रीकृष्णाची आठवण करून देण्याचा हेतु म्हणजे प्रत्येक गोष्टीत किती रमणीयता व आनंद आहे, तो फक्त आपल्याला ओळखता येत नाही व आनंदाचे क्षण ही आपल्याला नीट पकडता येत नाहीत त्यामुळे आपण दु:खी होतो.

थोडक्यात ''जीवन हे शोध आहे, सुखदु:खाचा शोध हेच तर आपणाला कळत नाही. हाच तर मोठा खेद आहे.''

कंटाळा आला या जगण्याचा, देवा सोडव रे बाबा ।। या जगण्यातून असे परमेश्वराला आळविणारे पुष्कळ जन असतात. क्षुल्लक अपयशाने खचून जावून काहीजन आत्महत्या सुध्दा करतात व आपले मौल्यवान जीवन संपवून टाकतात. या लोकांना मी सांगेन, ''या जन्मावर, या जगण्यावर शतदा प्रेम करावे.'' खरे पाहता या जगात अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत की, त्या मानवाला जगण्याची प्रेरणा देतात. नवी उमेद देतात.

माणसाने नेहमी आशावादी व सकारात्मक रहायला हवे. कारण माणसाच्या दु:खाचे कारणच निराळे आहे. माणसाला न मिळू शकणाऱ्या गोष्टी नेहमीच हव्या असतात. त्या मिळाल्या नाही तर तो निराश होतो व आत्महत्येचा विचार करतो. माणसानं नेहमी ताठ मानेन जगाव. अगदी वादळासारखं आणि वादळासारखचं पटकण विलीन व्हावं. माणसानं वादळ होवून जगलं तर संकटाच्या वादळाशी सामना करायला किती वेळ लागेल बरं !

''म्हणून मला सांगावेसे वाटते की,

सारं सारं विसरायचं असतं, जे आपल्याला दु:ख देत.''

कारण या दु:खापेक्षा तरी आयुष्य नक्कीच मोठं असतं. प्रेम, संयम, आदर, प्रशंसा, क्षमाशिलता, प्रामाणिकपणा, एकात्मता, करूणा व शांतता या नऊ गोष्टी जपल्याबद्दलचा महान पुरस्कार म्हणजे जीवनात मिळालेले सुख अपार आनंद होय. यापेक्षा आणखी कायं हवयं.

मग तुम्हीच म्हणालं, 'या जगण्यावर शतदा प्रेम करावे''

काही माणसे असतात काठावरती बसणारी, बुडणाऱ्यांना पाहून खुदकन हसणारी.

ही मानवी भावना बदलायला हवी. मग कळेल इतरांसाठी जगण्याचे समाधान इतरत्र कुठेच मिळणार नाही. काही लोक मनात कितीही दु:ख असले तरी ते नेहमी हसतमुख असतात. मी तर म्हणेन तेच खरे जगातले सुखी.

कितीतरी चेहरे नेहमी खुप दु:खी असतात. पण तरीही ते हस्याच्या उंबरठ्याखाली आपले दु:ख लपवितात.

निराशेच्या गर्तेत हरवलेल्या जीवन प्रवाशांना माझे सांगणे आहे की, त्या सध्यस्थितीत समाधानी, तृप्त राहायला शिका, नाहीतर जवळचे सुख हरवून बसालं.

आळवावरचं पाणी बघा, जागेवरच राहतं, कारण मोती दिसण्याच्या नादातं ते वाहायच विसरतं. असं स्वतःच अस्तित्व विसरून जावू नका, तर ते निर्माण करा. आयुष्य जगण्याची उत्तुंग कला ज्याने मिळविली तोच खरा यशस्वी व श्रीमंत असे म्हणावे लागेल. यावरून एक प्रसंग आठवला, एका व्यक्तिला सतत आनंदी व हसत राहण्यची सवय होती. तेव्हा सर्वजन त्याच्यावर चिडतं, त्यांना या माणसाचे नवल वाटे. एकदा माणसांनी ठरवले, याची खोड मोडूया, मग बघू कसा हसत राहतो ते. म्हणून त्यांनी त्याला एका खड्ड्यात ढकलूनही दिले. ती व्यक्ती हसून म्हणते आता यापेक्षा तरी खाली तुम्ही कोणीही ढकलू शकणार नाही ना? पहा एवढया कठीण परिस्थितीत ही मनाचा तोल ढासळू न देता जगणारी माणसं खरचं धन्य.

संकटाची मालिका तर बघू या.

आपण एकदा वाट चुकावं, वाट शोधायचा प्रयत्न करावा, ठेचकाळत पडत–झडत निघावं, तर त्यात समोर साप दिसावा, साप मारण्यास दगड उचलावा, पण त्याखालून विंचू निघावा, या दोघांशी सामना करत पुढं निघावं, तर पळताना विहिरीत पडावं, वेलीला धरून वर येण्याचा प्रयत्न करावा, तर वर भुकेलेला वाघ दिसावा, त्यात वेल हातातून तुटावा, अन वेलींवरील मधमाश्यांच्या पोळयाला धक्का लागावा. मधमाश्यांनी जोरात चावा घ्यावा, एवढया परिस्थितीतही त्या पोळयातून थेंबथेंब गळणाऱ्या मधाचा आस्वाद घेण्याचा प्रयत्न करावा.

कारण : ''जीना इसिका नाम है।''

कितीही संकट आली तरी त्यावर मात करण्याची ताकद मनगटात हवी. नेपोलियन बोनापार्ट म्हणतात. जगामध्ये कोणतीच गोष्ट अशक्य नाही. किरण बेदी म्हणतात, "Everythig is possible, Nothing is impossible."

जीथं–तिथं न थांबता चालायचे असते. वनव्यासारखी दुःख पसरत जात असतात. ती नमवण्याची शक्ती आपल्यात असली पाहीजे.

शेवटी मी एवढेच सांगू इच्छिते. जीवनातला प्रत्येक मोहक क्षण मनाच्या कप्प्यात साठवून ठेवा. तो तुमच्या सुखी व हसऱ्या जीवनाचा आसरा ठरेल. तीच तिजोरी असेल.

हे भगवान सबको सुखशांती देना ! हे भगवान सबको सुखशांती देना !

लेकिन .... इसकी शुरूवात मेरे से करना ! हसलात ना ....

या जन्मावर या जगण्यावर शतदा प्रेम करावे .... शतदा प्रेम करावे.

आयुष्य हे खूप सुंदर आहे. काळजाच्याही काळजात जपून ठेवावं इतकं ते सुंदर आहे.

प्रथमेश रणजीत दळवी
बी.ए.भाग–२

हातावरील रेषेत दडलेले भविष्य
बघू नका; त्याच हाताने कष्ठ करा
व स्वतःचे भविष्य घडवा.

स्वप्नं ती नव्हेत जी झोपल्यावर पडतात,
स्वप्नं ती जी तुम्हाला झोपूच देत नाहीत

स्वतःवर असलेला विश्वास
जेव्हा अधिकाधिक घट्ट होतो,
तेव्हा तोच विश्वास आपल्या
आयुष्यातही परावर्तित होतो.

सूर्य सर्व प्रकारच्या चांगल्या-वाईट
वस्तूंवर प्रकाश टाकतो,
परंतु स्वतः मात्र पूर्णपणे शुध्द राहातो,
अशा सूर्यप्रकाशाप्रमाणे आपण
आपले चारित्र्य घडविले पाहिजे

मायेची सावली सिंधुताई सपकाळ

(व्यक्तिचित्रणपर लेख)

भारतीय समाज जीवनात काही व्यक्तीमत्त्वे अशी असतात की, ती केवळ स्वत:चे आयुष्य घडवित नाहीत; तर हजारो अनाथ, उपेक्षित आणि दुर्लक्षित जीवनांना दिशा देतात. अशाच थोर व्यक्तीमत्वांपैकी एक म्हणजे सिंधुताई सपकाळ. ''अनाथांची आई'' म्हणून संपूर्ण भारतात ओळखल्या जाणाऱ्या सिंधुताई यांनी आपल्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण समाजासाठी अर्पण केला. त्यांचे जीवन म्हणजे संघर्ष, त्याग, करुणा आणि मातृत्व यांचे प्रतिक होय.

बालपण आणि शिक्षण

सिंधुताई सपकाळ यांचा जन्म दि. १४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील 'पिंप्री मेघे' या गावात झाला. त्यांचे मूळ नाव सिंधू असे होते. अत्यंत गरीब शेतकरी कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. बालपणापासूनच गरिबी, उपेक्षा आणि संघर्ष हेच त्यांच्या वाट्याला आले. मुलींनी शिकू नये, हा तत्कालीन समाजाचा दृष्टिकोन असल्याने त्यांचे शिक्षण अर्धवट राहिले. मात्र शिक्षणाची ओढ आणि जीवन समजून घेण्याची तीव्र जिद्द त्यांच्या मनात कायम होती.

अल्पवयीन विवाह आणि दु:खद आयुष्य

नऊ वर्ष वय असताना त्यांचा विवाह करण्यात आला. सासरी त्यांना अपमान, अवहेलना आणि मानसिक छळ सहन करावा लागला. गर्भवती असतानाच त्यांच्यावर चारित्र्याचा खोटा आरोप लावण्यात आला आणि त्यांना घराबाहेर काढण्यात आले. समाजाने नाकारलेल्या, पोटात बाळ असलेल्या या स्त्रीने रस्त्यावरच आपले जीवन सुरू केले. हा काळ त्यांच्या आयुष्यातील सर्वात वेदनादायक होता.

मातृत्वाची वेदना आणि त्याग

सिंधुताईंनी रेल्वे स्थानकावरच आपल्या कन्येला जन्म दिला. परंतु परिस्थितीमुळे त्यांनी त्या बाळाला एका आश्रमात सोपविले. स्वतःच्या मुलीपासून दूर राहून त्यांनी अनाथ मुलांनाच आपली मुले मानण्याचा निर्णय घेतला. हाच क्षण त्यांच्या जीवनातील निर्णायक ठरला. वैयक्तीक दुःख बाजूला ठेवून समाजातील दुर्बल घटकांसाठी जगण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली.

समाजकार्याची सुरुवात

भीक मागून, भाषणं करून मिळालेल्या पैशातून सिंधुताईंनी अनाथ मुलांसाठी काम सुरू केले. त्यांनी अनेक आश्रम उभारले.

त्यांनी स्थापन केलेले प्रमुख प्रकल्प

बाल निकेतन हडपसर ,पुणे

सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह, चिखलदरा

अभिमान बाल भवन, वर्धा

गोपिका गाईरक्षण केंद्र, वर्धा (गोपालन)

ममता बाल सदन, सासवड

सप्तसिंधु महिला आधार बालसंगोपन व शिक्षणसंस्था, पुणे

आज त्यांच्या कार्यामुळे १५०० पेक्षा अधिक मुले शिक्षण, संस्कार आणि सुरक्षित जीवन जगत आहेत.

अनंत महादेवनचा २०१० मधील मराठी चित्रपट ''मी सिंधुताई सपकाळ'' हा सिंधुताई सपकाळ यांच्या खऱ्या कथेने प्रेरित एक बायोपिक आहे. ५४ व्या लंडन चित्रपट महोत्सवात या चित्रपटाची वर्ल्ड प्रीमियरसाठी निवड करण्यात आली होती.

विचारधारा आणि कार्यपध्दती

सिंधुताईंचे समाजकार्य हे केवळ मदतीपुरते मर्यादित नव्हते; तर स्वाभिमानाने जगायला शिकविणारे होते. त्या नेहमी म्हणत, ''भीक ही माझी मजबुरी नव्हे, ती माझी शिदोरी आहे''. त्या समाजातील श्रीमंत वर्गाला भावनिक आवाहन करून अनाथांसाठी मदत मिळवित. त्यांच्या भाषणांत विद्रोह, विनोद, करुणा आणि वास्तव यांचे सुदंर मिश्रण असायचे. त्यामुळे त्यांच्या भाषणांचा प्रचंड प्रभाव पडत असे.

पुरस्कार आणि सन्मान

सिंधुताईंच्या व्यापक समाजकार्याला ९०० हून अधिक पुरस्कारांच्या माध्यमातून गौरविण्यात आले आहे. त्यांना सन. २०१३ मध्ये सामाजिक न्यायासाठी दिला जाणारा प्रतिष्ठित राष्ट्रीय आयकॉनिक मदर आणि मदर तेरेसा पुरस्कार मिळाला. सन. २०१६ मध्ये पुणे येथील डी. वाय. पाटील इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी अँड रिसर्चतर्फे सिंधुताईंना साहित्य विषयात डॉक्टरेट पदवी प्रदान करण्यात आली.

सन. २०१० मध्ये त्यांना 'द माइंड ऑफ स्टील' नावाचा पुरस्कारही मिळाला. पुरस्काराच्या नावाप्रमाणेच, सिंधुताईंचे मन खरोखरच पोलादासारखे कणखर होते. समाजातील त्यांच्या उल्लेखनीय योगदानाचा गौरव करण्यासाठी, महाराष्ट्र सरकारने सन. २००२ मध्ये त्यांना प्रतिष्ठित 'अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार' प्रदान केला. सन. २०१४ मध्ये लंडन येथे झालेल्या राष्ट्रीय शांतता परिषदेत सिंधुताईंना अहमदिया शांतता पुरस्कारही मिळाला. सन. २०१८ च्या आंतरराष्ट्रीय महिला दिनानिमित्त, राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांनी कर्तृत्ववान महिलांना नारी शक्ती पुरस्कार देऊन सन्मानित केले. हा प्रतिष्ठित पुरस्कार मिळालेल्या एकोणतीस कर्तृत्ववान महिलांपैकी सिंधुताई एक होत्या. अलीकडेच सन. २०२१ मध्ये त्यांना समाजकार्य श्रेणीमध्ये 'पद्मश्री' पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

२०२१ – समाजकार्य श्रेणीतील पद्मश्री

२०१७ – भारताच्या राष्ट्रपतींकडून नारी शक्ती पुरस्कार.

२०१६ डॉ. डी. वाय. पाटील अभियांत्रिकी महाविद्यालय, पुणे यांच्याकडून मानद डॉक्टरेट.

२०१६ वॉकहार्ट फाउंडेशनतर्फे वर्षातील सर्वोत्कृष्ट

समाजसेवक पुरस्कार

२०१४ अहमदिया मुस्लिम शांतता पुरस्कार

२०१४ बसव सेवा संघ, पुणे कडून बसव भूषण पुरस्कार–२०१४ प्रदान.

२०१३ मदर तेरेसा सामाजिक न्याय पुरस्कार.

२०१३ 'आयकॉनिक मदर' साठीचा राष्ट्रीय पुरस्कार

२०१२ सीएनएन–आयबीएन आणि रिलायन्स फाउंडेशनतर्फे देण्यात येणारे रिअल हीरोज अवॉर्ड्स.

२०१२ – सीओईपी गौरव पुरस्कार, कॉलेज ऑफ इंजिनीअरिंग, पुणे यांनी दिला.

२०१० महाराष्ट्र शासनातर्फे दिला जाणारा अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार

२००८ लोकसत्ता या मराठी दैनिकातर्फे देण्यात येणारा वर्षातील सर्वोत्कृष्ट महिला पुरस्कार.

१९९६ – दत्तक माता पुरस्कार, ना–नफा संस्था सुनीता कलानिकेतन ट्रस्टने दिला.

१९९२ अग्रगण्य सामाजिक योगदानकर्ता पुरस्कार.

सह्याद्री हिरकणी पुरस्कार

(मराठी: सह्याद्री हिरकणी पुरस्कार)

राजाई पुरस्कार (मराठी: राजाई पुरस्कार)

शिवलीला महिला गौरव पुरस्कार (मराठी: शिवलीला महिला गौरव पुरस्कार)

स्त्रीशक्तीचे प्रतिक

सिंधुताई सपकाळ या केवळ समाजसेविका नव्हत्या; त्या स्त्रीशक्तीचे मूर्तिमंत रूप होत्या. अन्याय, अपमान, गरिबी यांना न जुमानता त्यांनी स्वत:चे दु:ख समाजाच्या सेवेत रूपांतरीत केले. स्त्री ही केवळ सहनशील नसून परिवर्तन घडविणारी शक्ती आहे हे त्यांनी आपल्या आयुष्यातून सिध्द केले.

निधन

दि. ४ जानेवारी २०२२ रोजी सिंधुताई सपकाळ यांचे पुण्यात निधन झाले. मात्र विचार, कार्य आणि माया आजही हजारो मुलांच्या आयुष्यात जिवंत आहे. त्यांनी उभारलेले आश्रम, घडविलेली माणसे आणि दिलेला संस्कारांचा वारसा कधीही न संपणारा आहे.

सिंधुताई सपकाळ यांचे जीवन म्हणजे संघर्षातून सेवेकडे जाणारी प्रेरणादायी वाटचाल होय. स्वत:च्या वेदनांना समाजाच्या कल्याणासाठी वाहून घेणारी ही माऊली खऱ्या अर्थाने ''अनाथांची आई'' ठरली. आजच्या तरुण पिढीने त्यांच्या जीवनातून करुणा, जिद्द, सामाजिक बांधिलकी आणि माणुसकी या मूल्यांची शिकवण घ्यायला हवी.

सिंधुताईंचे जीवन आपल्याला सांगते– 'माणूस मोठा होतो तो पदामुळे नाही, तर त्याच्या मायेने.''

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. पुजा तुकाराम जाधव
बी.ए.भाग–३

अधिक व क्षय मास आणि पुसेगाव येथील अतिरुद्र स्वाहःकार जप अनुष्ठान महायज्ञ

(माहितीपर लेख)

भारतीय सण-उत्सव हे चांद्रगतीवर आधारित आहेत, तर ऋतुचक्र सूर्याच्या गतीवर अवलंबून आहे. या दोन्ही कालगणनांचा अद्भूत मेळ भारतीय ज्योतिषशास्त्राने साधला आहे. चांद्रवर्ष आणि सौरवर्ष यांतील सुक्ष्म फरक भरून काढण्यासाठी जो अतिरिक्त महिना येतो, त्याला अधिकमास म्हणतात. तर एखादा महिना लुप्त झाला तर त्याला क्षयमास म्हणतात.

दोन अधिकमासांमध्ये साधारणतः २७ ते ३४ महिन्यांचे अंतर असते. चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक आणि फाल्गुन हे महिने अधिकमास म्हणून येऊ शकतात. मार्गशीर्ष आणि पौष हे क्षयमास होऊ शकतात; परंतू माघ मास कधीच अधिक किंवा क्षय होत नाही, हे विशेष!

कधी कधी एका चांद्रमासात सूर्य दोन राशींमध्ये प्रवेश करतो. अशा वेळी त्या महिन्याला क्षयमास म्हणतात. विशेष म्हणजे, एखाद्या वर्षी क्षयमास आला तर त्या वर्षी दोन अधिकमास येतात. अधिकमासाला पुरुषोत्तम मास किंवा मलमास अशीही नावे आहेत. हजारो वर्षांपूर्वी निर्माण झालेले हे भारतीय कालगणनेचे विज्ञान आजही अचूक आहे. ही आपल्या पूर्वजांच्या प्रज्ञेची तेजस्वी साक्ष आहे.

जगातील सर्वांत प्राचीन, समृद्ध आणि जीवनमूल्यांनी परिपूर्ण संस्कृतीचा वारसा लाभलेली ही भूमी केवळ कृषिप्रधान नाही, तर विज्ञाननिष्ठ, अध्यात्मप्रधान आणि निसर्गपूजक आहे. येथील ऋषी-मुनींनी जीवनाकडे केवळ भौतिक नजरेने पाहिले नाही तर मानव, निसर्ग आणि विश्व यांच्यातील सुक्ष्म नाते अनुभवले. ऋतुचक्राच्या लयीत, सूर्य-चंद्रांच्या गतीत आणि निसर्गाच्या स्पंदनांत त्यांनी जीवनाचे शाश्वत तत्त्व शोधले. भारतीय संस्कृतीने प्रत्येक ऋतूला अर्थ दिला, प्रत्येक तिथीला पावित्र्य दिले आणि प्रत्येक दिवसाला उत्सवाचे रूप दिले. मानवाचे आरोग्य, मानसिक संतुलन, सामाजिक ऐक्य आणि आत्मिक उन्नती जपण्यासाठी व्रत-वैकल्ये, उत्सव, पर्व आणि संस्कारांची निर्मिती झाली. यातूनच जन्माला आला भक्तीरसाने ओथंबलेला, रंगांनी नटलेला आणि अध्यात्माच्या तेजाने उजळलेला अधिकमास!

अधिकमास हा केवळ गणिती समतोल नाही; तो आत्मशुद्धी, संयम आणि साधनेचा पवित्र कालखंड आहे. या महिन्यात अनेक जण विविध व्रते आणि संकल्प करतात त्यामध्ये विशेषकरुन एकभुक्त, नक्तभोजन, मौनभोजन, अखंड नंदादीप, तांबूलदान, गंगास्नान, मंत्रजप, विष्णुसहस्रनाम पारायण केले जाते. या काळात भगवान शंकराच्या उपासनेला विशेष महत्त्व असते. मनातील विकार धुऊन टाकून अंतःकरण अधिक निर्मळ करण्याचा हा आध्यात्मिक उत्सव आहे.

प.पू.श्री सेवागिरी महाराजांच्या वास्तव्याने पावन झालेल्या पुसेगाव येथे आधिक (पुरुषोत्तम) मासाचे औचित्य साधून श्री सेवागिरी मंदिर पुसेगाव येथे श्री सिद्धेश्वर देवतेस अतिरुद्र स्वाहःकार जप अनुष्ठान या महायज्ञाचे आयोजन होत असते.

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।।

सनातन धर्मामध्ये वेद आपल्याला सर्व देवतांना संतुष्ट करण्यासाठी यज्ञ करण्याचा आदेश देतात. जेणेकरुन ते पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्य निर्मिती करण्यास, पुरेशा प्रमाणात हवा, प्रकाश आणि पाणीपुरवठा करण्यास

प्रसन्न होतील.

वरील गीता श्लोकाप्रमाणे सर्व भूतमात्रांचा प्राण अन्नमय असून अन्नाची निर्मिती पर्जन्यावर अवलंबून आहे व पर्जन्य यज्ञसंस्थेवर अवलंबून आहे. यासाठीच हिंदु धर्मशास्त्रामध्ये देवदेवतांना संतुष्ट करण्याकरीता जगाच्या कल्याणार्थ व दुष्ट शक्तींचा नाश करण्यासाठी यज्ञ संकल्पना सांगितली आहे. पृथ्वीतलावरील प्रत्यक्ष देवता स्वरुप अग्निनारायण हा यज्ञ कर्त्याने दिलेल्या आहुती त्या देवतेपर्यंत पोहचवतात व त्या देवता प्रसन्न होऊन कृपाशीर्वाद देतात.

मानवाचा जन्म झाल्यानंतर त्याला विशिष्ट प्रकारच्या संस्काराने मनुष्यत्व प्राप्त होते. धार्मिक नित्य कर्मे आणि संस्कार केल्याने माणसाला विशेष प्रकारची योग्यता प्राप्त होते आणि तो खराखुरा पुरुष होतो. माणसाच्या मनावर, इंद्रियावर आणि शरीरावर संस्कार करुन त्यांना योग्य प्रकारचे उत्कृष्ट कार्य करण्यास समर्थ ठेवणे यासाठी महायज्ञ करतात. हा उद्देश सिध्दीस जावा म्हणून आपल्या धर्मात अनेक नित्यकर्मे आणि संस्कार सांगितले आहेत. हा सत्उद्देश असून परमेश्वराचा कृपाशीर्वाद प्राप्त व्हावा व समाजातील विषमता, दूराचार, व्याभिचार, दु:ख, दारिद्य या सर्वांचा नाश व्हावा तसेच सामाजिक स्थैर्य, धनधान्याची समृध्दी, मानसिक आनंद, चैतन्य व उत्साह निर्माण झाला पाहिजे हा यामागील उद्देश असतो. मठाधिपती १०८ प.पू. श्रीमहंत सुंदरगिरीजी महाराज यांच्या इच्छेनुसार पुसेगाव पंचक्रोशीतील सामाजिक हिताचे जतन व्हावे म्हणून आधिक मासात या यज्ञ सोहळ्याचे आयोजन होत असते.

यज्ञ काळात दररोज अन्नदान, भजन, कीर्तन, भारुड अशा विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. हे पुण्यकर्म सर्वांच्या सहकार्यातून व्हावे, पंचक्रोशीतील भक्तांचा सहभाग असावा या हेतूने मठाधिपती श्री सुंदरगिरी महाराज परिसरातील ६० ते ७० गावांना प्रत्यक्ष भेट देतात. प्रत्येक गावातील नागरिकांनी या यज्ञ सोहळ्यात सहभागी होऊन सेवा करावी असे आवाहनही महाराज करतात. यज्ञ काळात येणाऱ्या प्रत्येक भाविकास चहा, नाष्टा व भोजनाची चांगली व्यवस्था श्री सेवागिरी महाराज देवस्थान ट्रस्टच्या माध्यमातून करण्यात येते.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. अनुराधा पोपट दळवी
बी.ए.भाग–१

पंढरपूर आषाढी वारी

(संशोधनपर लेख)

पंढरीची वारी आहे माझे घरी।
आणिक न करी तीर्थव्रत।।
व्रत एकादशी करीन उपवासी।
गाईन अहर्निशी मुखी नाम।।
नाम विठोबाचे घेईन मी वाचे।
बीज कण्यांतीचे तुका म्हणे।।

संत तुकाराम

पंढरीची वारी म्हणजे महाराष्ट्रात साजरा होणारा एक मोठा सणच. हा सण म्हणजे फक्त हरिनामाचा गजर आणि निस्सीम भक्ती. आषाढाची चाहूल लागताच मनाला ओढ लागते ती पंढरीच्या वारीची. हरिमय झालेले असंख्य वारकरी कित्येक किलोमीटरचा रस्ता तुडवित पांडुरंग परमात्म्याला पाहण्यासाठी जातात, आणि हा अनुपम सोहळा उभा महाराष्ट्र तल्लीन होऊन पाहत असतो. प्रस्थान सोहळे पार पाडत ग्यानबा तुकाराम गजर करत पालख्या पंढरपूरच्या दिशेने जातात. हा पंढरीचा पांडुरंग म्हणजे अवघ्या महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत. ही पंढरीची वारी हजारो वर्ष अविरत सुरू आहे

पंढरीच्या वारीसाठी लाखो विठ्ठल भक्त वारकरी पंढरपूरला भेट देतात. वारी म्हणजे वारकरी विठ्ठलाच्या भेटीसाठी पंढरपूरला पायी चालत जातात आणि जो वारकऱ्यांचा समूह मिळून वारीला जातो त्याला ''दिंडी'' या नावाने ओळखले जाते. या वारीमध्ये लोक पंढरपूर पर्यंत चालत जात असताना विठ्ठलाची भक्ती

गीते, नृत्य आणि टाळ नाद यासारख्या गोष्टी केल्या जातात आणि वारीचा आनंद घेतला जातो. वारी म्हणजे महाराष्ट्रातील विविध गावांपासून सुरू होऊन पंढरपूर येथे संपणारी सामुदायिक एक पदयात्रा होय. वारी ही महाराष्ट्रातील एक धार्मिक व सांस्कृतिक परंपरा आहे. ही वारी आषाढ आणि कार्तिक महिन्यातील शुद्ध एकादशी अशा दोन्ही वेळा होते. एका सिद्धांतानुसार, वारकरी संत ज्ञानेश्वरांचे वडील विठ्ठलपंत यांनी आषाढ आणि कार्तिक या हिंदू महिन्यांत पंढरपूरला जाण्यासाठी वारी सुरू केली. वारी करण्याची परंपरा साधारणतः ८०० वर्षांहून अधिक काळापासून अस्तित्वात असल्याचे मानले जाते.

संत ज्ञानेश्वर आणि संत तुकाराम यांची दिंडी हजारो दिंड्यांसह पंढरपूरला येतात आणि संपूर्ण महाराष्ट्रातील सर्व दिंड्या 'वाखरी' गावातील संतनगरी या ठिकाणी एकत्र येतात. या सर्व दिंड्या आषाढ शुध्द दशमीच्या दिवशी एकमेकांना भेटतात, त्याच दिवशी संध्याकाळी सर्व भक्त आणि आपापल्या दिंड्या हळूहळू पंढरपूरकडे निघतात. तेथे पोहोचल्यानंतर ते चंद्रभागा नदीत पवित्र स्नान करतात आणि प्रदक्षिणा पूर्ण करतात. पुंडलिका वरदा हरिविठ्ठल आणि जय जय रामकृष्ण हरी चा जयघोष संपूर्ण पंढरपूरमध्ये घुमतो.

वर्षातील सर्वात मोठी आणि पंढरपूरमध्ये मोठ्या प्रमाणात जमणारे विठ्ठल भक्त आषाढी यात्रेमध्ये पाहायला मिळतात. या तीर्थयात्रेला आषाढी (देवशयनी) एकादशी म्हणून ओळखली जाते. भाविकांसाठी या तीर्थक्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. यावेळी पंढरपुर येथे वारकरी मोठ्या संख्येने जमतात.

कार्तिक महिन्यातील शुध्द एकादशीला कार्तिक यात्रा साजरी केली जाते. या दिवशी भगवान विठ्ठल झोपेतून उठतात अशी श्रद्धा आहे. याचे औचित्य साधून लाखो विठ्ठल भक्त, वारकरी पंढरपूर येथे विठ्ठलाचे दर्शन घेण्यासाठी जातात. यामध्ये उत्सवाचा एक भाग म्हणून चंद्रभागा नदीच्या काठावर सर्व भाविक एका ठिकाणी येवून कीर्तन आणि भजन साजरे करतात.

वारी हा केवळ धार्मिक प्रवास नसून समता, सामाजिक बंधुता व संस्कारांचे प्रतिक आहे. वारीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर विविध सामाजिक स्तरातील लोक एकत्र येतात. भक्तीची भाषा आणि सामाजिक सहयोग यातून जाती, धर्म, आर्थिक व्यवहार यातील मर्यादा कमी होतात. हा प्रवास प्रत्यक्ष पायी चालण्याचा असल्याने, शरीर-स्वास्थ्य आणि सहवास यांचा अनुभव वाढतो, त्यामुळे जीवनातील साधारण सुख, चिंता विरहितता यांना स्थान मिळते.

आजच्या काळात, ''डिजिटल वारी'' अशी संकल्पना दिसू लागली आहे. मोबाईल ॲप्स, सोशल मीडिया याच्या माध्यमातून दिंडींची माहिती, ट्रॅकिंग, आरोग्य सुविधा यांचा समावेश झाला आहे. प्रशासनाच्या माध्यमातून दिंडीमध्ये सहभागी होणाऱ्या वारकऱ्यांसाठी विविध सुविधा पुरविल्या जातात.

वारीत जात, पात, धर्म, किंवा आर्थिक स्तर असा कोणताही भेद नसतो येथे सर्वजण वारकरी या एकाच नावाने ओळखले जातात आणि विठ्ठलाच्या नामात लीन होतात. पालखी सोहळ्यांमधून कीर्तनाद्वारे लोकांना सदाचार, प्रेम, आणि मानवतेचे धडे दिले जातात. या परंपरेत महिला वारकरी खांद्याला खांदा लावून पुरुषांच्या बरोबरीने चालतात, जे महिला सक्षमीकरणाचे उत्तम उदाहरण आहे. वारीच्या माध्यमातून आरोग्य, वृक्षारोपण, बेटी बचाओ, पाणी बचत आणि व्यसनुक्ती यांसारख्या सामाजिक विषयांवर मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केली जाते. वारीमध्ये लाखो वारकरी एकत्र चालत असले तरी कुठेही गोंधळ नसतो शिस्त, आपुलकी आणि सहकार्याची भावना वारीच्या रिंगण व षट्कोनी रचनेतून दिसून येते।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. दिक्षा ज्ञानेश्वर सुतार
बी.कॉम.भाग-३

महात्मा फुले यांचे स्त्री उध्दाराचे कार्य

(माहितीपर लेख)

महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचे आणि पद्दलीत जनतेचे उध्दारकर्ते म्हणून महात्मा जोतिबा फुले यांचे नेहमीच स्मरण केले जाईल. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील बहुजन समाज अज्ञान अंध:कारात चाचपडत होता. त्याची चोहो बाजूंनी कोंडी झाली होती. इंग्रजी सत्तेच्या स्थापनेनंतर याचा फायदा प्रामुख्याने समाजातील वरिष्ठ वर्गालाच झाला होता. येथील बहुजन समाजाची स्थिती पूर्वीप्रमाणेच दयनीय होती. अशा वेळी बहुजन समाजाला जागृत करून त्यांना आपल्या न्याय हक्कांसाठी संघर्ष करण्याची शिकवण महात्मा फुले यांनी दिली. त्यांच्या या कार्यामुळेच महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीला व्यापक अधिष्ठान प्राप्त होऊ शकले.

महात्मा फुले यांचा जन्म इ.स. १८२७ मध्ये झाला. त्यांच्या पूर्वजांचे मूळ गाव सातारा जिल्हयातील 'कटगुण' हे होते. फुले यांचे पणजोबा त्या गावचे चौगुले होते व ते जातीने क्षत्रिय माळी होते. पण काही कारणामुळे त्यांना आपले गाव सोडावे लागले. पुढे ते पुणे जिल्हयाच्या पुरंदर तालुक्यातील 'खानवडी' या गावी येऊन राहिले. जोतिबांचे आजोबा उधळया स्वभावाचे निघाल्याने त्यांना आपली सर्व मालमत्ता गमवावी लागली. त्यामुळे त्यांना स्थलांतर करावे लागले व ते पुणे येथे येऊन राहिले. पुणे येथे गेल्यावर ते फुले विकण्याच्या व्यवसायात शिरले. त्यावरूनच त्यांना त्यांच्या पूर्वीच्या गोरे या आडनावाऐवजी फुले असे आडनाव प्राप्त झाले. याच दापंत्याच्या पोटी ज्योतिबांचा जन्म झाला.

जोतिबा एक वर्षाचे असतानांच त्यांच्या मातेचे निधन झाले. त्यामुळे त्यांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी त्यांचे वडील गोविंदराव यांच्यावर येऊन पडली. जोतिबांच्या वयाच्या सातव्या वर्षी त्यांचे नाव शाळेत दाखल केले. परंतु त्या काळात बहुजन समाजातील लोकांचा शिक्षणाकडे मुळीच कल नव्हता. परिणामी दोन तीन वर्षातच त्यांचे शिक्षण बंद पडले. त्यानंतर जोतिबा आपल्या वडीलांना शेती व्यवसायात मदत करू लागले. तथापी गोविंदरावांच्या शेजारी राहणारे गफार बेग मुनशी व धर्मोपदेशक लिजिट यांनी त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले आणि जोतिबांना परत शाळेत घालण्याविषयी त्यांचे मन वळविले. याचा परिणाम होऊन गोविंदरावांनी जोतिबांना पुन्हा एकदा स्कॉटिश मिशनच्या इंग्रजी शाळेत घातले. अशा रितीने जोतिबांचे शिक्षण पुन्हा सुरू झाले. दरम्यानच्या काळात त्यांचा सावित्रीबाई हिच्याशी विवाह झाला. जोतिबा लहानपणापासूनच बंडखोर वृत्तीचे होते. विद्यार्थीदशेत असतानाच त्यांच्या मनात आपल्या मागासलेपणाचे तसेच देशातील परकीय इंग्रजी सत्ता उलथवून टाकण्याचे विचार घोळू लागले होते.

महात्मा फुले कृतिशील विचारवंत होते. एकदा विचारांची दिशा निश्चित झाल्यावर त्यांनी लगेच आपल्या कार्याला आरंभ केला. त्यापुढील काळात त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्यच स्त्रिया व शुद्रातिंशुद्र यांच्या उध्दारासाठी वाहिले. त्यापुढील काळात नेहमीच व प्रतिकुल परीस्थितीशी संघर्ष करावा लागला. त्यांच्यावर अनेक प्रकारची संकटे कोसळली.

महात्मा फुले यांचे स्त्री उध्दाराचे कार्य

महात्मा फुल्यांच्या काळात भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती अतिशय वाईट होती. आपल्या समाजाने स्त्रियांना सर्व प्रकारच्या बंधनात जखडून ठेवले होते. सर्व प्रकारचे हक्क नाकारले होते. म्हणून जोतिबांनी प्रथम स्त्री उध्दाराच्या कार्याकडे

आपले लक्ष्य वळविले.

भारतीय स्त्रीच्या उध्दारातील सर्वात महत्वाचा अडथळा म्हणजे शिक्षणाचा अभाव ही गोष्ट महात्मा फुलेंनी अचुक ओळखली होती. त्यांच्या काळात स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. तत्कालीन समाजाचा स्त्री शिक्षणासंबंधीचा दृष्टीकोन अतिशय नकारात्मक होता. स्त्रिया शिक्षण घेऊन शहाण्या झाल्या तर या बिघडतील असा सार्वत्रिक समज होता. हे कार्य धर्मबाह्य आहे अशी चुकीची समजूत होती.

इ.स. १८४८ मध्ये महात्मा फुलेंनी पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. ही शाळा बुधवार पेठेतील भिडयांच्या वाडयात भरत असे. या शाळेत स्वत: जोतिबा शिक्षक म्हणून काम करीत असत. पण त्या काळाच्या परीस्थितीत मुलींच्या शाळेत काम करण्यासाठी दुसरा शिक्षक मिळविणे त्यांना दुरापास्त झाले होते. तेव्हा जोतिबांनी आपली अशिक्षित पत्नी सावित्रीबाई यांना प्रथम घरीच लिहिण्या वाचण्यास शिकविले आणि त्यांचीच शिक्षिका म्हणून नेमणूक केली. ही गोष्ट अर्थातच पुण्यातील सनातन्यांना रूचली नाही. त्यांनी सावित्रीबाईंचा नाना प्रकारांनी छळ केला . सावित्रीबाईंच्या अंगावर शेण, चिखल फेकण्यापर्यंतही काही नराधमांनी मजल मारली. पण त्या माऊलीने आपल्या पतीप्रमाणेच स्वत:चे कार्य निष्ठेने चालू ठेवले.

महात्मा फुलेंनी सुरू केलेली शाळा लवकरच बंद पडली. परंतु त्यामुळे नाऊमेद न होता त्यांनी इ.स. १८५१ मध्ये बुधवार पेठेतील चिपळूणकरांच्या वाडयात मुलींची दुसरी शाळा उघडली. त्यानंतर रास्ता पेठ व वेताळ पेठ येथे आणखी दोन मुलींच्या शाळा त्यांनी सुरू केल्या. अशा प्रकारे अत्यंत प्रतिकुल परिस्थितीत महात्मा फुलेंनी स्त्री – शिक्षणाचे जे कार्य केले त्याबद्दल सरकारने इ.स. १८५२ मध्ये विश्रामबागवाडयात त्यांचा जाहीर सत्कार केला.

भारतीय समाजात त्या काळात बालविवाहाची प्रथा रूढ होती. जरठ कुमारी विवाहदेखील बरेच होत असत. साहजिकच समाजात विधवांची संख्या मोठी असे. त्यांची स्थिती तर अतिशय शोचनीय होती.

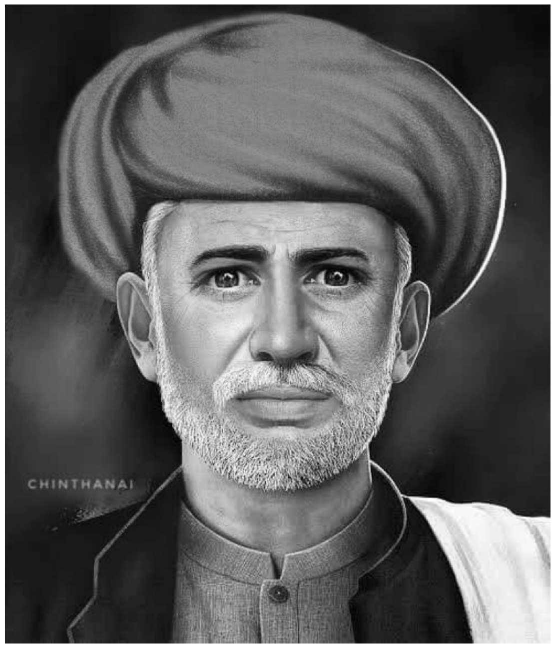

विधवा महिलांना आणखी एक प्रकारच्या आपत्तीला तोंड देण्याचा प्रसंग काही वेळा ओढावत असे. एखाद्या विधवा स्त्रीचे तारूण्य सुलभ भावणांच्या आहारी गेल्याने चूकून वाकडे पाऊल पडले आणि त्यातून तिला दिवस गेले तर अशा वेळी तिच्यापुढे भृणहत्येखेरीज अन्य पर्याय उरत नसे. अशा दुर्दैवी स्त्रियांवरील वाईट प्रसंग टळावा म्हणून महात्मा फुलेंनी स्वत:च्या घरीच बालहत्या प्रतिबंध गृह सुरू केले. या ठिकाणी बाळंतपणासाठी येणाऱ्या विधवा स्त्रीयांच्या मुलांच्या पालन पोषणाची संपूर्ण जबाबदारीही त्यांनी स्वीकराली. इतकेच नव्हे तर अशा एका काशीबाई नावाच्या ब्राम्हण विधवेच्या पोटी जन्मास आलेल्या मुलास त्यांनी स्वत: दत्तक घेतले.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

सार्थक आनंदराव बनसोडे
बी.ए.भाग–१

अल्बर्ट आइनस्टाइन

(व्यक्तिचित्रणपर लेख)

जर्मनीत जन्मलेले अमेरिकन भौतिकशास्त्रज्ञ अल्बर्ट आइनस्टाइन ह्यांना २० व्या शतकातील सर्वोत्तम शास्त्रज्ञ व 'सापेक्षता सिद्धांताचे जनक' म्हणून जग ओळखते. 'प्रकाश-विद्युत परिणाम सिद्धांत' (Theory of Photoelectric Effect) आणि 'सापेक्षता सिद्धांत' (Theory of Relativity) हे त्यांचे महत्त्वाचे शोध. यातील प्रकाश-विद्युत परिणामाच्या सिद्धांतासाठी सन.१९२१ सालचे भौतिकशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक आइनस्टाइन ह्यांना देण्यात आले.

अल्बर्ट आइनस्टाइन ह्यांचा जन्म जर्मनीतील उल्म येथे झाला. जर्मनी आणि स्वित्झर्लंड येथे त्यांचे शिक्षण झाले. सन.१९०१ साली स्विस फेडरल पॉलिटेक्निक स्कूलमधून त्यांनी गणित व भौतिकशास्त्राच्या अध्यापनाची पदविका संपादन केली. परंतू अध्यापक म्हणून नोकरी न मिळाल्याने त्यांना स्विस पेटंट कार्यालयात नोकरी करावी लागली. विद्युतचुंबकीय उपकरणांच्या पेटंटसाठी आलेल्या अर्जांचे मुल्यमापन करण्याचे काम त्यांचेकडे होते. त्यांचे हे काम विद्युतसंदेशांचे संप्रेषण व काळाचे विद्युतयांत्रिकी संकलन ह्यांच्याशी संबंधित होते. ह्या कामामुळे प्रकाशाचे स्वरूप आणि काळ व अवकाश ह्यांतील मूलभूत संबंध ह्यांच्या निष्कर्षाप्रत आइनस्टाइन येऊ शकले.

आइनस्टाइन यांना सन.१९०५ मध्ये 'ए न्यू डिटरमिनेशन ऑफ मॉलेक्युलर डायमेन्शन्स' ह्या प्रबंधासाठी झुरिक विद्यापीठाने पीएच.डी. ही पदवी प्रदान केली. ह्याच वर्षी त्यांनी आपले प्रकाश-विद्युत परिणाम, ब्राउनीय गती, सापेक्षतावाद सिद्धांत, वस्तुमान व उर्जा यातील समतुल्यता असे चार क्रांतिकारी शोधनिबंध प्रसिद्ध केले. हे संशोधन मूलगामी आणि भौतिकशास्त्रीय सिद्धांतांना नवीन आयाम देणारे होते.

आइनस्टाइन सन.१९०८ साली बर्न विद्यापीठात रुजू झाले आणि त्यानंतर त्यांनी झुरिक विद्यापीठात भौतिकशास्त्र अध्यापनाला सुरुवात केली. सन.१९११ साली आइनस्टाइन ह्यांनी प्राग मधील कार्ल फर्डिनेंड विद्यापीठात पुर्ण वेळ प्राध्यापकपदाचा पदभार स्वीकारला. सन.१९१६ साली जर्मन फिजिकल सोसायटीच्या अध्यक्षपदी त्यांची नेमणूक झाली. ह्याच दरम्यान प्रशियन अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचे सदस्यत्वही त्यांना लाभले.

प्रकाश-विद्युत परिणाम सिद्धांत

हेन्रिच हर्ट्झ यांनी सन.१८८७ मध्ये प्रकाश-विद्युत परिणाम सिद्ध केला. मात्र त्यांना या परिणामाचे स्पष्टीकरण देता आले नाही. आइनस्टाइन यांनी या परिणामाचे स्पष्टीकरण देणारा सिद्धांत मांडला. त्यासाठी त्यांनी प्रकाशकिरणामध्ये असलेल्या 'फोटॉन' या कणांची संकल्पना मांडली.

आइनस्टाइन यांनी दिलेल्या स्पष्टीकरणानुसार एखाद्या धातूच्या पृष्ठभागावर पुरेशा कमी तरंग लांबीचा प्रकाश आपातित झाला असता त्यातील फोटॉन्सच्या ऊर्जेइतकी ऊर्जा धातूतील इलेक्ट्रॉनकडे संक्रमित होते आणि धातूच्या पृष्ठभागावरून इलेक्ट्रॉन उत्सर्जित होतात. उत्सर्जित झालेल्या इलेक्ट्रॉनची ऊर्जा प्रकाशाची तरंगलांबी आणि धातूचे गुणधर्म यांवर अवलंबून असते. धातूच्या पृष्ठभागावरून मुक्त झालेल्या या इलेक्ट्रॉनमुळे विद्युतप्रवाह निर्माण होतो.

प्रकाश विद्युत परिणामाच्या ह्या सिद्धांतासाठी सन.१९२१ सालचे भौतिकशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक आइनस्टाइन यांना प्रदान करण्यात आले. या सिद्धांताद्वारे आइनस्टाइन यांनी प्रकाश केवळ तरंगाच्या स्वरूपातच नाही; तर फोटॉन ह्या ऊर्जाकणांच्या

स्वरूपातही अस्तित्वात असतो, हे सिद्ध केले. प्रकाशाचे तरंग व कण स्वरूपातील दुहेरी अस्तित्व ह्यामुळे सिद्ध झाले. आइनस्टाइन यांच्या सिद्धांतामुळे पुंजभौतिकी सिद्धांताचा पाया बळकट झाला. त्याचप्रमाणे या संशोधनामुळे इलेक्ट्रॉन सुक्ष्मदर्शक आणि सौरविद्युत घट यांच्या निर्मितीला चालना मिळाली.

विशिष्ट सापेक्षतावादावरच्या आपल्या शोधनिबंधांत तर विश्वाकडे बघण्याचा एक नवा दृष्टीकोन आइनस्टाइन यांनी वैज्ञानिक जगताला दिला. निर्वात पोकळीमध्ये प्रकाशाची गती (3 X 108 m/s) निरपेक्ष (Absolute) असते; व कोणत्याही संदर्भ चौकटीत (Reference Frame) ती तेवढीच असते. अवकाश, वस्तुमान आणि काल ह्या तीनही गोष्टी न्यूटनच्या गृहितकाप्रमाणे स्वतंत्र नसून त्या परस्परावलंबी असतात, असे आइनस्टाइन ह्यांनी प्रतिपादन केले.

आइनस्टाइन यांच्या सापेक्षता सिद्धांतानुसार परस्परांच्या संदर्भात समान गती असणाऱ्या संदर्भ चौकटींमध्ये भौतिकशास्त्राचे नियम सारखे असतात, परंतू गतिमान संदर्भ चौकटींच्या बाबतीत हे नियम बदलू शकतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर जडत्वीय आणि अजडत्वीय संदर्भ चौकटींमधे भौतिकशास्त्राचे नियम वेगवेगळे असतात. जर संदर्भ चौकटीचा वेग प्रकाशाच्या वेगाशी समतुल्य असेल तर अवकाश, वस्तुमान आणि काल हे तीनही ह्या गतिने प्रभावित होतात. प्रकाशाच्या वेगाच्या समतुल्य वेगाने जाणाऱ्या वस्तूची लांबी कमी होते तर काल मंदावतो (Length Contraction and Time Dilation).. काल, वस्तुमान आणि लांबीमध्ये पडणारा हा फरक त्या वस्तूचा वेग आणि प्रकाशाचा वेग ह्यांच्या गुणोत्तरावर अवलंबून असतो. जर एखादी वस्तू प्रकाशाच्या वेगाने गतिमान झाली तर तिचे वस्तुमान अनंत होईल आणि म्हणूनच कोणतीही वस्तू प्रकाशाच्या वेगाने किंवा त्याच्यापेक्षा जास्त वेगाने गतिमान होऊ शकत नाही, असे त्यांनी दाखवून दिले.

यातूनच E=mc2 हे ऊर्जा आणि वस्तूमान यांच्यातील समतुल्यता दर्शविणारे समीकरण आइनस्टाइन यांनी मांडले. वस्तूमानाचे परिवर्तन ऊर्जेत होऊ शकते आणि वस्तूमानाला प्रकाशाच्या वेगाच्या वर्गाने गुणले असता त्याची समतुल्य ऊर्जा मिळते, असे आइनस्टाइन यांनी प्रतिपादन केले.

सामान्य सापेक्षता सिद्धांतात आइनस्टाइन यांनी असा विचार मांडला की, वस्तुमानाच्या गुरुत्वाकर्षणामुळे अवकाश पोकळी गोलाकार होते. एव्हढंच नव्हे तर प्रकाश सरळ रेषेत प्रवास न करता गुरुत्वाकर्षण रेषेने आखून दिलेल्या मार्गाने प्रवास करतो. गुरुत्वाकर्षण जास्त असताना कालप्रवाहही मंदावतो.

आपल्या आयुष्याचा उत्तरार्ध आइनस्टाइन यांनी पुंज भौतिकी आणि सामान्य सापेक्षतावादाचा एकीकृत सिद्धांत मांडण्याच्या प्रयत्नांत व्यतीत केला. मार्च सन.१९५३ मध्ये अवकाश–काल भूमितीच्या साहाय्याने गुरुत्वाकर्षण, विद्युतचुंबकत्व आणि सापेक्षता यासंबंधीचे नियम एकाच गणिती सूत्रात गोवण्याचा आइनस्टाइन यांचा प्रयत्न यशस्वी झाला.

आपल्या संशोधन कार्यामुळे प्रसिद्धीच्या झोतात आलेल्या आइनस्टाइन ह्यांनी सन.१९२२ आणि सन.१९२३ साली अमेरिका आणि आशियाई देशांचा दौरा केला. या दौऱ्यामध्ये त्यांनी अनेक व्याख्याने दिली. ह्या दौऱ्यादरम्यान अनेक मान्यवर शास्त्रज्ञ, राजकारणी ह्यांच्याशी त्यांची भेट झाली.

आइनस्टाइन ह्यांनी ब्राऊनीय गतीवरील आपल्या शोधनिबंधात ह्या प्रकारच्या गतीचे विश्लेषण करून ही गती म्हणजे रेणूंच्या अस्तित्वाचा सबळ पुरावा असल्याचे दाखवून दिले आणि रेणूंच्या सरासरी आकारमानाचे मूल्य काढले.

सत्येंद्रनाथ बोस यांच्याबरोबर आइनस्टाइन यांनी पुंज–सांख्यिकीला दिलेले योगदान म्हणजे बोस–आइनस्टाइन स्टॅटिस्टिक्स होय. ज्या मुलकणांच्या वर्तनाचे, ऊर्जापातळी धारण करण्याचे नियम ह्या

संख्याशास्त्रानुसार आहेत त्या मूलकणांना 'बोसॉन' असे संबोधले जाते.

जर्मनीत सन.१९३३ साली नाझी राजवट सुरू झाल्यावर ते अमेरिकेस आले. 'प्रिंस्टन इन्स्टिट्यूट ऑफ ॲडव्हान्स स्टडी' येथे ते रुजू झाले. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते या संस्थेत कार्यरत होते.

आईनस्टाइन यांनी सन.१९३९ साली अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष रूझव्हेल्ट यांना एका पत्राद्वारे जर्मनी अण्वस्त्र बनविण्याची शक्यता असून त्यामुळे बाकीच्या जगाला असलेल्या धोक्याची जाणीव करून दिली. परिणामी कुप्रसिद्ध मॅनहॅटन प्रकल्प तातडीने हाती घेण्यात आला. केंद्रकीय शृंखला अभिक्रिया आणि युरेनियम यावर मोठ्या प्रमाणात संशोधन झाले आणि दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात अणुबॉम्ब बनविणारा अमेरिका हा पहिला देश ठरला.

आईनस्टाइन यांना सन.१९४० साली अमेरिकेचे कायम स्वरूपी नागरिकत्व मिळाले. अमेरिकेत होणारा गुणांचा सन्मान, कामासाठी मिळणारे स्वातंत्र्य, मत स्वातंत्र्य इत्यादी गोष्टींमुळे अमेरिकेची संस्कृती आइनस्टाइन यांना भावली. नंतरच्या काळात इस्त्रायलने त्यांना राष्ट्राध्यक्षपद देऊ केले; परंतु त्यांनी ते नाकारले.

नोबेल पुरस्काराव्यतिरिक्त वैज्ञानिक जगतातील अनेक प्रतिष्ठेचे पुरस्कार आइनस्टाइन यांना मिळाले. रॉयल सोसायटी ऑफ लंडनचे कोपले पदक, मॅक्स प्लँक पदक, फ्रँकलिन पदक, फ्रेंच ॲस्ट्रॉना–मिकल सोसायटीचा ज्युल्स जसिन पुरस्कार असे अनेक प्रतिष्ठेचे पुरस्कार आइनस्टाइन यांना मिळाले. अनेक विद्यापीठांनी त्यांना मानद डॉक्टरेटच्या पदव्या दिल्या. त्यांचे नाव ठिकठिकाणचे मनोरे, विज्ञान संग्रहालये, वैज्ञानिक संस्था यांना देण्यात आले. त्याचप्रमाणे सन.१९५२ साली करण्यात आलेल्या पहिल्या हायड्रोजन बॉम्बच्या स्फोटामुळे तयार झालेल्या रासायनिक अवशेषांतून शोधल्या गेलेल्या ९९ अणुक्रमांक असलेल्या रासायनिक मुलद्रव्याला आइनस्टाइन यांच्या नावावरून 'आइनस्टाइनिअम' असे नाव देण्यात आले. चंद्रावरील एका विवराला आणि अलास्कामधील एका पर्वत शिखरालादेखील त्यांचे नाव दिले गेले आहे.

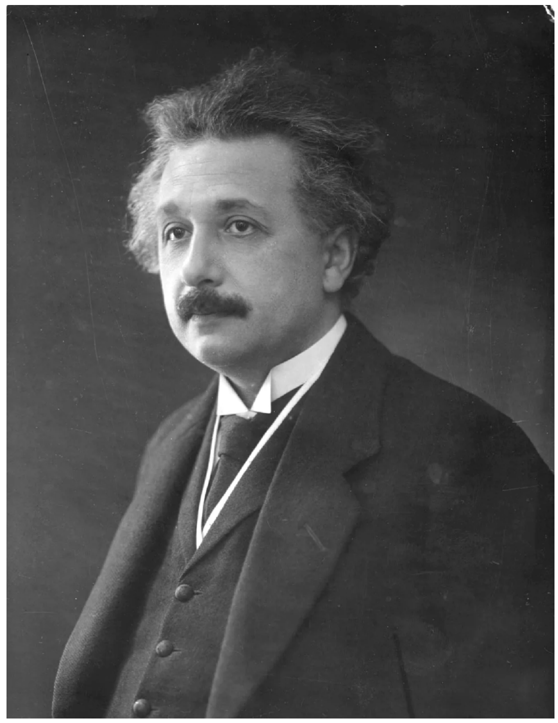

आईनस्टाइन यांचे ३०० पेक्षा अधिक शास्त्रीय शोधनिबंध आणि १५० पेक्षा अधिक इतर विषयावरील पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. द वर्ल्ड ॲज आय सी इट, मिनींग ऑफ रिलेटीव्हीटी, बिल्डर्स ऑफ युन्हिवर्स, द इव्होल्यूशन ऑफ फिजिक्स हे त्यापैकी काही उल्लेखनीय ग्रंथ होत.

विसाव्या शतकातील सर्वश्रेष्ठ शास्त्रज्ञ म्हणून गणल्या गेलेल्या आइनस्टाइन यांचा वयाच्या ७६ व्या वर्षी प्रिन्स्टन येथे मृत्यू झाला.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. ज्ञानेश्वरी प्रशांत बोराटे
बी.कॉम.भाग–२

आधुनिक जग आणि कृत्रिम बुध्दीमत्ता (आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स)

(माहितीपर लेख)

आजचे युग हे विज्ञान–तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीचे युग आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, रोबोटिक्स यानंतर आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स ही संकल्पना मानवाच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडवून आणत आहे. मानवी बुध्दिमत्तेसारखी विचारशक्ती, निर्णयक्षमता व शिकण्याची क्षमता असलेली यंत्रणा म्हणजेच कृत्रिम बुध्दिमत्ता. AI मुळे केवळ कामे सोपी झाली नाहीत, तर मानवाला अधिक सर्जनशील, उत्पादकशील व विचारशील बनण्याची संधी मिळाली आहे.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स म्हणजे काय ?

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स म्हणजे संगणक किंवा यंत्रांने मानवी मेंदूप्रमाणे विचार करणे, अनुभवातून शिकणे, समस्या सोडविणे आणि निर्णय घेणे यासाठी सक्षम बनविणारे तंत्रज्ञान. AI मध्ये प्रामुख्याने मशीन लर्निंग, डीप लर्निंग, नॅचरल लँग्वेज प्रोसेसिंग, डेटा ॲनालिसिस हे घटक मिळून AI ला अधिक प्रभावी बनवतात.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा ऐतिहासिक प्रवास

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स ही संकल्पना सन. १९५० च्या सुमारास ॲलन ट्युरिंग यांनी मांडली. ''यंत्र विचार करू शकते का?'' हा प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला. सुरुवातीला AI केवळ संशोधनापुरते मर्यादित होते; मात्र संगणकशक्ती, इंटरनेट व बिग डेटा यांच्या विकासामुळे AI प्रत्यक्ष जीवनात नित्याच्या वापरात आले. आज AI हा आपल्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे.

शिक्षण क्षेत्रातील AI चे सकारात्मक योगदान

शिक्षण क्षेत्रात AI मुळे क्रांती घडत आहे. विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार वैयक्तिक शिक्षण (Personalized Learning) शक्य झाले आहे. ऑनलाईन शिक्षण प्लॅटफॉर्म अधिक प्रभावी झाले असून शिक्षकांना मूल्यांकन, निकाल, विश्लेषण व मार्गदर्शनासाठी मदत होत आहे. ग्रामीण व दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांनाही गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळत आहे. AI मुळे शिक्षण अधिक सर्वसमावेशक आणि परिणामकारक बनले आहे.

आरोग्य क्षेत्रात AI ची भूमिका आरोग्यसेवेमध्ये AI हे वरदान ठरत आहे. AI मुळे आजाराचे निदान लवकर शक्य झाले असून कॅन्सर, हृदयविकार यांसारख्या गंभीर आजारांवर अचूक उपचार करण्यासाठी मोठी मदत होत आहे. तसेच रुग्णांचा डेटा सुरक्षितपणे व्यवस्थापित करणे अतिशय सुलभ होत आहे. टेलिमेडिसिनमुळे दूरवरच्या रुग्णांपर्यंत सेवा देणे शक्य झाले आहे. AI मुळे डॉक्टरांचे काम सुलभ झाले असून रुग्णांचे प्राण वाचविण्यास मदत होत आहे.

शेती क्षेत्रातील AI भारतासारख्या कृषीप्रधान देशासाठी AI अत्यंत उपयुक्त आहे. या तंत्रज्ञानामुळे हवामानाचा अचूक अंदाज बांधणे शक्य झाले आहे. पीकांवरील रोग, पीकांची परिस्थिती वेळेत ओळखण्यासाठी या तंत्रज्ञानाची मोठी मदत होत आहे. यामुळे पीकांसाठी खत व पाण्याचा योग्य वापर करता येतो. AI उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन मिळू लागले आहे. AI मुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होत आहे.

उद्योग आणि रोजगार निर्मिती AI मुळे रोजगार नष्ट होतील अशी भिती असली तरी वास्तवात नवीन संधी निर्माण होत आहेत. डेटा सायंटिस्ट, AI इंजिनियर, रोबोटिक्स तज्ञ, सायबर सुरक्षा तज्ज्ञ, AI

मुळे कौशल्याधारित रोजगार वाढत असून युवकांसाठी नवे दालन खुले झाले आहे.

प्रशासन व सुशासनात AI शासनाच्या कामकाजात AI मुळे पारदर्शकता आली आहे. डिजिटल सेवा जलद झाल्या. भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत झाली. नागरिकांच्या तक्रारींचे त्वरित निवारण शक्य झाले आहे. AI मुळे ''डिजिटल इंडिया'' संकल्पना अधिक सक्षम होत आहे.

पर्यावरण संरक्षणात AI पर्यावरण रक्षणासाठी AI महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. जंगलतोड रोखण्यासाठी निरिक्षण, प्रदूषण पातळीचे विश्लेषण, वन्यजीव संरक्षण, हवामान बदलाचे भाकीत AI मुळे निसर्ग व मानव यांच्यात संतुलन राखणे शक्य होत आहे.

सामाजिक क्षेत्रातील सकारात्मक परिणाम

AI चा उपयोग सामाजिक कार्यासाठीही होत आहे. आपत्ती व्यवस्थापन, गरिबांसाठी योजना, महिलांच्या सुरक्षेसाठी तंत्रज्ञान, दिव्यांगांसाठी सहाय्यक साधने यामध्ये मोठी प्रगती होत आहे. AI मुळे समाज अधिक सुरक्षित व सक्षम बनत आहे.

नैतिकता आणि जबाबदारी

आपला देश AI क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती करत आहे. AI चा वापर करताना नैतिक मूल्ये जपणे अत्यंत गरजेचे आहे. डेटा गोपनीयता, मानवी नियंत्रण, तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर, मानव केंद्रित AI विकसित करणे ही काळाची गरज आहे.

सरकारी धोरणे "AI for All" ही संकल्पना भारताला जागतिक पातळीवर अग्रस्थानी नेऊ शकते. भविष्यकाळातील AI भविष्यात अधिक सक्षम, सुरक्षित आणि मानवपूरक होईल. स्मार्ट शहरे, स्वयंचलित वाहने, प्रगत आरोग्य सेवा, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण AI मुळे शक्य होत आहे. भविष्यात AI मुळे मानवाचे जीवन अधिक सुलभ आणि आनंदी होईल.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स ही मानवतेसाठी धोका नसून संधी आहे. योग्य नियोजन, नैतिकता व सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवला तर AI मानवाच्या प्रगतीचा मजबूत आधार बनेल. AI मुळे मानवाची बुध्दिमत्ता अधिक विस्तारेल आणि समाज अधिक प्रगत, सक्षम व समृध्द बनेल. AI म्हणजे मानवाची जागा घेणारी बुध्दिमत्ता नव्हे, तर मानवाला अधिक सक्षम करणारी शक्ती आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

प्रथमेश रणजीत दळवी

बी.ए.भाग–२

ज्येष्ठ पर्यावरण शास्त्रज्ञ
डॉ. माधव गाडगीळ

(व्यक्तिचित्रणपर लेख)

दि. २४ मे १९४२ रोजी माधव धनंजय गाडगीळ यांचा जन्म पुणे शहरात झाला. माधव यांचे शालेय शिक्षण पुण्यात झाले. त्यांचे वडील धनंजयराव 'बॉम्बे नॅचरल हिस्टरी सोसायटीचे' आजीव सदस्य होते. सलीम अलींसारखे ख्यातनाम पक्षीतज्ज्ञ त्यांचे मित्र होते. जे. बी. एस. हाल्डेन हे जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ गाडगीळांच्या वडिलांच्या परिचयाचे होते. त्यांचे घर पुण्यात जैवविविधता टिकवून ठेवलेल्या वेताळ टेकडीच्या परिसरात असल्याने, भटकंती करणाऱ्या माधवरावांना जीवशास्त्र या विषयात रस निर्माण झाला. पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयातून प्राणीशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र आणि रसायनशास्त्र हे विषय घेऊन त्यांनी पदवी मिळवली. नंतर त्यांनी इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, मुंबई येथून सागरी जीवविज्ञानातील पदव्युत्तर पदवी मिळवली.

पीएच.डी.च्या अभ्यासासाठी पुढे अमेरिकेतील हार्वर्ड विद्यापीठात ते गेले. जीवशास्त्र विषयात गणितीय प्रतिमानांचा आधार असणारा प्रबंध सादर करणारे माधवराव हार्वर्डमधील पहिलेच विद्यार्थी होते. त्यांच्या या कामाचा संदर्भ पुढे अनेक संशोधक दीर्घ काळ देत राहिले. गाडगीळांना विल्यम बॉसर्ट यांच्या मार्गदर्शनाखाली माशांच्या वर्तनाबद्दल जीवविज्ञानातील पीएच.डी. मिळाली. त्यांच्या संशोधनासाठी हार्वर्ड कंप्युटिंग सेंटरने आय.बी.एम. शिष्यवृत्ती त्यांना दिली होती.

हार्वर्ड विद्यापीठात उपयोजित गणित संशोधन अभिछात्र पदावर त्यांनी कारकीर्दीची सुरुवात केली. नंतर त्यांनी हार्वर्ड विद्यापीठात जीवशास्त्र व्याख्याता, स्टॅन्फर्ड विद्यापीठात मानवी जीवशास्त्राचे अतिथी प्राध्यापक व्याख्याता, युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया, बर्कलीत सन्माननीय भारतीय अमेरिकन व्याख्याता अशी पदे भूषविली. पुढे माधव गाडगीळ भारतात परतले. त्यांनी पुण्यात दोन वर्षे 'महाराष्ट्र असोसिएशन फॉर कल्टिव्हेशन ऑफ सायन्समध्ये वैज्ञानिक अधिकारी म्हणून काम पाहिले.

भारता बाहेरील प्रतिष्ठित विद्यापीठांत अतिथी प्राध्यापक, व्याख्याता इत्यादी पदांवर संलग्न असताना सन. १९७३ ते २००४ दरम्यान 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स' बंगळूरू हे त्यांनी आपल्या कामाचे केंद्र ठेवले. तेथे आधी सहाय्यक, सहयोगी प्राध्यापक, नंतर प्राध्यापक आणि शेवटी त्यांनी तेथेच 'सेंटर फॉर इकॉलॉजिकल सायन्सेस' ही संस्था स्थापन केली व तिचे ते अध्यक्ष होते. 'सेंटर फॉर इकॉलॉजिकल सायन्सेस'चे वैशिष्ट्य म्हणजे देशभरातील संशोधक, शिक्षक, प्राध्यापक, धोरणकर्ते, शेतकरी, स्वयंसेवी संस्थेतील कार्यकर्ते आणि अधिकारी एकत्र येऊन काम करत. शाळा, महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनाही संस्थेने जैवविविधता संरक्षण आणि संवर्धन उपक्रमांत जोडून घेतले. गाडगीळांच्या प्रभावामुळे संस्थेच्या पर्यावरण विषयक सर्व प्रकल्पांत प्राण्यांचे वर्तन देखील सातत्याने अचूक आकडेवारीत नोंदण्याचे धोरण ठेवले गेले. विज्ञानात अशा संख्यात्मक नोंदींचे विश्लेषण करणे महत्त्वाचे ठरते. माणूस हा देखील जैवविविधतेतील एकात्म पर्यावरणीय घटक आहे. तो पर्यावरणातून वगळून चालणार नाही, अशी विचारसरणी गाडगीळांनी ठेवल्यामुळे जैवविविधता संरक्षण, संवर्धनात स्थानिक

लोकांच्या विरोधाची धार बोथट झाली.

गाडगीळ केंद्र शासनाच्या स्वतंत्र पर्यावरण विभाग स्थापन करण्यासाठीच्या समितीचे सदस्य होते. त्यांनी त्याचा आराखडा बनवून स्वतंत्र पर्यावरण विभाग साकारला. जीवावरण संवर्धनासाठी 'निलगिरी' टेकड्या संरक्षित क्षेत्रासाठीचा प्रकल्प आराखडा गाडगीळांनी तयार केला. भारतातील हा पहिलाच प्रयत्न होता. सन. १९८६ ते १९९० या काळात ते भारताच्या पंतप्रधानांच्या विज्ञान तंत्रज्ञान सल्लागार मंडळाचे सदस्य राहिले. जैवविविधता परिषदेच्या सल्लागार समितीचे उपाध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम पाहिले. पंतप्रधानांच्या पुढाकाराने वाघांचे संरक्षण, व संवर्धन करण्याच्या हेतूने स्थापलेल्या विशेष कार्यगटाच्या पाच निष्णात सदस्यांपैकी ते एक होते.

गाडगीळ सैद्धांतिक अभ्यास व चिंतन यांना दऱ्याखोऱ्या, नद्या, वने, अशा क्षेत्रांत हिंडून प्रत्यक्ष अनुभवाची जोड देत असत. भारतातील पश्चिम घाट, राजस्थान, हिमालय आणि विदेशांतील उत्तर दक्षिण अमेरिका जोडणारा पनामा, उत्तर–पूर्व अमेरिकेतील न्यू इंग्लंड, ॲरिझोना, पूर्व आफ्रिका येथे गाडगीळांनी अभ्यासासाठी प्रवास केला.

सत्तावीस विज्ञान महाविद्यालये, अनेक विज्ञान संस्था आणि विभाग, स्थानिक लोक आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या सहकार्याने सहा राज्यांतील दीड लाख चौ. किमी एवढ्या विस्तृत पश्चिम घाटाच्या जैवविविधतेचा अभ्यास करण्यात त्यांचे प्रशासकीय कौशल्यही दिसले.

गाडगीळांनी आयुष्यात अनेक पारितोषिके, पुरस्कार, सन्मान मिळविले. त्यातील काही महत्त्वाचे नागरी पुरस्कार म्हणजे भारतीय राष्ट्रपतींच्या हस्ते पद्मश्री आणि पद्मभूषण, आय.सी.एस.एस.आर. तर्फे विक्रम साराभाई पुरस्कार आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी दिला जाणारा 'प्यू विद्वत्ता' पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत.

'द एनर्जी अँड रिसोर्सेस इंस्टिट्यूटने' प्रमुख म्हणून माधव गाडगीळांना आणि त्यांच्या पश्चिम घाट परिस्थितिकी तज्ज्ञ समिती सदस्यांना पुरस्कार दिला. तो निकोलस रोजन यांच्या स्मरणार्थ पर्यावरणाबद्दल जीवअर्थशास्त्रासंबधी चाकोरीबाह्य विचार व कृती करणाऱ्या आणि आपल्या भूमिकेवर ठाम असणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्थांसाठी असतो. सदर्न अमेरिकन युनिव्हर्सिटीने माधव गाडगीळांना पर्यावरणशास्त्रातील कामगिरीसाठी 'टायलर' पुरस्कार दिला. त्यासाठी झालेल्या त्यांच्या नामांकन शिफारसपत्रात गाडगीळांनी भारतात पर्यावरण क्षेत्रात केले तेवढे कार्य अन्य कोणी केलेले नाही असे नोंदले आहे.

माधव गाडगीळांनी जीवशास्त्र, पारिस्थितीकी, उत्क्रांतीशास्त्र अशा क्षेत्रांतील अभ्यासकांसाठी २२५ पेक्षा अधिक शोधनिबंध लिहिले आहेत. सहा इंग्रजी पुस्तकांचे ते लेखक आहेत. सामान्यांसाठी मराठी, कानडी आणि इंग्रजी भाषांतून विपुल लेखन आणि भाषणे केली आहेत.

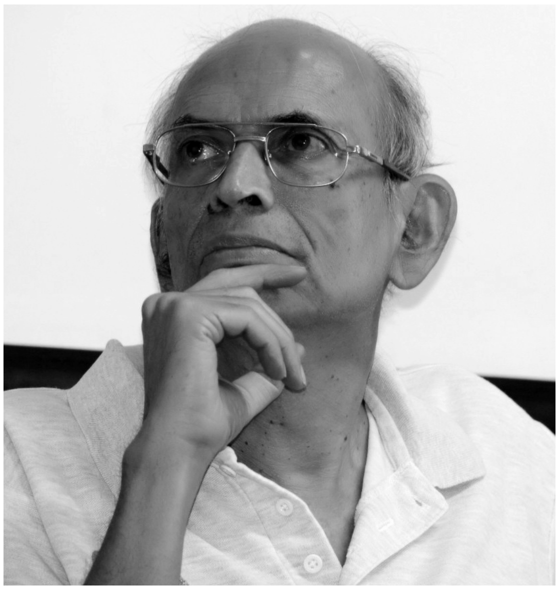

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. निशा विनोद गुंजवटे
बी.कॉम.भाग–२

पर्यावरण म्हणजे काय

(माहितीपर लेख)

पर्यावरण म्हणजे आपल्या आजूबाजूचे वातावरण. पर्यावरण आणि मानव यांचे नाते खूप जवळचे आहे. माणसाच्या भौतिक गरजा पर्यावरणामुळे भागतात. आपल्याला पाणी, हवा इत्यादी घटक पर्यावरणातून मिळतात. शिवाय, पर्यावरण त्याच्या कार्यप्रणालीवर बारकाईने नियंत्रण ठेवते, ते इकोसिस्टमसाठी आवश्यक असलेल्या महत्त्वपूर्ण प्रणालींचे नियमन करते. याशिवाय, ते पृथ्वीवरील सजीव आणि जीवनाची गुणवत्ता राखते. पर्यावरण दररोज घडणाऱ्या विविध नैसर्गिक चक्रांचे नियमन करते. ही चक्रे सजीव आणि पर्यावरण यांच्यातील नैसर्गिक संतुलन राखण्यात मदत करतात. या गोष्टींमध्ये काही गडबड झाल्यास शेवटी मानव आणि इतर सजीवांच्या जीवनचक्रावर परिणाम करू शकतो.

पर्यावरणाचे महत्त्व

प्रत्येकाच्या जीवनासाठी पर्यावरण हे खूप महत्त्वाचे आहे, कारण पृथ्वीवरील जीवन पर्यावरणा–मुळेच शक्य आहे. सर्व मानव, प्राणी, नैसर्गिक वनस्पती, हवामान हे सर्व पर्यावरणामध्ये सामावलेले आहे. पर्यावरण केवळ हवामानाचा समतोल राखण्यासाठीच नाही तर जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व गोष्टी देखील प्रदान करते. लोकांना पर्यावरणाचे महत्त्व समजावे आणि त्याबाबत जनजागृती व्हावी यासाठी ५ जून रोजी 'जागतिक पर्यावरण दिन' साजरा केला जातो. पहिला पर्यावरण दिन ५ जून १९७३ रोजी साजरा करण्यात आला. पर्यावरणाने आपल्याला आणि इतर सजीवांना हजारो वर्षांपासून वाढण्यास मदत केली आहे. पर्यावरण आपल्याला सुपीक जमीन, पाणी, हवा, पशुधन आणि जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अनेक गोष्टी पुरविते.

पर्यावरणाचे फायदे

आपल्याला पर्यावरणातून शुद्ध हवा मिळते. पर्यावरण हा आपल्या जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. पर्यावरणामध्ये सेंद्रिय, अजैविक, नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित गोष्टींचा समावेश होतो. नैसर्गिक वातावरणात झाडे, झुडपे, नद्या, पाणी, सूर्यप्रकाश, प्राणी, हवा इत्यादींचा समावेश होतो. आपण प्रत्येक क्षणी श्वास घेत असलेली हवा, पाणी सोडून आपण जगू शकत नाही आणि जे आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात वापरतो. त्या सर्व नैसर्गिक गोष्टी आहेत ज्यामुळे पृथ्वीवर जीवन शक्य होते. ते वातावरणातच येतात. झाडे–वनस्पतींची हिरवळ सुद्धा मनाला एक वेगळीच शांती देते. अनेक प्रकारचे आजारही पर्यावरणामुळे बरे होतात. पर्यावरण मानव, प्राणी आणि इतर सजीवांना वाढण्यास आणि विकसित होण्यास मदत करते. मानव हा देखील पर्यावरणाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. आपणही पर्यावरणाचे संवर्धन केले पाहिजे. आपले हे जीवन पर्यावरणावर टिकविण्यासाठी आपल्याला पर्यावरणाचे वास्तव जपावे लागेल.

पर्यावरणाचे नुकसान होण्याची कारणे

आजच्या युगात पर्यावरणाचे प्रदूषण झपाट्याने वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. जिथे जिथे दाट झाडे आहेत, तिथे ती तोडून मोठमोठ्या इमारती उभारल्या जात आहेत. वाहनांचा धूर, कारखान्यांतील मशिनचा आवाज, या सर्वांमुळे रसायनयुक्त पाणी, वायू प्रदूषण, जलप्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण, माती प्रदूषण होत आहे. ही चिंतेची बाब बनली आहे, ती अत्यंत धोकादायक आहे. त्यामुळे आपल्याला अनेक प्रकारच्या आजारांना सामोरे जावे लागते. आज जिथे विज्ञान क्षेत्रात तंत्रज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार

झाला आहे आणि जगात खूप विकास झाला आहे, तर दुसरीकडे पर्यावरण प्रदूषण वाढण्यासही ते कारणीभूत आहे. आधुनिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होत आहे. मानव स्वतःच्या स्वार्थापोटी झाडे तोडत आहे आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती नष्ट करीत आहे. त्यामुळे पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणात हानी होत आहे, एवढेच नाही तर काही मानवनिर्मित कारणांमुळे पृथ्वीवरील वातावरण, जलस्त्रोत इत्यादींवर परिणाम होत आहे. तापमान वाढत आहे आणि ग्लोबल वार्मिंगची समस्या निर्माण होत आहे, मानवी आरोग्यासाठी अत्यंत घातक आहे.

पर्यावरणाची काळजी घेण्याची गरज

पर्यावरण हे आपल्यासाठी एक प्रकारची देणगी आहे. या वातावरणाला चांगले ठेवणे हे खूप महत्त्वाचे आहे. पर्यावरणाची काळजी घेणे आणि त्याचे सौंदर्य वाढविण्यासाठी आपण स्वच्छतेचीही खूप काळजी घेतली पाहिजे. झाडांचे महत्त्व समजून जास्तीत जास्त झाडे लावली पाहिजेत. घनदाट झाडे वातावरण शुद्ध ठेवतात आणि सावली देतात. घनदाट झाडे हे प्राणी आणि पक्ष्यांचे अधिवासही आहेत. म्हणूनच जास्तीत जास्त झाडे लावली पाहिजेत. पर्यावरण आणि माणूस एकमेकांशिवाय अपूर्ण आहेत, म्हणजेच माणूस पूर्णपणे पर्यावरणावर अवलंबून आहे. आज विज्ञानाने खूप प्रगती केली असली तरीही पर्यावरणाशिवाय माणूस आपल्या जीवनाची कल्पनाही करू शकत नाही. पण निसर्गाने आपल्याला जे उपलब्ध करून दिले आहे त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. म्हणूनच मानवाने भौतिक सुखाच्या प्राप्तीसाठी निसर्गाचे शोषण टाळले पाहिजे. विज्ञानाच्या प्रगत तंत्रज्ञानामुळे माणसाचे जीवन खूप सोपे झाले आहे, यात शंका नाही, वेळेची बचत तर झालीच पण माणसाने खूप प्रगतीही केली आहे. परंतू विज्ञानाने असे अनेक शोध लावले आहेत, ज्याचा परिणाम आपल्या पर्यावरणावर होत आहे आणि ज्याचा मानवी आरोग्याला धोका निर्माण झाला आहे.

पर्यावरणाची काळजी कशी घ्यावी

उद्योगातील दूषित पदार्थ आणि सांडपाणी यांची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावली पाहिजे. घनदाट झाडे वातावरण शुद्ध ठेवतात आणि सावली देतात. घनदाट झाडे हे प्राणी आणि पक्ष्यांचे अधिवासही आहेत. म्हणूनच जास्तीत जास्त झाडे लावली पाहिजेत. बेसुमार वृक्षतोड थांबली पाहिजे. अत्यंत गरजेच्या वेळीच वाहनांचा वापर करावा. दूषित आणि विषारी पदार्थांच्या विल्हेवाटीसाठी कठोर कायदे केले पाहिजेत. पर्यावरणाचे महत्त्व समजण्यासाठी लोकांनी जनजागृती केली पाहिजे. आपल्या देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वच्छ भारत अभियान सुरू केले. पर्यावरण संतुलनासाठी तयार केलेला हा उपक्रम आहे.

अशा प्रकारे आपण आपले पर्यावरण वाचविले पाहिजे. लोकांना पर्यावरणाचे महत्त्व पटवून दिले पाहिजे. शांत आणि निरोगी जीवन जगण्यासाठी स्वच्छ वातावरण अत्यंत आवश्यक आहे. आपण सर्वांनी पर्यावरणाबाबत जागरुक असणे गरजेचे आहे. वृक्षतोडीवर शासनाने कठोर कायदे केले पाहिजेत. यासोबतच पर्यावरण स्वच्छ ठेवणे हे आपले कर्तव्य मानले पाहिजे कारण स्वच्छ वातावरणात राहूनच मानवाचे आरोग्य निर्माण आणि विकास होऊ शकतो.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. नम्रता सतिश कांबळे
बी.ए.भाग–१

निसर्ग निरिक्षण : एक शास्त्र व कला

(माहितीपर लेख)

निसर्ग मानवाला शिस्तप्रिय बनवून शास्त्रीय विचार करायला शिकवितो. सकाळी लवकर उठून रानात जावून निरिक्षण व नोंदी करायला लावत असतो. त्यासाठी आवड व शिस्त दोन्ही गोष्टी असाव्या लागतात. तासन्तास पायपीठ करून किंवा एका जागी शांत बसून अभ्यास करणं ही एक प्रकारची तपश्चर्याच आहे. सोबत एखादा संदर्भ ग्रंथ, दूर्बिण व चांगला कॅमेरा असला तर, रंजक व शास्त्रशुद्ध अभ्यास होऊ शकतो. जीपीएस व गुगल सारख्या साधनांच्या मदतीने विविध पशूपक्षी व वनस्पतीच्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करता येतो. घरी आल्यावर निसर्ग निरिक्षण या विषयावरील वाचन हवचं.

निसर्ग निरिक्षणाचा पाया विविध प्रजाती व जातींच्या शास्त्रीय वर्गीकरणावर आधारलेला असतो. प्राणी व वनस्पतींच्या जाती ओळखण्यासाठी काही मापदंड ठरविलेले असतात. नियमित पद्धतशीर निरिक्षणतून प्राणी व वनस्तींचे एकमेंकाना मदत करणारे सहजीवन, निरनिराळ्या ऋतूनुसार त्यांच्यात होणारे बदल परिस्थितीशी जुळवून घेताना झालेली उत्क्रांती, अन्न मिळविण्याच्या पद्धती व विविध अधिवास या सर्वांचा अभ्यास खूपच माहिती पूर्ण बनतो. जीव शास्त्रज्ञ, निसर्ग पर्यटन व्यावसायिक, पर्यावरण शिक्षक, परिसर व्यवस्थापन , वन्यजीव छायाचित्रण व पर्यावरण कायदेतज्ज्ञ अशा अनेक करिअरच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात. शिवाय अभ्यासावर आधारित शास्त्रीय लेख लिहून मिळालेली माहिती इतरांपर्यंत पोहोचविता येते.

निसर्ग आणि कला यांचाही खूप जवळचा संबंध आहे. निसर्ग निरिक्षणावर आधारित सर्वसामान्य वाचकांना आवडतील असे ललित लेख म्हणजे कलेचा एक सुंदर आविष्कार असतो. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहून आपली सौंदर्यसृष्टी विकसित होते. रोजच्या निसर्गदृश्यातील लावण्य जाणवायला लागतं. प्राणी, वनस्पती, नद्या, डोंगर व जंगल इत्यादी घटकामुळे आपण संवेदनशील बनतो. काहीच्या मनात काव्यात्मक विचार डोकावू लागतात, तर काहीना निसर्गचित्र किंवा निसर्ग शिल्प यांसारख्या कलाकृती स्फुरायला लागतात.

विराट पर्वतरांगा, अथांग समुद्र, धीरगंभीर अरण्य व स्फटिकासारखे शुभ्र जलप्रताप पाहून देवाने घडविलेल्या भव्य सृष्टीची जाणीव होते. आपण किती छोटे आहोत हे लक्षात येते. मन शुद्ध व पवित्र होऊन खरी शांती व आनंद यांचा निरंतर अनुभव मिळत राहतो.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. कोमल चनाप्पा कागर
बी.कॉम.भाग–२

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व अंधश्रद्धा निर्मूलन

(माहितीपर लेख)

अंधश्रध्दा निर्मूलनाचे कार्य महाराष्ट्रात फार प्रभावीपणे समाज सुधारकांच्याकडून करण्यात आले. लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, प्रबोधकार ठाकरे, महात्मा जोतीराव फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, संत गाडगे महाराज, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत तुकडोजी महाराज अशी परंपरा आहे. या समाजसुधारकांनी देशबांधवाची स्थिती, शिक्षण, शेती, अस्पृश्यता निर्मूलन याबाबत. अत्यंत मूलगामी विचार मांडले आहेत. मात्र या बरोबरच त्या सर्वांच्या मांडणीत वैज्ञानिक दृष्टीकोन होता. आणि त्याला माणुसकीची जोड होती.

भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत कर्तव्यानुसार मानवतावाद व सुधारणावाद यात सुधारणा करणे याचा उल्लेख आहे. स्त्री शिक्षण, अस्पृश्यता निर्मूलन, सामाजिक न्याय, यांबाबत काही वाटचाल या समाजसुधारकांच्या मांडणीच्या दिशेने झाली आहे मात्र वैज्ञानिक दृष्टीकोणावर आधारित विचार व आचार याबाबत फारच संत गतीने समाजसुधारकांचा वारसा सांभाळला जात आहे. काही वेळा प्रवास उलटाच चालू आहे की काय अशी भिती वाटते. हा वारसा नीटपणे समजून घ्यावयास हवा.

अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्यच असे आहे की, त्यातून हितसंबंध दुखावतात, त्याला तर विरोध होतोच आजही हा अनुभव असेल तर शतकापूर्वीचे वास्तव किती बिकट असेल याची कल्पना येते. आगरकर म्हणाले, ध्यानात ठेवा, ज्ञान-विज्ञान. विचार-अविचार आंधळेपणा-डोळसपणा यांच्या झगडयात अखेरीस तुमच्या सारख्यांची विटंबना होते. पराभव आणि निराशा होते. वेळच्यावेळी शुध्दित आला तर फजिती न पावता जगातून आनंदाने निघून जाल... म्हणून वेडा हट्ट सोडून द्या, बदलत्या समाजाशी जुळवून घेण्याचे प्रयत्न करा.

विश्वातील इतर सर्व पशुपक्ष्यांप्रमाणे मानव प्राण्यांचे वेगळेपण कशात असेल तर ते त्याच्या सारासार विचार करण्याच्या क्षमतेत आहे. हे महात्मा फुले यांनी आवर्जून सांगितले आहे. माणसाच्या प्रगतीची सारी घौडदौड ही किमया मानवाच्या बुद्धिसामर्थ्याची आहे. माणसाने आपल्या या अमूल्य पवित्र बुद्धीचे पुरेसे सार्थक केलेले नाही. बुद्धीच्या निकषावर तपासून न पाहताच माणसाने असंख्य गोष्टीवर विश्वास ठेवल्यामुळे तो मानसिक गुलामीत सापडला आहे.

लोकहितवादींच्या मते, 'ईश्वराने मनुष्यास ज्ञान देवून इतर प्राण्यापेक्षा वेगळे केले आहे.' मनुष्यास विचार शक्ती आहे. वाचा आहे, तो बऱ्या-वाईटात फरक करू शकतो. म्हणून सार कोणते व असार कोणते हे त्याने ओळखले पाहीजे असे जर झाले तर जुन्या वाईट चालीरिती मागे पडतील, त्यांची निरर्थकता जाणवेल. ' ज्ञान हाच पराक्रम ' असा सिद्धांत त्याने मांडला.

सर्वच समाजसुधारकांची मांडणी माणसाचे हित साधण्याचे एक प्रधान साधन म्हणून मानली तर बुद्धीवरील विश्वास दिसून येतो.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. गौरी जयवंत जाधव
बी.कॉम.भाग-२

भारतीय राज्यघटनेची ओळख

(माहितीपर लेख)

राज्यघटना

राज्यघटना म्हणजे लिखीत नियमांचा समुच्चय होय. ज्या नियमांद्वारे शासन व जनता यांचे परस्पर संबंध निश्चित झालेले असतात.

लोकशाही शासन व्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे राज्यघटना होय. राज्यघटनेत नागरिकांच्या इच्छा आकाक्षांचे प्रतिबिंब असावे लागते. तसेच राज्यघटना नागरिकांना माहित असावी लागते. म्हणून भारतीय राज्यघटनेची ओळख या लेखातून करून दिली जात आहे.

दि. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी आपली राज्यघटना मंजूर झाली व दि. २६ जानेवारी १९५० रोजी राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरू झाली. यासाठी २ वर्ष ११ महिने व १८ दिवस एवढा कालावधी लागला. आपल्या देशाच्या राज्यघटनेत नागरिकांचा प्राधान्याने विचार केलेला दिसतो. घटनेने आपल्याला पुढील गोष्टी दिलेल्या आहेत. ज्यामुळे आपण लोकशाही जीवन व लोकशाहीतील स्वातंत्र्य उपभोगत आहोत.

अ. मूलभूत अधिकार

१. समतेचा किंवा समानतेचा अधिकार
२. स्वातंत्र्याचा अधिकार
३. शोषण विरोधाचा अधिकार
४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार
५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार
६. घटनात्मक उपाययोजनांचा अधिकार

ब. मूलभूत कर्तव्ये

१. राज्यघटनेचे पालन करणे, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे. आपल्या देशाविषयी आत्मियता बाळगणे.

२. ज्या गोष्टींमुळे आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढयाला स्फूर्ती मिळाली त्या उदात्त आदर्शांची जोपासना करून त्याचे पालन करणे.

३. भारताची सार्वभौमता, एकता आणि एकात्मता यांचा सन्मान करून त्यांचे संरक्षण करणे.

४. आवाहन केले जाईल तेव्हा आपल्या राष्ट्रांचे संरक्षण करणे आणि राष्ट्रीय सेवा बजावणे.

५. धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेद न मानता सर्व भारतीय जनतेत ऐक्याची व बंधुभावाची भावना वाढीला लागावी यासाठी प्रयत्नशील राहणे. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणणाऱ्या प्रथा सोडून देणे.

६. आपल्या संमिश्र संस्कृतीचा वारसा मौल्यवान मानून तो जतन करणे.

७. जंगले, सरोवरे, नद्या, वन्य जीवसृष्टी इत्यादी नैसर्गिक संपत्तीचे रक्षण करून त्यात सुधारणा करणे.

८. शास्त्रीय दृष्टिकोन, मानवतावाद, शोधक बुध्दी आणि सुधारणावाद यांचा विकास करणे.

९. सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे आणि हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे.

१०. राष्ट्र यशाच्या व प्रगतीच्या शिखराकडे सतत वाटचाल करील अशा प्रकारे सर्व व्यक्तिगत व सामुदायिक कार्यक्षेत्रात पराकाष्ठेचे यश मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणे.

क. राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे :-

स्त्री व पुरूष नागरिकाना उपजिवीकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा समान अधिकार असावा. पुरूष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळावे. आधुनिक व शास्त्रीय पद्धतीने शेती व पशुसंवर्धन यासाठी योग्य प्रकारे शासनस्तरावर नियोजन करणे. मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची योजना अंमलात आणण्याचा प्रयत्न होईल. ग्रामपंचायती स्थापन करणे. भारतातील सर्व नागरिकांकरीता समान नागरीक कायदा असावा या मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. प्रणाली विठ्ठल शिंदे
बी.कॉम.भाग-३

जागतिक महिला दिन

(माहितीपर लेख)

दि. २८ फेब्रुवारी १९०९ रोजी न्यूयॉर्क शहरातील सोशलिस्ट पार्टी ऑफ अमेरिकाने आयोजित केलेला ''महिला दिन'' हा सर्वात पहिला दिवस होता. यामुळे सन १९१० च्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषदेत जर्मन प्रतिनिधींना ''एक विशेष महिला दिन'' दरवर्षी आयोजित करण्याचा प्रस्ताव ठेवण्यास प्रेरित केले, पण यावेळी कोणतीही निश्चित तारीख ठरली नाही. पुढील वर्षी संपूर्ण युरोपमध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा झाला. सन १९१७ मध्ये रशियन क्रांतीनंतर दि. ८ मार्च रोजी जागतिक महिला दिनानिमित्त राष्ट्रीय सुट्टी देण्यात आली. त्यानंतर समाजवादी चळवळ आणि कम्युनिस्ट देशांनी त्या तारखेला तो दिवस साजरा केला. सन १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात जागतिक स्त्रीवादी चळवळीने त्याचा स्वीकार होईपर्यंत ही सुट्टी डाव्या चळवळी आणि सरकारांशी संबंधित होती. सन १९७७ मध्ये संयुक्त राष्ट्राने केलेल्या जाहिरातीनंतर जागतिक महिला दिन ही मुख्य प्रवाहातील जागतिक सुट्टी बनली.

पहिली आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषद

अमेरिका आणि युरोपसह जगातील स्त्रियांना विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत मतदानाचा हक्क नाकारलेला होता. पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील स्त्री-पुरुष विषमतेचे हे एक ढळढळीत उदाहरण होते. या अन्यायाविरुद्ध स्त्रिया आपापल्या परीने संघर्ष करीत होत्या. सन १८९० मध्ये अमेरिकेत मतदानाच्या हक्कासंदर्भात द नॅशनल अमेरिकन सफ्रेजिस्ट असोसिएशन स्थापन झाली. परंतू ही असोसिएशनसुद्धा वर्णद्वेषी आणि स्थलांतरितांविषयी पूर्वग्रह असणारी होती.

स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळायलाच हवा, अशा प्रकारचे आवाहन जगभरातील स्त्रियांकडून केले जात होते. अर्थात या मर्यादित हक्कांना बहुसंख्य कृष्णवर्णीय लोकांनी आणि कामगार स्त्रियांनी जोरदार विरोध केला आणि क्रांतिकारी मार्क्सवाद्यांनी केलेल्या सार्वत्रिक प्रौढ मतदानाच्या हक्कांच्या मागणीला पाठिंबा दिला. सन १९०७ साली स्टुटगार्ड येथे पहिली आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषद भरली.

दि. ८ मार्च हा जागतिक महिला दिन

त्यामध्ये 'क्लारा झेटकिन' या कम्युनिस्ट कार्यकर्तीने सार्वत्रिक मतदानाचा हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष करणे हे समाजवादी स्त्रियांचे कर्तव्य आहे अशी घोषणा केली. दि. ८ मार्च १९०८ रोजी न्यूयॉर्कमध्ये वस्त्रोद्योगातील हजारो स्त्री-कामगारांनी रुटगर्स चौकात जमून प्रचंड मोठी ऐतिहासिक निदर्शने केली. दहा तासांचा दिवस आणि कामाच्या जागी सुरक्षितता ह्या मागण्या केल्या. या दोन मागण्यांबरोबरच लिंग, वर्ण, मालमत्ता आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमीनिरपेक्ष सर्व प्रौढ स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा हक्क मिळावा अशी मागणीही जोरकसपणे केली.

अमेरिकन कामगार स्त्रियांच्या या व्यापक कृतीने क्लारा झेटकिन अतिशय प्रभावित झाली. सन १९१० साली कोपनहेगन येथे भरलेल्या दुसऱ्या आंतरराष्टीय समाजवादी महिला परिषदेत, दि. ८ मार्च १९०८ रोजी अमेरिकेतील स्त्री-कामगारांनी केलेल्या ऐतिहासिक कामगिरीच्या स्मरणार्थ, दि. ८ मार्च हा जागतिक महिला-दिन म्हणून स्वीकारावा असा जो ठराव क्लाराने मांडला, तो पास झाला. यानंतर युरोप, अमेरिका वगैरे देशात सार्वत्रिक मतदानाच्या हक्कासाठी मोहिमा उघडल्या गेल्या. त्यांचा परिणाम म्हणून सन १९१८ साली इंग्लंडमध्ये

व सन १९१९ साली अमेरिकेत या मागण्यांना यश मिळाले.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडून घोषणा

आपल्या देशातील पहिला महिला दिवस दि. ८ मार्च १९४३ रोजी मुंबई येथे साजरा करण्यात आला. दि. ८ मार्च १९७१ रोजी पुण्यात एक मोठा मोर्चा काढण्यात आला होता. पुढे सन १९७५ हे वर्ष युनोने जागतिक महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले. त्यानंतर स्त्रियांच्या समस्या ठळकपणे समाजासमोर येत गेल्या. स्त्रियांच्या संघटनांना बळकटी आली. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थितीनुसार काही प्रश्नांचे स्वरूप बदलत गेले तशा महिला संघटनांच्या मागण्याही बदलत गेल्या. सार्वजनिक, शासकीय, निमशासकीय ठिकाणी ८ मार्च हा दिवस उत्साहाने साजरा केला जातो.

सन १९७५ या जागतिक महिला वर्षाच्या निमित्ताने संयुक्त राष्ट्र संघटनेने आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा करण्याचे ठरविले. सन १९७७ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या समितीने विविध सदस्यांना आमंत्रित करून दि. ८ मार्च हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांचे अधिकार आणि जागतिक शांतता या हेतून साजरा करवा यासाठी आवाहन केले.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. साक्षी संजय गिरीगोसावी
बी.ए.भाग–२

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

(व्यक्तिचित्रणपर लेख)

रत्नागिरी जिल्हात मंडणगडजवळ असलेले आंबडवे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मूळ गाव. त्यांचे वडील रामजी सकपाळ हे लष्करात सुभेदार मेजर होते. ते महू येथे असताना आंबेडकरांचा जन्म झाला. आंबेडकर सहा वर्षांचे असतानाच त्यांची आई भीमाबाई मरण पावली. आंबेडकरांचे पुढील सर्व पालनपोषण रामजी व त्यांची बहीण मीराबाई ह्यांनी केले. रामजी लष्करातून निवृत्त झाल्यावर कुटुंबासह नोकरीसाठी सातारा येथे आले. त्यामुळे आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षण सातारा येथे झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे माध्यमिक व विश्वविद्यालयीन शिक्षण मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूल व कॉलेजमध्ये झाले. पदवी घेतल्यानंतर त्यांना बडोदे संस्थानची शिष्यवृत्ती मिळाली. १९१३ मध्ये ते उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेस गेले. तेथील कोलंबिया विद्यापीठातून त्यांनी अर्थशास्त्र विषयात एम.ए. व पीएच. डी. ह्या पदव्या मिळविल्या.

भारतात परत आल्यानंतर त्यांनी बडोदे संस्थानात नोकरी स्वीकारली. बडोदे येथील वास्तव्यात त्यांना अस्पृश्य म्हणून जे अत्यंत कटू अनुभव आले, त्यांमुळे त्यांनी ती नोकरी सोडली व मुंबई येथे सिडनहॅम कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरी पत्करली. तोपर्यंत अस्पृश्य म्हणून पदोपदी त्यांची जी मानखंडना झाली तिचा परिणाम त्यांच्या मनावर झाला. त्यानंतर त्यांनी अस्पृश्यांमध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी अस्पृश्य वर्गातील कार्यकर्त्यांची संघटना उभारण्यास सुरूवात केली. मुंबई येथे दि. ३१ जानेवारी १९२० रोजी 'मूकनायक' नावाचे पाक्षिक सुरु केले. त्या वर्षी कोल्हापूर संस्थानातील अस्पृश्यांची माणगाव येथे परिषद घेतली. स्पृश्य–अस्पृश्यांच्या सहभोजनांचे कार्यक्रम घडवून आणले. नागपूर येथे मे १९२० मध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली त्यांनी अखिल भारतीय परिषद बोलाविली. अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी विधिमंडळाने नेमावेत या महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या 'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' च्या धोरणाचा या परिषदेत निषेध करण्यात आला. त्यांनी हाती घेतलेल्या ह्या प्राथमिक कार्यातच त्यांचे नेतृत्वाचे गुण दिसून आले.

हे लोकजागृतीचे कार्य चालू असताना स्वतःचे अर्धवट राहिलेले शिक्षण पूर्ण करण्याकरिता ते राजर्षी शाहू महाराज यांच्या मदतीने इंग्लंडला गेले. त्यांनी लंडन विद्यापीठाची डी. एस्सी. ही पदवी सन १९२३ साली संपादन केली. ते बॅरिस्टरही झाले. मायदेशी परततात मुंबई येथे त्यांनी वकीली सुरू केली. काही काळ सरकारी विधी महाविद्यालयात प्राध्यापकाचे व प्राचार्यांचेही काम केले. त्याबरोबर त्यांनी अस्पृश्यांच्या हिताचे कार्य चालूच ठेवले होते सन. १९२४ मध्ये त्यांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी' ही संस्था स्थापन केली. 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हे या संस्थेचे ब्रीदवाक्य होते. सन १९२६ साली सातारा जिल्ह्यातील रहिमतपूर येथे भरलेल्या महार परिषदेत त्यांनी अस्पृश्य बंधूंना वतनदारी व गावकीचे हक्क सोडून देण्याचा संदेश दिला. त्यामुळे शेकडो महार बांधवांनी गावकीची कामे सोडून इतर कामे करण्यास सुरुवात केली. सन १९२७ मध्ये कुलाबा जिल्ह्यातील महाडच्या चवदार तळ्यावर अस्पृश्यांना इतरांप्रमाणे पाणी भरता यावे म्हणून त्यांनी आपल्या हजारो अनुयायांसह सत्याग्रह केला. यावेळी अस्पृश्यतेचा पुरस्कार करणारी मनुस्मृति जाळली. त्यांच्या काही अनुयायांसह त्यांच्यावर सनातन्यांनी खटला भरला. खटला जिद्दीने लढवून त्यांनी स्वतःची व आपल्या सहकाऱ्यांची निर्दोष सुटका केली व चवदार तळ्यावर पाणी भरण्याचा अस्पृश्यांचा हक्क प्रस्थापित केला. सन. १९२८ साली भारतात आलेल्या सायमन आयोगावर इतरांनी बहिष्कार घातला होता पण अस्पृश्य बांधवांचे हित लक्षात घेऊन आंबेडकरांनी त्या मंडळासमोर साक्ष नोंदवून अस्पृश्यांसाठी सरकारने काय करावयास पाहिजे हे सांगितले. अस्पृश्यांना इतरांप्रमाणे देवाचे दर्शन घेता यावे म्हणून त्यांनी आपल्या अनुयायांसह सन.१९३० साली नाशिक येथे काळराम

मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह केला त्यावेळी त्यांना व त्यांच्या अनुयायांना मार खावा लागला. पण पूर्वीच्याच जिद्दीने त्यांचे कार्य चालू राहिले. त्यांनी 'बहिष्कृत भारत', 'जनता', 'समता', इ.वर्तमानपत्रांद्वारे त्याचप्रमाणे 'बहिष्कृत हितकारिणी' व इतर संस्थांद्वारे अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्यायाविरूध्द आवाज उठविला. त्यांच्यात आत्मविश्वास, अन्यायाविरूध्द लढण्याची जिद्द, वाईट चालीरीती सोडून देण्याची प्रवृत्ती, शिक्षणाची व स्वच्छतेची आवड निर्माण करून त्यांचा स्वाभिमान जागृत केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सन. १९३० मध्ये गोलमेज परिषदांसाठी इंग्लंडला गेले. तिन्ही परिषदांना ते उपस्थित राहिले. तेथे त्यांनी अस्पृश्यांची बाजू मांडली आणि अस्पृश्यांच्या इतर हक्काबरोबर स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. ती मागणी पंतप्रधान मॅक्डॉनल्ड ह्यांनी मंजूरही केली. त्यातूनच महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात वैचारिक मतभेद निर्माण झाले. म. गांधीना हा अस्पृश्यांचा स्वतंत्र मतदारसंघ मान्य नव्हता. तो रद्द व्हावा म्हणून त्यांनी पुणे येथे येरवड्याच्या तुरूंगात प्राणांतिक उपोषण केले. त्या वेळी म. गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात राखीव जागांच्या संख्येबाबत आणि राखीव जागा ठेवण्यासंबंधी घ्यावयाच्या जननिर्देशाच्या मुदतीविषयी चर्चा होऊन दि. २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी सुप्रसिध्द 'पुणे करार' झाला. त्या अन्वये पाच वर्षानंतर जननिर्देश घेण्यात यावा असे ठरले. या घटनेनंतर तीन वर्षानी त्यांच्या पत्नी रमाबाई यांचे निधन झाले.

सन. १९३६ साली त्यांनी स्वतंत्र मजूरपक्षाची स्थापना केली त्यावेळी ते प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकीत प्रचंड मतांनी निवडून आले. सन. १९३९ साली येऊ घातलेल्या संघराज्य पध्दतीला त्यांनी विरोध केला दारुबंदीच्या धोरणावर टीका केली. सन. १९४२ साली त्यांनी 'ऑल इंडिया शेड्यूल्ड कास्ट्स फेडरेशन' नावाचा पक्ष स्थापन केला. या पक्षातर्फे अस्पृश्यांकरिता त्यांनी अनेक लढे दिले. सन. १९४२ पासून १९४६ पर्यंत ते व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात मजूरमंत्री होते. या काळात त्यांनी अस्पृश्यांची शैक्षणिक व आर्थिक उन्नती करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन केली व मुंबईस सिध्दार्थ महाविद्यालय सुरू केले. याच संस्थेने पुढे औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. भारत स्वतंत्र झाल्यावर ते केंद्रिय मंत्रिमंडळात विधिमंत्री म्हणून आले व स्वतंत्र भारताच्या संविधान समितीचे ते सभासद झाले. पुढे ते संविधान लेखन समितीचे अध्यक्षही झाले. अस्पृश्यता नामशेष करणारा संविधानातील ११ वा अनुच्छेद हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विजयच आहे. सतत परिश्रम घेऊन, चर्चा करून त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने साधारण तीन वर्षांत संविधानाचा मसुदा तयार केला. ह्या महत्त्वाच्या कामगिरीबरोबरच त्यांनी 'हिंदु कोड बिल' लोकसभेला सादर करण्याचा बहुमान मिळविला. हिंदुधर्म जातीसंस्थेमुळे पोखरला गेला आहे, अशी त्यांची ठाम समजूत होती. स्पृश्यांकडून अस्पृश्यांवर होत असलेला अन्याय धर्मांतरावाचून दूर होणार नाही, या त्यांच्या दृढ श्रध्देनुसार त्यांनी दि. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे मोठ्या समारंभाने अनेक अनुयायांसह बौध्द धर्म स्वीकारला. यानंतर त्यांनी बौध्द धर्माच्या प्रसाराचे कार्य हाती घेतले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाचनाचा अतिशय छंद होता. विद्यार्थीदशेत त्यांना संस्कृतचे अध्ययन करता आले नाही. पुढे ते चिकाटीने संस्कृत शिकले. ग्रंथांशिवाय आपण जगूच शकणार नाही, असे त्यांना वाटे. मृत्यूसमयी त्यांच्या ग्रंथालयात जवळपास २५,००० दुर्मिळ ग्रंथ होते.

हिंदुस्थानची आणि काश्मिरची फाळणी या भारताच्या प्रगतीच्या दृष्टीने अटळ गोष्टी आहेत असे त्यांना वाटे . भारताच्या तत्कालीन परराष्ट्रीय धोरणामुळे भारतास एकही सच्चा मित्र राहणार नाही, अशी त्यांची भूमिका होती. देवनागरी लिपीतील हिंदी ही राष्ट्रभाषा असावी व ती पूर्णपणे अंमलात येईपर्यंत इंग्रजी भाषा असावी असे त्यांना वाटे. त्याचप्रमाणे छोटी राज्ये हाच एकमेव राज्यपुनर्रचनेचा मार्ग आहे असे त्यांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रंथरूप लेखन इंग्रजी भाषेतीलच आहे. त्यांनी एम.ए. पदवीकरिता लिहिलेल्या प्रबंधाचा विषय 'प्राचीन भारतातील व्यापार' (एन्शंट इंडियन कॉमर्स) हा होता. 'भारताच्या राष्ट्रीय नफ्याचा वाटा : एक ऐतिहासिक पृथक्करणात्मक अध्ययन' या विषयावरील त्यांचा प्रबंध पुढे 'द

इव्होल्यूशन ऑफ प्रॉव्हिन्शिअल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया' या नावाने प्रकाशित झाला. प्रस्तुत प्रबंधात त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे आर्थिक धोरण ब्रिटनमधील उद्योगधंद्याच्या हिताच्या दृष्टीने आखले जाते हे सिध्द केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रविषयक दुसरा प्रबंध म्हणजे 'द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी' हा होय. रूपयाचे पौंड या चलणाशी प्रमाण बसवून इंग्रजी राज्यकर्त्यांनी केवळ इंग्रजी व्यापाऱ्यांचेच हित साधून भारताचे कसे नुकसान केले यावर त्यांनी प्रस्तुत प्रबंधात प्रकाश टाकला आहे.

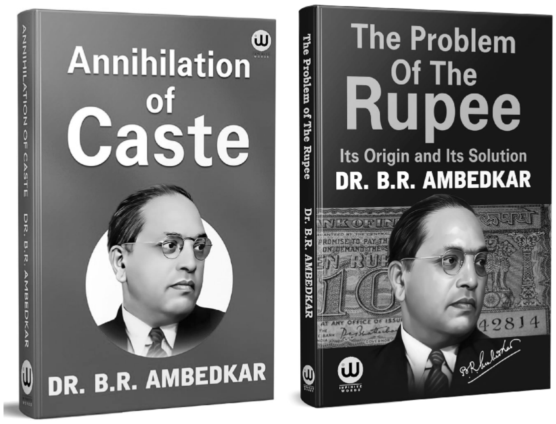

धर्म आणि जातिसंस्था यांसंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार क्रांतिकारक होते. सन. १९३६ साली लाहोर येथील जातपात-तोडक मंडळाच्या वार्षिक संमेलनातील अध्यक्षीय भाषण 'Annihilation of Caste' या पुस्तकात त्यांनी प्रसिध्द केले. जातिव्यवस्था ही श्रमिकांच्या अनैसर्गिक विभागणीस व हिंदू समाजाच्या ऐतिहासिक पराभवास, नैतिक अधोगतीस तसेच त्याच्या दुबळेपणास कारणीभूत आहे. जातिव्यवस्थेचा मुख्य आधार म्हणजे हिंदूचा धर्मभोळेपणा असून तो नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांच्या तात्विक अधिष्ठानावर हिंदू समाजाची पुनर्रचना करावी यासारखी प्रेरक विचारसरणी आंबेडकरानी प्रस्तुत पुस्तकात मांडली आहे. 'What Congress and Gandhi Have Done to the Untouchables' या ग्रंथात त्यांनी काँग्रेसच्या अस्पृश्योद्वाराच्या कार्यक्रमाच्या मर्यादा आणि अपयश यांची चर्चा केली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यासंगाचे व संशोधनकुशलतेचे प्रतिक असलेला ग्रंथ म्हणजे 'Who were the Shudras?' हा होय. विद्यमान शूद्र म्हणजे पूर्वकालीन क्षत्रिय होत. ब्राम्हणांशी संघर्ष झाल्यामुळे त्यांना शूद्रत्व प्राप्त झाले असा निष्कर्ष त्यांनी या ग्रंथात काढला आहे. 'द अन्टचेबल्स' या नावाचे त्यांचे पुस्तकही या संदर्भात उल्लेखनीय आहे. 'बुध्द अँड हिज धम्म' हा त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ त्यांच्या मरणोत्तर प्रसिध्द झाला. धर्माच्या रूढ कल्पनांहून बौध्द धर्माची कल्पना वेगळी असून ती समाजाच्या पुनर्रचनेशी अधिक निगडित आहे. त्यामुळे सामाजिक व नैतिक मूल्ये हेच बौध्द धर्माचे खरे अधिष्ठान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौध्द धर्माचे कालोचित रहस्य या भाष्यग्रंथात विशद केले आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. भारती रविंद्र लोंढे
बी.ए.भाग-१

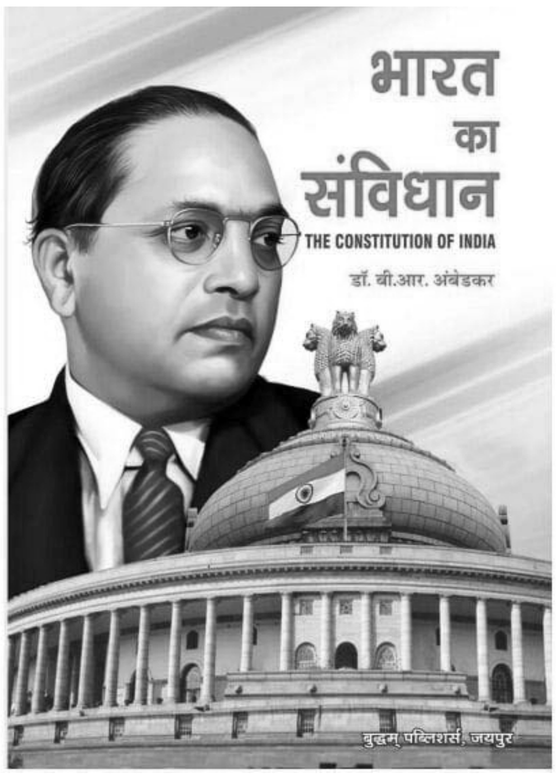

पुसेगाव परिसरातील कृषी उत्पादने आणि शेतकरी एक सखोल अभ्यास

(संशोधनपर लेख)

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेला शेतकरी शेतीच्या माध्यमातून अन्नधान्य, भाजीपाला आणि नगदी पीकांचे उत्पादन करून समाजाच्या जीवनचक्राला गती देतो. महाराष्ट्र राज्यातील सातारा जिल्ह्यातील 'पुसेगाव' परिसर हा कृषी उत्पादनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा भौगोलिक प्रदेश मानला जातो. या भागातील सुपीक जमीन, मध्यम हवामान, उपलब्ध पाणी आणि मेहनती शेतकरी यांच्या जोरावर कांदा, बटाटा, आले आणि हळद या पीकांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेतले जाते. या पीकांमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल घडून आला असून स्थानिक बाजारपेठांनाही चालना मिळाली आहे.पुसेगाव परिसरातील शेती केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहे. बदलत्या हवामानाचा परिणाम, बाजारपेठेतील चढ–उतार, उत्पादन खर्च वाढ आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर या सर्व घटकांचा परिणाम शेती व्यवस्थेवर होताना दिसतो. या पार्श्वभूमीवर कांदा, बटाटा, आले आणि हळद या पीकांच्या अनुषंगाने शेतकऱ्यांच्या जीवनाचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.पुसेगाव परिसराची कृषी पार्श्वभूमी पुसेगाव परिसरात काळी व तांबडी माती मोठ्या प्रमाणावर आढळते. या जमिनी पाण्याचा योग्य साठा ठेवतात. परिसरात पावसाचे प्रमाण मध्यम असून विहिरी, बोअरवेल आणि शेततळे यांच्या साहाय्याने सिंचन व्यवस्था विकसित झाली आहे. त्यामुळे नगदी पीकांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढलेला दिसतो.

या भागातील बहुतांश शेतकरी लहान व मध्यम भूधारक आहेत. पारंपरिक शेतीबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेती उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. ठिबक सिंचन, सेंद्रिय खते, सुधारित बी–बियाणे आणि कृषी मार्गदर्शन यामुळे शेती अधिक उत्पादनक्षम होत आहे.

कांद्याचे महत्त्व कांदा हे महाराष्ट्रातील प्रमुख नगदी पीक मानले जाते. प्रत्येक घरातील दैनंदिन आहारात कांद्याचा वापर केला जात असल्याने त्याला कायम बाजारपेठ उपलब्ध असते. पुसेगाव परिसरातील हवामान कांदा उत्पादनासाठी अनुकूल आहे.

लागवड पद्धती कांद्याची लागवड मुख्यतः खरीप आणि रब्बी हंगामात केली जाते. शेतकरी प्रथम रोपवाटिका तयार करतात आणि नंतर योग्य अंतर ठेवून रोपांची लागवड करतात. ठिबक सिंचनामुळे पाण्याची बचत होत असून उत्पादनात वाढ होत आहे.

आर्थिक महत्त्व कांदा हे शेतकऱ्यांसाठी महत्त्वाचे नगदी पीक आहे. योग्य बाजारभाव मिळाल्यास मोठा आर्थिक फायदा होतो. अनेक शेतकरी कांद्याच्या उत्पन्नावर कुटुंबाचा संपूर्ण खर्च भागवितात. शिक्षण, घरबांधणी आणि शेतीसाठी लागणारी साधने खरेदी करण्यासाठी कांद्याचे उत्पन्न उपयोगी पडते.

समस्या कांद्याच्या दरात मोठ्या प्रमाणात चढ–उतार होत असतात. काही वेळा उत्पादन जास्त झाल्यास भाव कोसळतात. साठवणुकीच्या सुविधांचा अभाव असल्यामुळे कांदा खराब होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक तोटा सहन करावा लागतो.

बटाटा उत्पादन बटाट्याचे स्थान बटाटा हे

सर्वसामान्य लोकांचे प्रमुख खाद्यपीक आहे. पुसेगाव परिसरातील थंड हवामान आणि सुपीक जमीन बटाटा उत्पादनासाठी योग्य ठरते.उत्पादन पद्धती

बटाट्याची लागवड सुधारित बियाण्यांपासून केली जाते. जमिनीची मशागत करून खतांचा वापर केला जातो. वेळोवेळी पाणी व कीड नियंत्रण केल्यास चांगले उत्पादन मिळते.

उपयोग बटाट्याचा वापर घरगुती स्वयंपाक, वेफर्स उद्योग, फास्ट फूड आणि प्रक्रिया उद्योगात मोठ्या प्रमाणात होतो. त्यामुळे बाजारपेठ कायम उपलब्ध राहते.

अडचणी बटाटा पीकावर रोग व कीटकांचा मोठा प्रादुर्भाव होतो. उत्पादन खर्चही जास्त असतो. खतांचे दर, बि-बियाणे आणि औषधांचा खर्च वाढल्याने शेतकऱ्यांवर आर्थिक ताण निर्माण होतो.

आले उत्पादन आले हे मसाल्याचे आणि औषधी गुणधर्म असलेले महत्त्वाचे पीक आहे. सर्दी, खोकला आणि पचनासंबंधी विकारांमध्ये आल्याचा उपयोग होतो. त्यामुळे देशांतर्गत तसेच परदेशातही त्याला मागणी आहे.

शेती पद्धती आल्यासाठी सेंद्रिय खतयुक्त भुसभुशीत जमीन आवश्यक असते. पावसाळ्याच्या सुरुवातीला लागवड केली जाते. आल्याला वेळोवेळी खत आणि पाणी देणे आवश्यक असते.

आर्थिक लाभ आले हे जास्त नफा देणारे पीक मानले जाते. योग्य दर्जाचे उत्पादन झाल्यास बाजारात चांगला भाव मिळतो. अनेक शेतकरी पारंपरिक पिकांऐवजी आल्याकडे वळताना दिसतात.

अडथळे आले पीकावर बुरशीजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव होतो. पावसाचे अनियमित प्रमाण आणि बाजारातील अस्थिरता यामुळे उत्पादनावर परिणाम होतो.

हळद उत्पादन हळदीचे सांस्कृतिक व औषधी महत्त्व आहे. हळद हे भारतीय संस्कृतीतील अत्यंत महत्त्वाचे पीक आहे. धार्मिक कार्य, औषधनिर्मिती आणि सौंदर्यप्रसाधनांमध्ये हळदीचा वापर केला जातो.

उत्पादन प्रक्रिया हळदीची लागवड पावसाळ्यात केली जाते. या पीकासाठी उबदार हवामान आवश्यक असते. हळद काढल्यानंतर उकळणे, वाळविणे आणि पॉलिश करणे या प्रक्रिया केल्या जातात.

बाजारपेठ हळदीला देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारात मोठी मागणी आहे. मसाला उद्योग, आयुर्वेदिक औषधे आणि सौंदर्यप्रसाधन उद्योगात हळदीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होतो.

समस्या हळदीचा उत्पादन खर्च अधिक असतो. योग्य प्रक्रिया आणि साठवण सुविधा नसल्यास दर्जावर परिणाम होतो. बाजारातील दलालांमुळे शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला मिळत नाही.

शेतकऱ्यांचे जीवन आणि संघर्ष

पुसेगाव परिसरातील शेतकरी मेहनती आणि जिद्दी आहेत. दिवस-रात्र कष्ट करून ते शेतीची मशागत करतात. नैसर्गिक आपत्ती, अवकाळी पाऊस, दुष्काळ आणि बाजारातील अस्थिरता यांचा सामना करूनही ते शेती टिकवून ठेवत आहेत.

आर्थिक समस्या अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्च भागविण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते. बी-बियाणे, खते, औषधे आणि मजुरीचा खर्च वाढल्यामुळे आर्थिक अडचणी निर्माण होतात. हवामान बदलामुळे पावसाचे प्रमाण अनियमित झाले आहे. काही वेळा अतिवृष्टी तर काही वेळा दुष्काळ यामुळे उत्पादनात घट येते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आज अनेक शेतकरी ठिबक सिंचन, यांत्रिकीकरण आणि सेंद्रिय शेतीचा वापर करत आहेत. कृषी विभागाच्या मार्गदर्शनामुळे नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

महिला सहभाग शेतीकामात महिलांचा मोठा सहभाग आहे. रोप लावणे, तण काढणे, काढणी आणि प्रक्रिया या सर्व कामांमध्ये महिला महत्त्वाची भूमिका बजावितात.

कृषी उत्पादनांचा सामाजिक आणि आर्थिक

परिणाम कांदा, बटाटा, आले आणि हळद या पीकांमुळे पुसेगाव परिसरातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मोठी चालना मिळाली आहे. बाजारपेठा, वाहतूक व्यवसाय, मजूर वर्ग आणि प्रक्रिया उद्योग यांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. शेतीमुळे ग्रामीण भागातील लाकांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत झाली आहे. शिक्षण, आरोग्य आणि आधुनिक सुविधा यांचा लाभ शेतकरी कुटुंबांना मिळू लागला आहे.

शासनाच्या योजना आणि मदत

शेतकऱ्यांसाठी शासन विविध योजना राबवित आहे. पीकविमा योजना, अनुदान, सिंचन योजना आणि कृषी मार्गदर्शन यांचा शेतकऱ्यांना फायदा होत आहे. कृषी विज्ञान केंद्र आणि सहकारी संस्था शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देतात.

तसेच शेतीमालाला हमीभाव, साठवण सुविधा आणि थेट बाजारपेठ उपलब्ध करून दिल्यास शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अधिक मजबूत होऊ शकते.

पुसेगाव परिसरातील कांदा, बटाटा, आले आणि हळद ही पीके केवळ कृषी उत्पादने नसून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहेत. मेहनती शेतकऱ्यांच्या कष्टामुळे या भागाने कृषी क्षेत्रात विशेष ओळख निर्माण केली आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, योग्य बाजारपेठ, साठवण सुविधा आणि शासनाचे प्रभावी सहकार्य मिळाल्यास या परिसरातील शेती अधिकच प्रगत होऊ शकते.

शेतकरी हा देशाचा अन्नदाता आहे. त्याच्या कष्टामुळे समाजाचे जीवन सुरळीत चालते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या समस्या समजून घेऊन त्यांना आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे ही समाज आणि शासनाची सामूहिक जबाबदारी आहे. पुसेगाव परिसरातील कृषी विकास हा ग्रामीण प्रगतीचा आदर्श नमुना ठरू शकतो.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. सानिका आनंदराव शिंदे
बी.कॉम.भाग–२

कर्मचक्र

(पुस्तक परीक्षण)

कर्मचक्र ही कादंबरी मारुती वाघ यांनी लिहिलेली असून ती सप्टेंबर, २०२५ मध्ये प्रकाशीत झाली आहे. या कादंबरीत मानवी जीवनातील कर्म, नियती आणि त्यांचे परस्परसंबंध यांचे सखोल दर्शन घडविते. ही कादंबरी वाचकाला केवळ कथा सांगत नाही, तर जीवनाचा अर्थ समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे ''कर्मचक्र'' ही केवळ मनोरंजनात्मक साहित्यकृती नसून ती एक विचारप्रवर्तक आणि तत्त्वज्ञानप्रधान कादंबरी आहे. या कादंबरीचे प्रकाशन महाराष्ट्र शासनाच्या साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई यांच्या मार्फत झाले आहे.

कादंबरीचा मुख्य आशय ''कर्म'' या संकल्पनेभोवती फिरतो. माणूस आपल्या कृतीनीच आपले भविष्य घडवतो, हा विचार लेखकाने अत्यंत प्रभावीपणे मांडला आहे. कादंबरीतील प्रमुख पात्र सुनील हा एक सामान्य माणूस आहे, जो आपल्या आयुष्यातील चढ–उतारांमधून जात असताना अनेक संकटांना सामोरा जातो. सुरुवातीला त्याचा व्यवसाय अयशस्वी होतो, कुटुंबात तणाव निर्माण होतो आणि तो मानसिकदृष्ट्या खचतो. या सगळ्या घटनांमुळे तो स्वतःला अपयशी समजू लागतो आणि नशिबाला दोष देतो. मात्र, कादंबरी पुढे सरकत असताना वाचकाला हे जाणवते की, सुनीलच्या आयुष्यात घडणाऱ्या या घटना अचानक किंवा केवळ नशिबामुळे घडलेल्या नाहीत. त्याच्या आणि त्याच्या कुटुंबाच्या भूतकाळातील कृतींचा त्यावर परिणाम झालेला असतो. विशेषतः त्याच्या वडिलांच्या आयुष्यातील निर्णय, त्यांच्या कृती आणि त्यातून निर्माण झालेले परिणाम हे सगळे सुनीलच्या वर्तमानावर परिणाम करतात. यामुळे ''कर्मचक्र'' ही संकल्पना स्पष्ट होते प्रत्येक कृतीचे परिणाम अनिवार्य असतात आणि ते एका चक्राप्रमाणे परत येतात.

कादंबरीत सुनीलच्या मानसिक संघर्षाचे चित्रण अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे. त्याच्या मनातील द्वंद्व, आत्मविश्वासाचा अभाव, आणि परिस्थितीशी लढण्याची त्याची धडपड हे सर्व वाचकाला भावते. त्याचबरोबर, त्याच्या पत्नीचे पात्रही महत्त्वाचे आहे. ती वास्तववादी विचारांची असून सुनीलला योग्य मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न करते. तिच्या संवादांमधून आणि कृतीतून कुटुंबातील नातेसंबंधांची जाणीव होते. लेखकाची लेखनशैली साधी, सरळ आणि प्रभावी आहे. त्यांनी अवघड तत्त्वज्ञान अतिशय सोप्या भाषेत मांडले आहे. संवादप्रधान शैलीमुळे कथा अधिक जिवंत आणि वास्तववादी वाटते. प्रत्येक प्रसंग वाचकाला विचार करायला लावतो आणि त्यातून काहीतरी शिकायला मिळते. विशेषतः ''निसर्ग'' किंवा ''अदृश्य शक्ती'' यांचा उल्लेख करून लेखकाने कर्मसिद्धांत अधिक ठळकपणे मांडला आहे.

या कादंबरीत एकूण आठ वेगवेगळ्या कथांचे वर्णन केले आहे. या कथा जरी सुरवातीस वाचताना वेगवेगळ्या वाटत असल्या तरी प्रत्येक कथेती एखादा प्रसंग पुढच्या नवीन कथेला कसा जन्म देतो, याची वाचकाला उत्सुकता लागून राहते. या सर्व कथा अशा प्रकारे एकमेकांत गुंफल्या आहेत की, त्याचा उलगडा होताना वाचक आश्चर्यचकीत होतो. कोणता प्रसंग पुढच्या कथेला जन्म देणार आहे आणि तो प्रसंग किती त्रासदायक असणार आहे, याची थोडीशी भीतीही वाचकाच्या मनात निर्माण होते.

या कादंबरीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा संदेश. ''जसे कर्म तसे फळ'' हा साधा पण अत्यंत महत्त्वाचा विचार लेखकाने संपूर्ण कथानकामधून

स्पष्ट केला आहे. आजच्या काळात अनेकजण आपल्या अपयशासाठी नशिबाला दोष देतात, पण ही कादंबरी सांगते की, आपले जीवन आपणच घडवितो. आपल्या कृतींचे परिणाम आपल्यालाच भोगावे लागतात, त्यामुळे योग्य मार्गावर चालणे अत्यंत आवश्यक आहे. तथापि, कादंबरीतील काही भाग थोडे संथ वाटतात. काही ठिकाणी तत्त्वज्ञान अधिक असल्यामुळे कथा थोडी जड वाटू शकते. पण हा दोष फारसा महत्त्वाचा वाटत नाही, कारण कादंबरीचा मुख्य उद्देश वाचकाला विचार करायला लावणे हा आहे, आणि त्यात ती पूर्णपणे यशस्वी ठरते.

एकंदरीत, ''कर्मचक्र'' ही कादंबरी वाचकाला आत्मपरीक्षण करण्यास भाग पाडते. ती जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलते आणि योग्य कृती करण्याची प्रेरणा देते. विशेषतः तरुण पिढीसाठी ही कादंबरी मार्गदर्शक ठरू शकते. जीवनातील यश-अपयश, नातेसंबंध, आणि नैतिक मूल्ये यांचे सुंदर चित्रण या कादंबरीत आढळते. शेवटी असे म्हणता येईल की, ''कर्मचक्र'' ही केवळ एक कादंबरी नसून ती मानवी जीवनाचा आरसा आहे. ती वाचकाला स्वतःच्या कृतींचा विचार करायला लावते आणि योग्य मार्ग निवडण्याची प्रेरणा देते. त्यामुळे ही कादंबरी प्रत्येकाने एकदा तरी वाचावी अशी आहे.

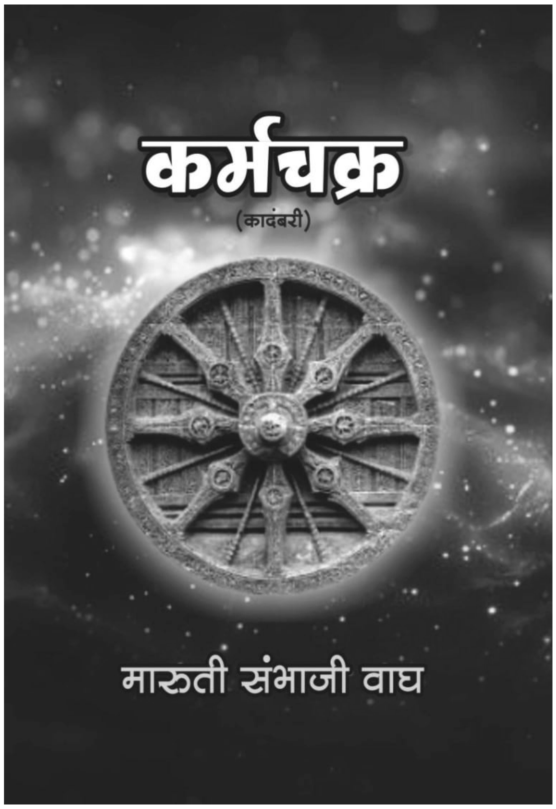

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. गौरी मनोहर पोतेकर
एम.कॉम.भाग-२

आलेल्या अपयशातून काहीतरी धडा घेणं हे यशापेक्षाही जास्त महत्वाचं असतं.

स्वतःच्या फायद्यासाठी अनेक जण आपल्या फांद्या तोडतील. तुटलेल्या जागेवरून नवी पालवी घेऊन पुन्हा नव्याने बहरता यायला हवं.

स्पर्धा स्वतःच्या अपयशाशी करावी, दुसऱ्यांच्या यशाशी नाही.

माणूस ओंजळभर देतोय की, मुठभर याला महत्त्व नाही. त्याच्याजवळ त्याच्यापुरतंही नसताना तो एखादी गोष्ट देतोय याला महत्त्व आहे.

कधीकधी एखाद्याला आपलंसं करण्यासाठी थोडा वेळ जाऊ द्यावा लागतो.

किनाऱ्यावर उभं राहिलं की, भरतीच्या लाटा स्वतःहून भेटायला येतात.

योग्य वेळी सावरणारा हात असला की, माणूस आयुष्याच्या प्रवासात सहसा भरकटत नाही.

स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास असला की, मग 'लोक काय म्हणतील?' याचा काहीच फरक पडत नाही

संकलन : कु. गौरी मनोहर पोतेकर
एम.कॉम.भाग-२

प्रसारमाध्यमे आणि लोकशाही

(संशोधनपर लेख)

''माहिती लोकशाहीचा प्राण आहे'' असे म्हटले जाते. लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांना योग्य आणि अचूक माहिती मिळणे अत्यंत आवश्यक असते. ही माहिती जनतेपर्यंत पाहोचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य प्रसारमाध्यमे करतात. त्यामुळेच प्रसारमाध्यमांना लोकशहीचा ''चौथा स्तंभ'' असे म्हटले जाते.

लोकशाही म्हणजे लोकांनी, लोकांसाठी आणि लोकांद्वारे चालणारे शासन. या व्यवस्थेत नागरिकांचा सक्रिय सहभाग महत्त्वाचा असतो. नागरिकांना शासनाच्या धोरणांची, निर्णयांची आणि समाजातील घडामोडींची माहिती मिळाली तसच ते योग्य निर्णय घेऊ शकतात. ही माहिती लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम प्रसारमाध्यमे करतात.

प्रसारमाध्यमांमध्ये वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन आणि आजच्या काळात इंटरनेट व सोशल मीडिया यांचा समावेश होतो. या माध्यमांद्वारे देशातील आणि जगातील विविध घटना, राजकीय घडामोडी, आर्थिक बदल आणि सामाजिक प्रश्न यांची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचते. यामुळे नागरिक अधिक जागरूक बनतात. जागरूक नागरिक हेच लोकशाहीचे खरे बळ असते. प्रसारमाध्यमांचे आणखी एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे सरकारच्या कामकाजावर लक्ष ठेवणे. शासनाने घेतलेल्या निर्णयांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचविणे आणि त्या निर्णयांवर चर्चा घडवून आणणे हे प्रसारमाध्यमांचे काम असते. समाजातील अन्याय, भ्रष्टाचार किंवा गैरव्यवहार उघडकीस आणण्यामध्येही प्रसारमाध्यमांची मोठी भूमिका असते. त्यामुळे शासन अधिक जबाबदारीने काम करण्यास प्रवृत्त होते.

निवडणुकांच्या काळात प्रसारमाध्यमांची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरते. विविध राजकीय पक्षांचे कार्यक्रम, उमेदवारांची माहिती आणि निवडणुकीतील घडामोडी प्रसारमाध्यमांद्वारे जनतेपर्यंत पोहोचतात. यामुळे मतदारांना योग्य माहिती मिळते आणि ते विचारपूर्वक मतदान करू शकतात. अशा प्रकारे प्रसारमाध्यमे लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी देतात.

आजच्या आधुनिक युगात सोशल मीडियाचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. फेसबुक, व्हॉट्सॲप, युट्युब व इतर माध्यमांमुळे माहिती अतिशय वेगाने पसरते. विद्यार्थी आणि युवक या माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करतात. त्यामुळे या माध्यमांचा योग्य आणि जबाबदारीने वापर करणे आवश्यक आहे.

कधी कधी सोशल मीडियावर चुकीची माहिती किंवा अफवा पसरविल्या जातात. अशा गोष्टींमुळे समाजात गैरसमज निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे प्रसारमाध्यमांनी सत्य, निष्पक्षता आणि जबाबदारी या तत्त्वांचे पालन करणे आवश्यक आहे. तसेच नागरिकांनीही कोणतीही माहिती स्वीकारण्यापूर्वी तिची सत्यता तपासणे गरजेचे आहे.

विद्यार्थी म्हणून आपण प्रसारमाध्यमांकडे केवळ मनोरंजनाचे साधन म्हणून न पाहता ज्ञानाचे आणि जागरूकतेचे साधन म्हणून पाहिले पाहिजे. वृत्तपत्र वाचणे, बातम्या पाहणे आणि सामाजिक प्रश्नांवर विचार करणे यामुळे विद्यार्थ्यांचे ज्ञान वाढते आणि समाजाबद्दलची जाणीव विकसित होते. प्रसारमाध्यमे आणि लोकशाही यांचे नाते अतिशय जवळचे आहे. प्रसारमाध्यमे लोकांना माहिती देतात, त्यांना जागरूक करतात आणि शासनाच्या कामकाजावर लक्ष ठेवतात. त्यामुळे लोकशाही अधिक मजबूत आणि प्रभावी बनते. जर प्रसारमाध्यमे प्रामाणिकपणे आणि जबाबदारीने काम करत राहिली, तर भारताची लोकशाही अधिक सक्षम आणि प्रगत होईल.

कु. पूनम गजेंद्र इंदलकर
बी.ए.भाग–२

जागतिक वारसा स्थळे - युनेस्को

(माहितीपर लेख)

युनेस्कोने जाहीर केलेला जागतिक वारसा स्थळांमध्ये भारतातील वारसास्थळे – नुकताच युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत भारतातील तेलंगणाचे रामप्पा मंदिर आणि गुजरातमधील धोलविरा या दोन स्थळांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यानिमित्ताने युनेस्कोच्याया वारसा स्थळनिवडीच्या प्रक्रियेवर प्रकाश टाकणारा हा लेख आहे.

चीनमधील फुझौ येथे ऑनलाईन संपन्न झालेल्या एका बैठकित भारतातील दोन स्थळांची जागतिक वारसा स्थळ म्हणून घोषित करण्यात आली ही बाब निश्चितच देशाच्या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, आर्थिक तसेच आंतराष्ट्रीय संबंधांसाठी सुध्दा तितकीच महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. परंतू भारताच्या इतिहासालाच योग्यतापूर्वक न मानणाऱ्यांना हे कितपत रूचेल याबाबत साशंकता आहे. कारण भारतीय परंपरा संस्कृतीच्या दोषांवर टीका करणारी ही मंडळी भारताच्या महान इतिहासाची अशी जागतिक दखल घेतली जाते. असो तर यावर्षी निवडले गेलेले तेलंगणाचे ''रामप्पा मंदिर'' आणि गुजरातमधील ''धोलवीरा'' ही दोन्ही स्थळे भारताच्या दैदिप्यमान इतिहासाचे साक्षीदार आहेत. या दोन स्थळांच्या समावेशामुळे भारताने सुपर ४० ब्राऊन यादीत स्थान पटकविले आहे. भारतातील या ४० जागतिक वारसा स्थळांमध्ये २०१४ ते २०२१ या काळात एकूण दहा वारसा स्थळांचा समावेश केला. १९८३ साली युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत भारताच्या लाल किल्याचा पहिल्यांदा समावेश करण्यात आला होता.

पूर्वीच्या काळात जर अशा अनेक ऐतिहासिक, पौराणिक स्थळांना युनेस्कोमध्ये चिकाटीने सादर केले असते तर कदाचित आज आपला देश हा वारसा स्थळांच्या क्रमवारीत प्रथम क्रमांकावर असता. याच अनुषंगाने आजघडीला भारताचे या यादीत नेमके स्थान काय? युनेस्कोच्या या यादीत वारसा स्थळांची निवड नेमकी कशी केली जाते? ही ब्राऊन यादी नक्की काय असते? या यादीत समावेश होणे का महत्त्वाचे आहे? या आणि अशाच अन्य संबंधित प्रश्नांची उत्तरे जाणून घेण्याचा या लेखाच्या माध्यमातून प्रयत्न केला आहे. संयुक्त राष्ट्रे शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक युनेस्कोची स्थापना दि. ३ नोव्हेंबर १९४५ साली झाली होती. परंतू जागतिक वारसा स्थळ निवडीच्या अटी आणि नियमांचा प्रारंभ सन. १९७५ पासून सुरू झाला. याचे मुख्य कार्यालय फ्रान्समधील 'पॅरीस' येथे आहे. युनेस्को ही संयुक्त राष्ट्राची एक संस्था आहे. जगभरात शिक्षणाचा प्रसार करणे तसेच जगभरातील सांस्कृतिक, ऐतिहासिक स्थळांचे संवर्धन करणे आणि त्याद्वारे मानवी इतिहास आणि मानवी मूल्यांचे संवर्धन करणे असा युनेस्कोचा उद्देश आहे.

दरवर्षी जगभरातील काही स्थळांचा युनेस्कोतर्फे जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत समावेश केला जातो. ज्या देशांची एकूण वारसा स्थळांची संख्या ही ४० ते ४९ च्या दरम्यान असते त्या देशांना ब्राऊन लिस्टमध्ये मोजले जाते. ४९ ते पुढे वारसा स्थळे असलेल्या देशाची गणती ही पर्पल लिस्ट मध्ये केली जाते. उदाहरणार्थ इटली ५८ सर्वाधिक जागतिक वारसा स्थळं असणारे राष्ट्र आहे. तर त्याखालोखाल दुसरा क्रमांक लागतो तो चीनचा ५६ वारसा स्थळं आहेत. सर्वप्रथम वारसा स्थळांमध्ये समाविष्ट होऊ शकतील अशा जगभरातील स्थळांची एक तात्पुरती यादी तयार केली जाते. या यादीत प्रत्येक देश ज्या महत्त्वपूर्ण स्थळांना वारसा स्थळ म्हणून घोषित करू इच्छितो अशा सहा स्थळांची यादी जागतिक समितीकडे पाठविली जाते. अशीच एक यादी भारताच्या सांस्कृतिक मंत्रालयाकडूनही समितीला पाठविली जाते. तत्पूर्वी तीन सल्लागार समितींच्या माध्यमातून त्या स्थळांचे रीतसर सर्व्हेक्षण केले जाते. वारसा स्थळ युनेस्कोद्वारे विहीत अटी शर्ती, निकष पूर्ण करीत असेल तरच त्या स्थळांचे नाव पुढील प्रक्रियेसाठी जागतिक वारसा समितीकडे पाठविले जाते. त्यानंतर सर्व देशाच्या प्रस्तावांची मिळून तयार झालेल्या एका यादीवर २१ देशांसमोर विचार

केला जातो. त्यातही हे २१ देश कायमस्वरुपी या समितीवर नसतात. दर चार वर्षांनी विविध देशांना समितीवर संधी दिली जाते. यंदा रामप्पा मंदिराला तब्बल १७ देशांनी वारसा स्थळांच्या यादीत समाविष्ट करण्यासाठी सहमती दर्शविली होती. त्यात रशिया व चीननेही आपल्याला पाठिंबा दर्शविला.

यूनेस्कोद्वारे या वारसा स्थळांना तीन प्रकारांत विभागले जाते.

१. सांस्कृतिक स्थळे २. नैसर्गिक स्थळे

३. समिश्रित स्थळे

भारतात आता या दोन स्थळांच्या समावेशामुळे भारतातील जागतिक वारसा स्थळांची एकूण संख्या ही ४० इतकी झाली आहे. त्यातील ३२ सांस्कृतिक स्थळे ७ नैसर्गिक स्थळे आणि एका संमिश्रित स्थळाचा समावेश आहे. सांस्कृतिक, जागतिक वारसा स्थळात समावेश होण्यासाठी नक्की कोणत्या आहेत अटी ?

१. ते स्थळ अथवा त्या वास्तूच्या निर्मितीमध्ये सर्जनशीलता हवी.

२. त्या स्थळात मानवी मूल्ये झळकली पाहिजेत.

३. त्या स्थळाच्या काळात त्या स्थळाचे सांस्कृतिक महत्त्व असले पाहिजे.

४. जर नामांकन केलेले स्थळ हे शहर असेल तर त्याचे नियोजन व तेथील पाणीपुरवठ्याचे नियोजन उत्तम हवे.

५. त्याची स्थापत्यशैली, तेथील शिलालेख, लँडस्केप डिझाईन यांचाही विचार केला जातो.

६. मानवी संस्कृतीचा इतिहास त्या स्थळाशी संबंधित असावा.

७. त्या स्थळांच्या जमिनीचा त्याच्या आजुबाजूला समुद्राचा सुयोग्य वापर.

८. जे स्थळ, वास्तू किंवा शहर त्याची देशाची मूल्ये, पंरपरा व संस्कृती दर्शविते.

भारतीय संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी त्याचे महत्त्व आणि दैदिप्यमान भारतीय इतिहास जगाला सांगण्यासाठी अशा अनेक स्थळांना जागतिक वारसा स्थळ म्हणून घोषित करणे गरजेचे आहे तसेच जागतिक माध्यमांद्वारे आपल्या देशाचा अनमोल ठेवा जगासमोर यावा यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. सिध्दी रामदास फडतरे
बी.ए.भाग–१

शिखर शिंगणापूरचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व

(माहितीपर लेख)

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेमध्ये अनेक तीर्थक्षेत्रांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सातारा जिल्ह्यातील माण तालुक्यात वसलेले शिखर शिंगणापूर हे असेच एक प्रसिद्ध धार्मिक व सांस्कृतिक केंद्र आहे. सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये उंच डोंगरावर वसलेले हे क्षेत्र भगवान महादेवाच्या उपासनेसाठी ओळखले जाते. महाराष्ट्रातील लाखो भाविकांचे श्रद्धास्थान असलेल्या या ठिकाणी दरवर्षी यात्रा, उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर आयोजित केले जातात. धार्मिकतेबरोबरच शिखर शिंगणापूर हे सामाजिक ऐक्य, लोकपरंपरा, सांस्कृतिक वारसा आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे केंद्र म्हणूनही महत्त्वपूर्ण आहे. शिखर शिंगणापूर हे केवळ मंदिर नसून महाराष्ट्राच्या लोकजीवनातील श्रद्धा, परंपरा आणि संस्कृतीचे प्रतिक आहे. ग्रामीण समाजातील लोकांच्या जीवनशैलीवर, धार्मिक भावनांवर आणि सामाजिक संबंधांवर या

तीर्थक्षेत्राचा मोठा प्रभाव दिसून येतो.

शिखर शिंगणापूरचा ऐतिहासिक परिचय शिखर शिंगणापूर हे प्राचीन काळापासून शिवभक्तांचे पवित्र स्थान मानले जाते. डोंगराच्या शिखरावर असलेल्या महादेव मंदिरामुळे या गावाला ''शिखर शिंगणापूर'' हे नाव प्राप्त झाले. इतिहासकारांच्या मते यादवकालीन व बहामनी काळात या मंदिराचा विकास झाला. पुढे मराठा साम्राज्याच्या काळातही या क्षेत्राला मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनीही या देवस्थानाला भेट दिल्याच्या कथा लोकपरंपरेत प्रसिद्ध आहेत. मंदिराची वास्तुशैली प्राचीन असून दगडी बांधकाम, दीपमाळ, नंदी मंडप आणि सभामंडप यांमुळे मंदिराचे सौंदर्य अधिक खुलून दिसते.

धार्मिक महत्त्व शिखर शिंगणापूर हे भगवान शंकराचे प्रसिद्ध ज्योतिर्लिंगसदृश स्थान मानले जाते. येथे असलेले शिवलिंग स्वयंभू असल्याची श्रद्धा आहे. महाशिवरात्री, श्रावण महिना आणि चैत्र यात्रेदरम्यान येथे लाखो भाविक दर्शनासाठी येतात.

धार्मिक दृष्टिकोनातून या क्षेत्राचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे दिसून येते

शिवभक्तांचे प्रमुख श्रद्धास्थान महाराष्ट्रासह कर्नाटक, गोवा आणि आंध्रप्रदेशातून भाविक येथे येतात. भक्त डोंगर चढून महादेवाचे दर्शन घेतात. यामुळे भक्तीभाव आणि अध्यात्मिक वातावरण निर्माण होते.

व्रत व परंपरा अनेक भक्त नवस पूर्ण करण्यासाठी पायी यात्रा करतात. काही जण उपवास, अभिषेक, रुद्रपाठ यांसारखे धार्मिक विधी करतात. या परंपरा पिढ्यान्पिढ्या जतन झालेल्या दिसतात.

महाशिवरात्री उत्सव महाशिवरात्रीला येथे मोठी यात्रा भरते. रात्री जागरण, भजन, कीर्तन आणि धार्मिक कार्यक्रम आयोजित केले जातात. या उत्सवामुळे धार्मिक एकात्मता वाढते.

सामाजिक महत्त्व शिखर शिंगणापूर हे सामाजिक जीवनाशी घट्ट जोडलेले केंद्र आहे. यात्रेच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजामध्ये ऐक्य आणि सहकार्याची भावना विकसित होते.

सामाजिक ऐक्याची भावना यात्रेमध्ये विविध जाती, धर्म आणि समाजातील लोक सहभागी होतात. सर्वजण एकत्र येऊन देवदर्शन करतात. यामुळे बंधुभाव आणि सामाजिक समरसता वाढते.

लोकसहभाग यात्रा आणि उत्सव व्यवस्थाप-नामध्ये गावकरी मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतात. पाणीपुरवठा, निवास, स्वच्छता आणि भोजन व्यवस्था यामध्ये स्वयंसेवक कार्यरत असतात. यामुळे सामूहिक कार्यसंस्कृती विकसित होते.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना यात्रेदरम्यान दुकाने, हॉटेल्स, वाहतूक, फळे, फुले आणि पूजासाहित्य विक्री मोठ्या प्रमाणावर होते. त्यामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो.

सामाजिक परंपरांचे जतन भजन, कीर्तन, गोंधळ, लोकनृत्य आणि पारंपरिक वाद्ये यांद्वारे लोकसंस्कृती टिकून राहते. ग्रामीण समाजातील सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढीपर्यंत पोहोचतो.

सांस्कृतिक महत्त्व शिखर शिंगणापूर हे महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचे एक महत्त्वपूर्ण केंद्र आहे. येथे धार्मिकतेसोबत लोककला, संगीत आणि परंपरांचा संगम पाहायला मिळतो.

लोककलेचे जतन यात्रेमध्ये भारूड, कीर्तन, जागरण-गोंधळ, लेझीम आणि ढोल-ताशा यांसारख्या लोककलांचे सादरीकरण केले जाते. त्यामुळे पारंपरिक कला जिवंत राहतात.

लोकसंगीत आणि भक्तीपरंपरा अभंग, ओव्या आणि भजनांच्या माध्यमातून भक्तीभाव व्यक्त केला जातो. वारकरी संप्रदायातील अनेक भक्त येथे येऊन हरिनाम सप्ताह आणि कीर्तन करतात.

पारंपरिक पोशाख आणि जीवनशैली यात्रेदरम्यान ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडते. पुरुषांचे धोतर-फेटे आणि महिलांच्या नऊवारी साड्या यांमधून महाराष्ट्राची पारंपरिक ओळख दिसून येते.

सांस्कृतिक देवाणघेवाण वेगवेगळ्या भागांतील लोक एकत्र येत असल्याने त्यांच्या भाषा, परंपरा आणि संस्कृतींची देवाणघेवाण होते. यामुळे सामाजिक सलोखा वाढतो.

यात्रेचे महत्त्व शिखर शिंगणापूरची यात्रा ही धार्मिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. यात्रेदरम्यान लाखो भाविक उपस्थित राहतात. यात्रेमुळे ग्रामीण भागातील आर्थिक व्यवहार वाढतात. तसेच लोकांमध्ये उत्साह आणि धार्मिक ऊर्जा निर्माण होते.

पर्यावरणीय महत्त्व शिखर शिंगणापूर डोंगराळ परिसरात वसलेले असल्याने पर्यावरणीय दृष्ट्याही महत्त्वाचे आहे. येथे नैसर्गिक सौंदर्य, वनसंपदा आणि जैवविविधता आढळते.

नैसर्गिक पर्यटन डोंगरावरील निसर्गरम्य वातावरण पर्यटकांना आकर्षित करते. पावसाळ्यात येथील हिरवळ आणि धुके मनमोहक दृश्य निर्माण करतात.

पर्यावरण संरक्षणाची गरज यात्रेदरम्यान वाढणारी गर्दी, प्लास्टिक कचरा आणि ध्वनीप्रदूषण यामुळे पर्यावरणावर परिणाम होतो. त्यामुळे स्वच्छता आणि पर्यावरण संवर्धनाची आवश्यकता आहे.

वृक्षसंवर्धन स्थानिक प्रशासन आणि स्वयंसेवी संस्था वृक्षारोपण आणि स्वच्छता मोहिमा राबवत आहेत. यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यास मदत होते.

आधुनिक काळातील बदल : आधुनिक तंत्रज्ञान आणि वाहतुकीमुळे शिखर शिंगणापूरचा विकास वेगाने होत आहे.

रस्ते व वाहतूक सुविधा डोंगरावर जाण्यासाठी रस्ते आणि पायऱ्यांची सुविधा निर्माण करण्यात आली आहे. त्यामुळे भाविकांना सोयीस्कर प्रवास करता येतो.

पर्यटन विकास धार्मिक पर्यटनामुळे हॉटेल्स, लॉजिंग आणि व्यावसायिक सेवा वाढल्या आहेत. स्थानिक युवकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत.

डिजिटल प्रसिद्धी सोशल मीडियामुळे शिखर शिंगणापूरची माहिती जगभर पोहोचत आहे. त्यामुळे पर्यटक आणि भाविकांची संख्या वाढत आहे.

समस्या आणि आव्हाने शिखर शिंगणापूरच्या विकासासोबत काही समस्या देखील निर्माण होत आहेत.

गर्दी व्यवस्थापन यात्रेदरम्यान मोठ्या प्रमाणात गर्दी होत असल्याने सुरक्षा आणि व्यवस्थापनाचे आव्हान निर्माण होते.

स्वच्छतेचा अभाव प्लास्टिक आणि कचऱ्यामुळे परिसर अस्वच्छ होतो.

व्यापारीकरण धार्मिक क्षेत्राचे वाढते व्यापारीकरण मूळ आध्यात्मिक वातावरणावर परिणाम करू शकते.

पर्यावरणीय हानी वनतोड आणि प्रदूषणामुळे नैसर्गिक सौंदर्य धोक्यात येऊ शकते.

उपाययोजना स्वच्छता अभियान राबविणे, प्लास्टिक बंदी लागू करणे, पर्यावरणपूरक यात्रा आयोजित करणे, स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढविणे, पर्यटन व्यवस्थापन सुधारणा करणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे

शिखर शिंगणापूर हे महाराष्ट्राच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण केंद्र आहे. भगवान महादेवाच्या भक्तीबरोबरच येथे लोकसंस्कृती, सामाजिक ऐक्य आणि ग्रामीण परंपरांचे दर्शन घडते. यात्रेच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाला चालना मिळते तसेच लोकांमध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण होते.आजच्या आधुनिक काळात या क्षेत्राचा विकास होत असला तरी त्याचे धार्मिक पावित्र्य, सांस्कृतिक वारसा आणि पर्यावरणीय संतुलन टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे. शिखर शिंगणापूर हे केवळ तीर्थक्षेत्र नसून महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचे आणि लोकजीवनाचे जिवंत प्रतीक आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. प्रणाली विठ्ठल शिंदे
बी.कॉम.भाग–३

खटाव तालुक्याचे ऐतिहासिक महत्त्व

(संशोधनपर लेख)

खटाव तालुका हा महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील एक ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण प्रदेश मानला जातो. सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेला हा तालुका आपल्या प्राचीन इतिहासामुळे, धार्मिक परंपरांमुळे, संतपरंपरेमुळे आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदानामुळे विशेष ओळख निर्माण करतो. खटाव तालुक्याने केवळ राजकीय आणि सामाजिक इतिहासातच नव्हे तर कृषी, शिक्षण आणि लोकसंस्कृतीच्या संवर्धनामध्ये मोलाचे कार्य केले आहे. या प्रदेशात अनेक ऐतिहासिक मंदिरे, संतांचे वास्तव्य, पारंपरिक यात्रा आणि लोककला यांचा समृद्ध वारसा आजही जपलाजात आहे.

खटाव तालुक्याचा इतिहास हा महाराष्ट्राच्या इतिहासाशी जोडलेला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात या भागाला विशेष धोरणात्मक महत्त्व होते. मराठेशाहीच्या स्थापनेपासून ते पेशवाईपर्यंत अनेक राजकीय घडामोडींमध्ये या प्रदेशाचा सहभाग दिसून येतो. त्यामुळे खटाव तालुका हा इतिहासच्या अभ्यासकांसाठी संशोधनाचा एक महत्त्वपूर्ण विषय मानला जातो.

भौगोलिक पार्श्वभूमी

खटाव तालुका सातारा जिल्ह्याच्या पूर्व भागात वसलेला आहे. या भागात डोंगराळ तसेच सपाट प्रदेश आहे. माणदेशाच्या सांस्कृतिक प्रभावामुळे येथील लोकजीवनात साधेपणा, कष्टाळूपणा आणि परंपरेचे जतन दिसून येते. दुष्काळी परिस्थिती असूनही येथील लोकांनी शेती आणि पशुपालनाच्या माध्यमातून आपले जीवन समृद्ध केले आहे.

या प्रदेशात प्राचीन काळापासून मानवी वस्ती असल्याचे पुरावे विविध ठिकाणी आढळतात. नदीकिनारी वसलेली गावे, प्राचीन विहिरी, मंदिरे आणि किल्ल्यांचे अवशेष यांमधून या भागाचा ऐतिहासिक वारसा स्पष्ट होतो.

प्राचीन इतिहास

खटाव तालुक्याचा इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट आणि यादव या राजवटींचा प्रभाव या भागावर पडलेला दिसतो. अनेक प्राचीन मंदिरांची स्थापत्यशैली पाहता या प्रदेशात मध्ययुगीन संस्कृतीचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो.

या भागात व्यापारमार्ग विकसित झाले होते. दक्षिण महाराष्ट्र आणि कर्नाटकाला जोडणाऱ्या मार्गांमुळे खटाव परिसराला व्यापारी दृष्टिकोनातून महत्त्व प्राप्त झाले होते. व्यापारी, संत आणि प्रवासी यांचे येणे–जाणे मोठ्या प्रमाणात होत असे. त्यामुळे येथे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढली आहे.

मराठेशाहीतील खटाव तालुक्याचे स्थान

मराठा साम्राज्य स्थापनेच्या काळात खटाव तालुक्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी स्वराज्य उभारताना सातारा परिसरातील अनेक भागांवर नियंत्रण मिळविले. खटाव परिसर हा लष्करी हालचालींसाठी उपयुक्त मानला जात होता.या प्रदेशातील अनेक युवकांनी मराठा सैन्यात सहभाग घेतला होता. स्वराज्य रक्षणासाठी स्थानिक लोकांनी धान्य, निवारा आणि मदत पुरविली. मराठा साम्राज्याच्या विस्तारात ग्रामीण भागातील लोकसहभाग अत्यंत महत्त्वाचा होता आणि खटाव तालुक्याने ही भूमिका प्रभावीपणे पार पाडली.पेशव्यांच्या काळात देखील या भागाचे आर्थिक आणि प्रशासकीय महत्त्व टिकून राहिले. महसूल व्यवस्था, शेती आणि व्यापार यामुळे या प्रदेशाचा विकास झाला.

संतपरंपरा आणि धार्मिक वारसा

खटाव तालुका धार्मिक आणि आध्यात्मिक परंपरेसाठी प्रसिद्ध आहे. येथे अनेक संत, महात्मे आणि धार्मिक व्यक्तींनी समाजप्रबोधनाचे कार्य केले. गावागावात प्राचीन मंदिरे आणि यात्रा आजही भक्तीभावाने साजऱ्या केल्या जातात.

सेवागिरी महाराज मंदिर हे या परिसरातील श्रद्धेचे प्रमुख केंद्र मानले जाते. सेवागिरी महाराजांच्या

विचारांचा प्रभाव संपूर्ण माणदेश परिसरावर पडलेला दिसतो. त्यांच्या यात्रेमुळे सामाजिक ऐक्य, भक्तीभाव आणि लोकसंस्कृतीचे जतन झाले आहे. याशिवाय खंडोबा, भैरवनाथ, मारुती, महादेव आणि देवी मंदिरांची परंपरा या भागात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. धार्मिक सण आणि यात्रा या लोकजीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत.

स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ काळात खटाव तालुक्यातील अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांनी ब्रिटिशांविरुद्ध लढा दिला. स्वदेशी आंदोलन, सत्याग्रह आणि असहकार आंदोलनात येथील युवक सहभागी झाले होते. ग्रामीण भागातील लोकांनी स्वातंत्र्यसैनिकांना मदत केली. काहींनी तुरुंगवास भोगला तर काहींनी आर्थिक सहाय्य केले. देशभक्तीची भावना जागृत करण्यासाठी कीर्तन, पोवाडे आणि सभा आयोजित केल्या जात होत्या. या चळवळीमुळे खटाव तालुक्यात सामाजिक जागृती निर्माण झाली. शिक्षणाचे महत्त्व वाढले आणि समाजसुधारणेच्या चळवळींना चालना मिळाली.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक परंपरा

खटाव तालुक्याची संस्कृती अत्यंत समृद्ध आहे. लोककला, लोकगीते, भारूड, तमाशा आणि पोवाडे यांची परंपरा येथे प्राचीन काळापासून टिकून आहे. ग्रामीण जीवनातील आनंद, संघर्ष आणि श्रद्धा या कलांमधून व्यक्त होतात. सण-उत्सवांना या भागात विशेष महत्त्व आहे. गणेशोत्सव, दिवाळी, होळी, गुढीपाडवा आणि यात्रांमध्ये लोक मोठ्या उत्साहाने सहभागी होतात. पारंपरिक वेशभूषा, लोकनृत्य आणि सामूहिक कार्यक्रम यांमुळे सामाजिक ऐक्य टिकून राहते. माणदेशी संस्कृतीचा प्रभाव येथील बोलीभाषा, खाद्यसंस्कृती आणि जीवनशैलीत स्पष्ट दिसतो. ज्वारीची भाकरी, पिठलं, ठेचा आणि ग्रामीण पदार्थ हे येथील वैशिष्ट्यपूर्ण अन्नसंस्कृतीचे भाग आहेत.

कृषी आणि आर्थिक विकास

खटाव तालुका कृषिप्रधान प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. दुष्काळी परिस्थिती असूनही शेतकऱ्यांनी मेहनतीच्या जोरावर शेती विकसित केली आहे. ज्वारी, बाजरी, गहू, ऊस, कांदा, वाटाणा आणि कडधान्यांचे उत्पादन येथे घेतले जाते.

अलीकडील काळात आधुनिक सिंचन पद्धती, ठिबक सिंचन आणि जलसंधारणामुळे कृषी क्षेत्रात सकारात्मक बदल दिसून येत आहेत. पशुपालन आणि दुग्धव्यवसाय हे देखील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे घटक आहेत. ग्रामीण बाजारपेठा आणि कृषी उत्पादनामुळे तालुक्याच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळाली आहे.

शिक्षण आणि समाजप्रबोधन

खटाव तालुक्यात शिक्षण क्षेत्रातही मोठी प्रगती झाली आहे. विविध शाळा, महाविद्यालये आणि सामाजिक संस्था शिक्षण प्रसारासाठी कार्यरत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध होत आहे. रयत शिक्षण संस्था, स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था व परिसरातील अन्य शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण शिक्षणाचा पाया मजबूत झाला. शिक्षणामुळे सामाजिक परिवर्तन घडून आले आणि नव्या पिढीला प्रगतीची दिशा मिळाली. महिलांना शिक्षण, युवक संघटना आणि सामाजिक उपक्रमांमुळे तालुक्यात जागृती निर्माण झाली आहे.

ऐतिहासिक स्थळे आणि पर्यटन

खटाव तालुक्यात अनेक धार्मिक आणि ऐतिहासिक स्थळे आहेत. प्राचीन मंदिरे, यात्रास्थळे, तलाव आणि नैसर्गिक सौंदर्यामुळे हा भाग पर्यटनासाठीही महत्त्वाचा आहे. नेर तलाव हा परिसरातील प्रसिद्ध जलस्रोत असून त्याचे ऐतिहासिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व मोठे आहे. ग्रामीण पर्यटनाच्या दृष्टीने या ठिकाणाला मोठी संधी आहे. धार्मिक यात्रा आणि लोकउत्सवांमुळे बाहेरील लोक या भागाकडे आकर्षित होतात. त्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेलाही बळकटी येते.

आधुनिक काळातील खटाव तालुका

आजच्या काळात खटाव तालुका विकासाच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. रस्ते, शिक्षण, पाणीपुरवठा आणि कृषी क्षेत्रात अनेक सुधारणा होत आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञान आणि आधुनिक शिक्षणामुळे युवकांना नव्या संधी उपलब्ध होत आहेत.

तरीही दुष्काळ, बेरोजगारी आणि स्थलांतर या समस्या आजही काही प्रमाणात आहेत. या समस्यांवर मात करण्यासाठी जलसंधारण, उद्योगविकास आणि कौशल्याधारित शिक्षण यावर भर देणे आवश्यक आहे. खटाव तालुका हा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक वारसा लाभलेला प्रदेश आहे. प्राचीन राजवटींपासून मराठेशाहीपर्यंत, संतपरंपरेपासून ते स्वातंत्र्यलढ्यापर्यंत आणि कृषी संस्कृतीपासून आधुनिक विकासापर्यंत या तालुक्याने महाराष्ट्राच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.येथील लोकसंस्कृती, धार्मिक परंपरा, ऐतिहासिक स्थळे आणि सामाजिक ऐक्य ही खटाव तालुक्याची खरी ओळख आहे. भविष्यात या वारशाचे जतन करून पर्यटन, शिक्षण आणि कृषी विकासाला चालना दिल्यास खटाव तालुका अधिक प्रगत आणि समृद्ध होऊ शकतो.अशा प्रकारे खटाव तालुका हा केवळ भौगोलिक प्रदेश नसून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक परंपरेचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. समृध्दी सुभाष शिंदे
बी.कॉम.भाग-३

पश्चिम महाराष्ट्रातील बैलगाडा शर्यत

(संशोधनपर लेख)

पश्चिम महाराष्ट्र हा कृषिप्रधान प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. येथे शेती, पशुपालन आणि ग्रामीण संस्कृती यांचे अतूट नाते आहे. या ग्रामीण जीवनशैलीत बैलाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. बैल हा केवळ शेतीचे काम करणारा प्राणी नसून ग्रामीण संस्कृतीचा केंद्रबिंदू मानला जातो. बैलगाडा शर्यत ही पश्चिम महाराष्ट्रातील पारंपरिक लोककला, क्रीडा आणि सांस्कृतिक वारसा यांचे प्रतिक आहे. सातारा, सांगली, कोल्हापूर, पुणे, सोलापूर आणि अहिल्यनगर या जिल्ह्यांत बैलगाडा शर्यती मोठ्या उत्साहात आयोजित केल्या जातात.बैलगाडा शर्यत ही ग्रामीण समाजाच्या एकात्मतेचे, परंपरेचे आणि शेतकरी जीवनातील आनंदाचे प्रतिक मानली जाते. या शर्यतींमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते तसेच स्थानिक परंपरा

जपल्या जातात. आधुनिक काळात प्राणीसंवर्धन, कायदे आणि सामाजिक बदल यांच्या प्रभावामुळे या शर्यतींमध्ये अनेक बदल झाले आहेत. प्रस्तुत संशोधन निबंधात पश्चिम महाराष्ट्रातील बैलगाडा शर्यतींचा इतिहास, सामाजिक–सांस्कृतिक महत्त्व, आर्थिक परिणाम, आधुनिक बदल आणि भविष्यातील स्थिती यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

पश्चिम महाराष्ट्रातील बैलगाडा शर्यतींचा इतिहास समजून घेणे.

बैलगाडा शर्यतीचे ग्रामीण समाजातील सांस्कृतिक महत्त्व अभ्यासणे.

शर्यतीमुळे निर्माण होणाऱ्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे.

आधुनिक काळातील बदल व कायदेशीर बाबींचा अभ्यास करणे.

बैलगाडा संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी उपाय सुचवणे.

बैलगाडा शर्यतीचा इतिहास

महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून बैलांचा उपयोग शेतीसाठी केला जातो. शेतकरी आपल्या बैलांवर कुटुंबातील सदस्यांप्रमाणे प्रेम करतात. पूर्वी पावसाळ्यानंतर किंवा यात्रांच्या काळात गावांमध्ये मनोरंजनासाठी बैलगाडा शर्यती आयोजित केल्या जात असत.

पश्चिम महाराष्ट्रातील अनेक यात्रांमध्ये बैलगाडा शर्यत हा मुख्य आकर्षणाचा भाग असतो. विशेषतः ग्रामीण भागात यात्रेच्या दिवशी हजारो लोक या शर्यती पाहण्यासाठी एकत्र येतात. या शर्यतींना ''घाट'' असेही म्हटले जाते. सातारा जिल्ह्यातील औंध, पुसेगाव, खटाव, माण तसेच सांगली आणि कोल्हापूर परिसरातील शर्यती प्रसिद्ध आहेत. पूर्वी बैलगाडा शर्यती केवळ मनोरंजनासाठी होत असत; मात्र कालांतराने त्याला स्पर्धात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. उत्तम बैल पाळणे, त्यांना प्रशिक्षण देणे आणि शर्यतीत जिंकणे ही ग्रामीण प्रतिष्ठेची बाब बनली.

बैलगाडा शर्यतीची रचना

बैलगाडा शर्यतीसाठी विशेष प्रकारचे घाट तयार केले जातात.घाट साधारणपणे मातीचे किंवा डांबरी रस्त्यावर असतात. बैलगाडीत दोन बैल जुंपले जातात आणि गाडीवान त्यांना नियंत्रित करतो.

शर्यतीत वेळेचे विशेष महत्त्व असते. कमी वेळात घाट पार करणाऱ्या बैलगाडीला विजेता घोषित केले जाते. शर्यतीमध्ये वेग, बैलांची ताकद, समन्वय आणि गाडीवानाचे कौशल्य महत्त्वाचे असते.

बैलांच्या जातींमध्ये खिलार, लाल कंधारी आणि डांगी या जातीप्रसिद्ध आहेत. खिलार जातीचे बैल वेगवान आणि मजबूत असल्याने शर्यतीत त्यांना अधिक पसंती दिली जाते. ग्रामीण संस्कृतीतील महत्त्व

बैलगाडा शर्यत ही पश्चिम महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. गावातील लोक या शर्यतीला उत्सवाप्रमाणे साजरा करतात. यात्रांच्या काळात गावात जत्रेचे वातावरण निर्माण होते.

सामाजिक ऐक्य

शर्यतीमुळे गावातील लोक एकत्र येतात. विविध जाती–धर्मातील लोक एकाच उत्सवात सहभागी होतात. त्यामुळे सामाजिक ऐक्य वाढते.

परंपरेचे जतन

ही शर्यत महाराष्ट्राच्या ग्रामीण परंपरेचे प्रतीक आहे. अनेक कुटुंबे पिढ्यानपिढ्या बैल पाळण्याची परंपरा जपतात.

शेतकऱ्यांचा अभिमान

शेतकरी आपल्या बैलांना मुलांप्रमाणे जपतात. उत्तम बैल असणे ही प्रतिष्ठेची बाब मानली जाते.

लोककला आणि मनोरंजन

शर्यतीच्या वेळी ढोल–ताशे, लेझीम, लोकगीते आणि पारंपरिक वेशभूषा यांमुळे ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडते.

आर्थिक परिणाम

पशुपालन व्यवसायाला चालना : शर्यतीसाठी विशेष बैल पाळले जातात. त्यामुळे पशुखाद्य, औषधे आणि प्रशिक्षण यांचा व्यवसाय वाढतो.

स्थानिक रोजगार शर्यतीदरम्यान खाद्यपदार्थ, सजावटी साहित्य, वाहतूक आणि इतर व्यवसायांमधून रोजगार उपलब्ध होतो.

पर्यटन विकास मोठ्या शर्यती पाहण्यासाठी अनेक लोक बाहेरून येतात. त्यामुळे स्थानिक पर्यटनाला चालना मिळते.

बाजारपेठेची वाढ यात्रा आणि शर्यतींमुळे ग्रामीण बाजारपेठांमध्ये व्यापार वाढतो.

बैलांचे संगोपन आणि प्रशिक्षण

शर्यतीसाठी बैलांचे विशेष संगोपन केले जाते. त्यांना पौष्टिक आहार दिला जातो. हिरवा चारा, मक्याचे दाणे, हरभरा आणि गूळ यांचा समावेश आहारात असतो.

बैलांना नियमित व्यायाम दिला जातो. सकाळ–संध्याकाळ धावण्याचा सराव करून घेतला जातो. बैलांची स्वच्छता आणि आरोग्याची विशेष काळजी घेतली जाते.काही शेतकरी बैलांच्या देखभालीवर लाखो रुपये खर्च करतात. उत्तम बैलांची किंमतही मोठ्या प्रमाणात असते.कायदेशीर आणि सामाजिक प्रश्न

काही काळ बैलगाडा शर्यतींवर बंदी घालण्यात आली होती. प्राणीमित्र संघटनांनी प्राण्यांवरील अत्याचाराचा मुद्दा उपस्थित केला होता. त्यांच्या मते शर्यतींमध्ये बैलांना त्रास दिला जातो.यानंतर शासनाने काही नियम व अटी घालून शर्यतींना परवानगी दिली. बैलांना इजा होणार नाही याची काळजी घेणे बंधनकारक करण्यात आले.

प्रमुख नियम

बैलांना मारहाण करता येणार नाही.

वैद्यकीय तपासणी आवश्यक आहे.

सुरक्षित घाट व्यवस्था असावी.

आयोजकांनी शासनाची परवानगी घेणे आवश्यक

आधुनिक काळातील बदल

पारंपरिक स्वरूपातील शर्यती आज अधिक संघटित पद्धतीने घेतल्या जातात. डिजिटल माध्यमांमुळे बैलगाडा शर्यतींची लोकप्रियता वाढली आहे. आज अनेक शर्यतींचे थेट प्रक्षेपण सोशल मीडियावर केले जाते. काही ठिकाणी मोठी बक्षिसे दिली जातात. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे बैलांच्या आरोग्य तपासणीसाठी वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. तरुण पिढीमध्येही बैलगाडा संस्कृतीबद्दल आकर्षण निर्माण होत आहे. अनेक युवक पारंपरिक संस्कृती जपण्यासाठी शर्यतींमध्ये सहभागी होतात.

बैलगाडा शर्यतीसमोरील आव्हाने

शहरीकरण ग्रामीण भागातील शहरीकरणामुळे शेती आणि पशुपालन कमी होत आहे.

खर्चात वाढ बैलांचे संगोपन आणि प्रशिक्षण यासाठी मोठा खर्च येतो.

कायदेशीर अडचणी नियमांचे पालन न झाल्यास शर्यतींवर निर्बंध येऊ शकतात.

तरुण पिढीचा बदलता दृष्टिकोन काही युवक आधुनिक व्यवसायांकडे वळत असल्याने पारंपरिक संस्कृतीपासून दूर जात आहेत.

संवर्धनासाठी उपाय

शासनाने बैलगाडा शर्यतींसाठी स्वतंत्र धोरण तयार करावे.

बैलांच्या आरोग्यासाठी पशुवैद्यकीय सुविधा उपलब्ध कराव्यात.

ग्रामीण पर्यटनाशी बैलगाडा शर्यती जोडाव्यात.

युवकांना पारंपरिक संस्कृतीचे महत्त्व पटवून द्यावे.

शर्यती सुरक्षित आणि नियमबद्ध पद्धतीने आयोजित कराव्यात.

पश्चिम महाराष्ट्रातील बैलगाडा शर्यत ही केवळ क्रीडा नसून ग्रामीण संस्कृती, परंपरा आणि शेतकरी जीवनाचे प्रतिक आहे. या शर्यतींमुळे सामाजिक ऐक्य, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि सांस्कृतिक वारसा टिकून राहतो. आधुनिक काळात अनेक आव्हाने निर्माण झाली असली तरी योग्य नियम आणि संवर्धनाच्या माध्यमातून ही परंपरा जपली जाऊ शकते. बैलगाडा शर्यतींमध्ये महाराष्ट्राच्या मातीतला उत्साह, शेतकऱ्यांचा अभिमान आणि ग्रामीण जीवनातील सांस्कृतिक समृद्धी दिसून येते. त्यामुळे या परंपरेचे संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

प्रतिक राजेंद्र जगताप
बी.ए.भाग–३

नेर ता. खटाव येथील काशी विश्वेश्वर मंदिरातील शिलालेखांचा चिकित्सक अभ्यास

(संशोधनपर लेख)

पुरातत्वीय पुराव्याच्या मध्ये सर्वात विश्वसनीय व समकालीन तसेच अस्सल पुरावा म्हणजे शिलालेख होय, त्या मुळेच शिलालेख हे इतिहासाचे प्रमुख अंग आहेत. शिलालेखांमुळे आपणास तत्कालीन घटनांची माहिती मिळते. शिलालेखांतून सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, राजकीय, आर्थिक, माहिती मिळते. प्रस्तुत शिलालेख हा सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक माहिती देणारा आहे.

'नेर' हे गाव महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यात खटाव तालुक्यात वसलेले आहे. हे गाव ऐतिहासिक आणि धार्मिक कार्यासाठी ओळखले जाते. येथील मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे गावातील काशी विश्वेश्वर मंदिर, काही जुने शिलालेख आणि वीरगळ, ज्यामुळे गावाचा ऐतिहासिक वारसा अधोरेखित होतो. नेर गावात सापडलेले शिलालेख व वीरगळ (नायकांच्या स्मृतीत उभारलेले दगडी स्तंभ) हे इतिहासप्रेमींसाठी महत्त्वाचे ठिकाण आहेत.शिलालेखांचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टीने मोठे महत्त्व आहे.

प्रस्तुत शिलालेख नेर, ता. खटाव, जि. सातारा येथील कशी विश्वेश्वर मंदिरातील मुख्य सभामंडपातील उजव्या बाजूच्या पहिल्या खांबावर मध्यभागी आहे व डाव्या बाजूच्या पहिल्या खांबावर मध्यभागी आहेत.

जी.पी.एस.: १७. ७२४६०३७४.२९७९ २६

मिती / वर्ष : काळ वर्ष १६ वे शतक अक्षर वळणावरून

उजव्या बाजूच्या खंबावरील शिलालेख

वर्णन शिलालेख स्तंभावर (ज्वाला–मुखीजन्य बेसॉल्ट दगड किंवा ग्रॅनाइट) शिळेवर कोरलेला आहे. याची लांबी ६८ इंच व रूंदी ४४ इंच एवढी आहे. अक्षराची जाडी आणि उंची एकसारखी नाही. शिलालेखात एकण १० ओळी आहेत. शिलालेखातील भाषा संस्कृत आणि मराठी आहे तर लिपी देवनागरी आहे. परंतू काही अक्षरे मोडी लिपीत आहेत. शिलालेख पद्यात लिहिला आहे. शिलालेखातील अक्षरांवर सलग रेषा मारलेल्या आहेत. शिलालेखातील काही अक्षरे अस्पष्ट झाल्यामुळे मर्यादित स्वरूपाचाच अर्थ लावता येतो. तिथे तर्काच्या आधारे शब्दार्थ समजून वाचावे लागतात. शिलालेखावर कोणत्याही काळाचा उल्लेख नाही.

शिलालेखाचे वाचन

ओळ १– ।। स्त्री गणेसायनमा सरौत ।।
ओळ २– उदीक स्थान ब्रम्हासी हवांस्ते
ओळ ३– मुंड नदी नाम वीस्वनाथ
ओळ ४– स्छनक पुर्वे कात्ळीका पस्य
ओळ ५– मे वीनायक। उत्तरै रघुनाथ
ओळ ६– दक्षण रेणुका । भारद्वाज गो
ओळ ७– त्र्येक पुरुसी अघ्रार सहीत अ
ओळ ८– स्टाधीकार पूजे दतवसि
ओळ ९– पारपार कासीबा हरी हीरोजी
ओळ १०– मानिकराव चौवाण।

शिलालेखाचा अर्थ

श्री गणेशाला नमस्कार. हे स्थान ब्रह्मासाठी पवित्र स्वरुपात अर्पण केले आहे. येथील मुख्य देवतेचे नाव विश्वनाथ. त्याच्या पूर्वेला श्री कालिकादेवीचे स्थान, पश्चिमेला श्री गणेश स्थान, उत्तरेला श्री रघुनाथाचे (श्रीरामाचे) स्थान आणि दक्षिणेस श्री रेणुकादेवी (भगवान परशुरामाची) चे स्थान आहे. अशा प्रकारचे हे देवालय (शिवपंचायतन) भारद्वाज गोत्र

असलेल्या एका पुरुषाने देवान उत्पन्नासह वंशपरंपरागत अग्रहार बहुधा काशीबा हरि व हिरोजी यांना दिले आणि ही गोष्ट तेथील मानिकाराव चव्हाण यांना मान्य झाली.

डाव्या बाजूच्या खंबावरील शिलालेख

शिलालेख स्तंभावर (ज्वालामुखीजन्य बेसॉल्ट दगड किंवा ग्रॅनाइट) शिळेवर कोरलेला आहे. अक्षराची जाडी आणि उंची एकसारखी नाही. शिलालेखात एकण ६ ओळी आहेत. शिलालेखातील भाषा संस्कृत आणि मराठी आहे तर लिपी देवनागरी आहे. परंतू काही अक्षरे मोडी लिपीत आहेत. शिलालेख पद्यात लिहिला आहे. शिलालेखातील अक्षरांवर सलग रेषा मारलेल्या आहेत. शिलालेखातील काही अक्षरे अस्पष्ट झाल्यामुळे मर्यादित स्वरूपाचाच अर्थ लावता येतो. शिलालेखावर कोणत्याही काळाचा उल्लेख नाही.

शिलालेखाचे वाचन

१. श्रीगणेसायेनमाः स्रीदोहरीत (?) आदिजे

२. हरी भारद्वाज गोत्री अथर्ववेद पाड

३.ळा देसासा नेर ईसापुर पुसेग्राम जो

४. तिष कुळकरण अस्टाधीकारी सूक

५. पुरुसी अमावसी जपार्तपार मंत्र सर

६. महत मांहासांती ब्रम्हा आताहा

शिलालेखाचा अर्थ

भारद्वाज गोत्री ब्राह्मण हरि, पाडळीचा रहिवासी असून नेर, विसापूर, पुसेगाव इ. गावांचे अष्टाधिकार तसेच ज्योतिष, कुळकर्ण आणि सुंक (शुल्क) गोळा करण्याचे अधिकार असणाऱ्या या पुरुषाने अमावस्येस जपतप आदि करवून घेऊन महाशांती केली.

निष्कर्ष

हे मंदिर हेमाडपंथी स्थापत्या चे उदाहरण आहे. त्यामुळे हे मंदिर यादव काळात इ.स. १२ व्या ते १३ व्या शतकातील असावे. शिलालेखातील काही अक्षरे अस्पष्ट झाली आहेत. हा शिलालेख नेर या गावातील धार्मिक व समाजिक स्थिती दर्शविणारा आहे. शिलालेख नेर गावातील बहुधा तेथील वंशपरंपरागत अग्रहाराच्या निवाड्याशी संबंधित (अग्रहार –विद्वान ब्राह्मणाला दिलेले दान) च्या संदर्भात आहे. या मध्ये गणपती, ब्रह्मा, शिव, कालिका, रेणुका आणि श्री राम या देवतांचा उल्लेख आलेला आहे. या शिलालेखात पुढील व्यक्तीनामे येतात– काशीबा हरी, हिरोजी, माणिकाराव चव्हाण, पिंगळे

हा पुरुष भारद्वाज गोत्रातील ब्राह्मण होता आणि पाडळीचा रहिवासी म्हणून त्याचा परिसरातील धार्मिक, प्रशासकीय आणि आर्थिक व्यवहारांवर प्रभाव होता. नेर, विसापूर, पुसेगाव यांसारख्या गावांवर त्याला अष्टाधिकार, ज्योतिष, कुळकर्णी आणि सुंक गोळा करण्याचे हक्क मिळाले होते. यावरून तो त्या काळातील स्थानिक व्यवस्थेत मान्यताप्राप्त अधिकारी होता. अमावस्येला त्याने जप, तप आणि महाशांती करून घेतल्याचा उल्लेख त्याच्या धार्मिक कर्तव्यनिष्ठेचा पुरावा देतो. एकूणच त्याचे व्यक्तित्व धार्मिक, प्रशासकीय आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या सांभाळणाऱ्या प्रभावी व्यक्तीचे होते.

संदर्भ

१. भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, वर्ष १०, अंक ३ रा, पृष्ठ १३३–३४.

२. शिलालेखाच्या विश्वात: महेश तेंडूलकर, शिलालेखाचे वाचक: डॉ. ग. ह. खरे, पृष्ठ–४३७–३८

३. दुसरा शिलालेख श्री. अनिल किसन दुधाणे, अथर्व पिंगळे

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

तेजस श्रीकांत घाडगे
बी.ए.भाग–३

इतिहासाचे पुनर्लेखन : एक वैचारिक आणि सामाजिक आव्हान

(संशोधनपर लेख)

इतिहास हा केवळ भूतकाळातील घटनांचा निर्जीव संग्रह नसून तो एक सतत चालणारा संवाद आहे. प्रत्येक युग, प्रत्येक समाज आणि प्रत्येक विचारधारा त्याच्या भुतकालाकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन घेऊन येते. याच संदर्भात इतिहासाचे पुनर्लेखन ही संकल्पना निर्माण झाली. ही केवळ नवीन तथ्ये शोधण्याची प्रक्रिया नसून, तर विद्यमान ऐतिहासिक कथनांची पुनर्व्याख्या, पूनर्मूल्यांकन आणि कधीकधी पूर्णपणे बदलण्याची एक गतिमान प्रक्रिया आहे.

पुनर्लेखनाची गरज का ?

इतिहासाचे पुनर्लेखन हे अनेक कारणांमुळे अपरिहार्य ठरते:

नवीन पुरावे आणि संशोधन पुरातत्व, आर्काइव्हस, नवीन दस्तऐवज इत्यादींमधून सतत नवीन माहिती उपलब्ध होत राहते. त्यामुळे जुनी माहिती किंवा समजूत चुकीची ठरु शकते किंवा त्यात नवीन परिमाणे येतात. उदा., हडप्पा लिपीचा शोध किंवा नवीन शिलालेख सापडल्यास तत्कालीन समाजाच्या समजुती बदलू शकतात.

दृष्टिकोनातील बदल

प्रत्येक इतिहासकार एका विशिष्ट सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संदर्भात लिहितो. औपनिवेशिक इतिहाकारांनी लिहिलेला भारतीय इतिहास आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतीय इतिहाकारांचा दृष्टिकोन यात मोठा फरक दिसून येतो. पूर्वी बर्बर आक्रमण म्हणून वर्णन केलेली घटना आता सांस्कृतिक संघर्ष आणि समन्वय या दृष्टिकोनातून पाहिली जाऊ शकते.

वंचितांचा आवाज उठवणे

पारंपरिक इतिहास लेखनात राजे, महाराजे, सेनापती यांच्यापुरते मर्यादित होते. पुनर्लेखनाद्वारे सामान्य जनता, स्त्रिया, दलित, आदिवासी यांच्या अनुभवांना, योगदानाला आणि संघर्षाला स्थान मिळू शकते. यालाच खालच्या दिशेने इतिहास (History from Below) असे म्हणतात.

वर्तमानाचे आव्हान आणि गरजा

प्रत्येक वर्तमानकाळ त्याच्या भूतकाळाशी नवीन प्रश्न विचारतो. आजच्या लैंगिक समतेच्या, पर्यावरणच्या किंवा राष्ट्रवादाच्या चर्चेतून भूतकाळातील घटनांचे नवे अर्थ उलगडतात.

पुन्हा का लिहावे लागते ?

कारण नवीन माहिती सापडते. कधी शेतात खोदताना एखादा शिलालेख मिळतो, कधी जुन्या पुस्तकात वेगळी माहिती वाचायला मिळते, कधी एखाद्या पुरातत्व उत्खननात नवी वस्तू सापडते. मग आपल्याला जुने समज बदलावे लागतात. उदा. आधी वाटत होतं की एखादं गाव एवढंच जुने आहे. पण नवीन पुरावा सांगतो की ते गाव आणखी जुने आहे. मग इतिहासात बदल करावा लागतो.

पुनर्लेखन कसे केले जाते ?

इतिहास पुन्हा लिहिताना फक्त गोष्ट बदलून चालत नाही. इतिहासकार खूप अभ्यास करतात. त्यांना नवीन आणि जुने असे सर्व पुरावे पाहावे लागतात. कोणता पुरावा खरा आहे आणि कोणता नाही हे तपासावे लागते. इतर इतिहासकारांनी काय लिहिले आहे तेही ते पाहतात. मग सगळी माहिती एकत्र करून ते नवा निष्कर्ष काढतात. अशा पद्धतीने इतिहासात आवश्यक बदल केले जातात.

यात अडचणी काय येतात ?

इतिहास बदलावं लागलं की, अनेक वेळा लोकांना ते पटत नाही. काही वेळा पुरावे पूर्ण मिळत नाहीत. काही गोष्टी परंपरेत असतात, पण त्यांना पुराव्यांचा आधार नसतो. नवीन माहिती लोकांनी स्वीकारायला वेळही लागतो. त्यामुळे इतिहासाचे पुनर्लेखन करताना खूप काळजी घ्यावी लागते.

पुनर्लेखन का महत्वाचे आहे ?

इतिहासाचे पुनर्लेखन केले तर आपल्याला अचूक माहिती मिळते. अनेकदा विसरलेली नावे, घटना किंवा तत्कालीन कार्य पुन्हा समोर येते. नवीन पिढीला भूतकाळातील घटनांची माहिती स्पष्ट मिळते. म्हणून इतिहासाचे पुनर्लेखन समाजासाठी खूप महत्त्वाचे आहे.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. सरिता नानासो शिंदे
बी.ए.भाग–२

ऑलवेज ऑनलाईन राहण्याचे व्यसन

(वैचारिक लेख)

काय सारखं फोनवर टुकटुक. शेजारी बसलेला माणूस जिवंत आहे की मेलाय हे तरी बघा. प्रत्येक गोष्ट ऑनलाईन करा, ऑनलाईन जेवायला मिळतय का बघा. असे टोमणे हल्लीच्या तरूण मुलां–मुलींना येता जाता ऐकावे लागतात. पण तरूण मुलं हे सहज मान्य करत नाहीत. उलट त्यांना असं वाटतं की, प्रत्यक्षात थेट संवाद होत नसला तरी, अवतीभोवतीच्या माणसांच काय चाललंय हे तरी ऑनलाईन कळतच ना. ऑनलाईन सगळं कळू शकते मग अजून संपर्क असा वेगळा काय असतो ?

तिथल्या तिथे ऑनलाईन कोणाला वाढदिवसाला शुभेच्छा दिल्या काय, नी कुणाला श्रद्धांजली वाहिली काय. आपला ना वेळ खर्च होतो ना फार इमोशनल गुंता होतो. असं अनेकांच मत आहे. एका सर्वेक्षणानं यावर शिक्कामोर्तब केले आहे. त्यांचं अस म्हणणं आहे की, वयाच्या पस्तीशीच्या आत असलेल्या अनेक तरूण मुलामुलींना आता प्रत्यक्षात सोशलायझिंगपेक्षा 'ऑनलाईन सोशलायझिंगच' जास्त सोयींच वाटतं. या साऱ्यांमुळे आपणच आपल्या समाजापासून दूर जातोय का? असं विचारल्यावर संमिश्र मतं येतात. ज्यांच्याशी संपर्कात राहायचं त्यांच्याशी आम्ही संपर्कात आहोत. मग बाकीचं सारंच माहिती पाहिजे असा आग्रह कशाला ? काहींना मात्र असं वाटते की, वरवरच्या या टेक्निकल संवादामुळे अनेकदा नातं कोरडं होत जातं पण तो आता नव्या काळाचा भाग झाला आहे.

इंटरनेट ॲडिकक्शन म्हणजे काय ? अनेकांना इंटरनेट वापरलं नाही तर प्रचंड अस्वस्थता येते. म्हणूनच मनोविकार तज्ज्ञांनी अधिकृतपणे त्याला इंटरनेट ॲडिक्शन डीस ऑर्डर म्हणजे इंटरनेट वापराचं व्यसनं असं म्हटले आहे.

ॲडिक्शनची लक्षणे रात्री उशीरापर्यंत जागत नेटसर्फिंग करत बसणे. समक्ष संवादाऐवजी आभासी दुनियेतच रमणे. संवाद साधणं ही त्या व्यसनाची प्राथमिक लक्षणं आहेत. आता या क्षणी मी काय करतोय हे दुनियेला दाखविणे, फोटो काढून फेसबुकवर टाकण्याची प्रचंड इर्षा वाढते आहे. या तंत्रज्ञानाचा उद्देश नाती जोडण्याचा आहे. परंतू अनेकदा विपरित घटना घडत आहेत. समईच्या ज्योतीवर पतंगाने आकर्षणाने झेप घ्यावी आणि जळून खाक व्हावे, त्याच प्रकारचे नवे तंत्रज्ञान आपणास आकर्षित करत आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर करावा परंतू या आकर्षणाच्या गर्तेत स्वत:ला जाऊ न देण्याचा प्रत्येक वापरकर्त्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. सोशल मिडियाव्दारे सोशल होण्याचा सोर्स आपल्याला कुठपर्यंत आणि काय सोसायला भाग पाडेल याचा विचारही वेळीच व्हायला हवा.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. समृध्दी सुभाष शिंदे
बी.कॉम.भाग–३

रोजगारी

पहाटेच्या धूसर प्रकाशात,
डोळ्यांत अजून स्वप्नांची रेष,
उठतो तो कामाच्या वाटेवर,
मनात मात्र काळजीची पेश ।

हातात डबा, खिशात आशा,
पावलांत थोडीशी घाई,
घरासाठी, लेकरांसाठी,
तो रोज स्वतःला विसरून जाई ।

घामाच्या थेंबांत भिजलेलं आयुष्य,
कष्टांच्या ओझ्याखाली वाकलेली पाठ,
हसत राहतो सगळ्यांसमोर,
मनात मात्र असतात हजारो आघात ।

पगाराच्या दिवसाची वाट बघत,
महिनाभर करतो तो संघर्ष,
हिशेब जुळवत जगताना,
कधी हरतो, कधी करतो विजयाचा स्पर्श ।

स्वतःच्या इच्छा ठेवून मागे,
दुसऱ्यांसाठी करतो त्याग,
त्याच्या या शांत वेदनेत,
लपलेला असतो आयुष्याचा खरा भाग ।

संध्याकाळी थकलेला चेहरा,
तरीही ओठांवर हसू,
कारण त्याच्या दुःखापेक्षा मोठं,
घरच्यांचं सुख असतं खासू ।
सा हा रोजगार करणारा माणूस,
दुःखातही शोधतो आनंद,
त्याच्या कष्टांच्या कहानीत,
दडलेला असतो जीवनाचा खरा छंद ।

तुषार कैलास साठे
बी.ए. भाग–३ (मराठी)

बेरोजगारी

रिकाम्या हातांनी स्वप्नं मोठी,
डोळ्यांत मात्र आशा दाटी,
दरवाज्यावर ठोका देतो,
नोकरीची वाट पाहतो ।

रोज सकाळी नवी उमेद,
रेझ्युमे घेऊन करतो धावपळ,
''आम्ही कळवू'' हेच उत्तर,
मनात मात्र वाढते खळबळ ।

आईच्या डोळ्यांत प्रश्न उभा,
बापाच्या कपाळी चिंता रेषा,
स्वप्नांच्या ओझ्याखाली दडलेला,
युवक शोधतो स्वतःचा देशा ।

मित्र सारे पुढे गेले,
कोणी नोकरी, कोणी व्यवसाय,
तो मात्र वाटेवर थांबलेला,
पण हार मानणं नाही त्याचा स्वभाव खास ।

अपयशाच्या धक्क्यांनी,
मन कधी कधी खचून जाते,
पण जिद्दीचा दिवा पेटवून,
तो पुन्हा नव्याने उभा राहतो ।

संघर्ष हा त्याचा साथी,
आशा त्याची खरी ताकद,
एक दिवस येईल नक्की,
यश देईल त्याला नवी ओळख ।

बेरोजगारीची काळी रात्र,
जरी लांब वाटत असे,
उद्याचा सूर्य उगवणारच,
युवक नव्या मार्गावर चालत असे ।

कु. हर्षदा रामचंद्र रेणुसे
बी. ए. भाग–२

भ्रष्टाचार

भारताच्या मातीत स्वप्नांची बीजं रुजली,
पण भ्रष्टाचाराच्या वादळाने ती उध्वस्त झाली....
रस्ते झाले खड्डयांचे घर, योजना कागदात अडकल्या,
नेत्यांच्या भाषणांत आश्वासनं, पण जनतेच्या आशा मावळल्या...

गरीबाच्या ताटात भाकरी नाही,
आणि वरती सत्ता पैशातच राही...
न्याय मिळवायला वर्षे सरतात,
सत्य मात्र कागदातच हरवतात....

शेतकरी रडतो पावसासाठी,
कामगार झिजतो रोजीरोटीसाठी,
पण कुठेतरी फाईल हलवायला,
लाच हातातच द्यावी लागते....

शाळा, रुग्णालये अपुरीच राहिली,
कारण निधी कुठेतरी वळतात
जनतेच्या नावावर योजना बनतात,
पण खिशात काहींच्याच जातात...

असा हा देश, वेदनेत जगतो,
सत्याचा आवाज मात्र दाबला जातो....
पण आशा अजूनही जिवंत आहे,
जनतेचा आवाजच बदल घडवणार आहे....

कु. ऋतुजा दत्तात्रय सावंत
बी.ए. भाग-३ (मराठी)

सरी पावसांच्या

पावसाच्या सरींनी नभाला स्पर्श केला,
वादळाच्या झंझावाताने मनाला हलवून टाकलं ।

धडधडत्या ढगांतून विजांचा खेळ सुरू झाला,
गर्जनांच्या तालावर निसर्गच जणू नाचू लागला ।

पावसाच्या थेंबांनी धरतीला आलिंगन दिलं,
ओल्या मातीच्या सुगंधाने सगळं जग भरून गेलं ।

वादळाने झाडांची परीक्षा घेतली कठीण,
पण त्यांच्या मुळांनी दाखवली ताकद अफाट महान ।

एकीकडे कोमल पाऊस, दुसरीकडे रौद्र वादळ,
निसर्गाच्या या दोन रूपांत दडलेलं गुढ सुंदर ।

शेवटी शांतता पसरली, नभ निरभ्र झाले,
वादळ-पावसाच्या खेळानंतर जग नव्याने फुलले ।

कु. सानिया मंगेश खवळे
बी. ए. भाग-२

संत विचार

ज्ञानदीप तेवत राहिला, संतांच्या ओव्यातून
ज्ञानेश्वर म्हणती प्रेमाचा मार्ग, भक्तीच्या भावातून

नामवाणी ओठी ठेवुनी, अंतरी शुध्द विचार
तुकाराम सांगती सकळांना, समतेचा तो आधार

कर्म करावे नि:स्वार्थ, दया ठेवावी मनी
एकनाथ सांगतात जनांना, सेवा करा सर्वांशी

वर्ण-जात भेद नाही, माणुसकीचा धर्म खरा
नामदेव म्हणती विठ्ठल सर्वत्र, अंतरीच देव स्मरा

साधी वाणी, उंच विचार, हेच संतांचे ध्येय
अंधारात प्रकाश देणे, हेच त्यांचे कार्य होय

संत विचारांचा झरा, अखंड वाहत राहो
मानवतेच्या मार्गाने, प्रत्येक जीव चालत राहो

कु. प्रणाली प्रमोद सुतार
बी. ए. भाग-२

संसार

संसाराच्या वाटेवर चालताना,
तूच झालीस माझी सावली,
उन्हात-वादळात उभी राहून,
दिलीस साथ तू अविरत खरी ।

हास्यात तू, अश्रूंमध्येही तू,
माझ्या प्रत्येक श्वासात तू,
जगण्याच्या या कठीण वाटेवर,
माझी शक्ती, माझं बख तू ।

कधी आईसारखी जपणारी,
कधी मैत्रीण बनून हसणारी,
पत्नी म्हणून खंबीर उभी,
माझं विश्व तू सजवणारी ।

स्वप्नांना पंख देणारी तू,
आशांना अर्थ देणारी तू,
माझ्या प्रत्येक यशामागे,
नि:शब्द उभी असणारी तू ।

संसार हा केवळ नातं नाही,
तो विश्वासाचा धागा आहे,
आणि त्या धाग्याला मजबूत ठेवणारी,
माझी खरी, माझी पत्नी तूच आहे ।

शिवाजी सुनिल बिरलिंगे
बी.ए. भाग-१

शिक्षक

ओल्या मातीला देतो संस्काराचा आकार
तोच खरा शिक्षक साकार.....
विद्यार्थ्यांचा गुणवत्ता विकास हिच माझी साधना,
घडवेन त्यांना बलवान, हीच सरस्वतीकडे आराधना
उघडतो ज्ञानाची कवाडे, देऊनी अनुभवाचे धडे,
देती विद्यार्थी कृतीला वाव,
ई-लर्निंगचा अध्यापणात वापर करती राव....
देती पंखांना बळकटी, घडवून आणती परिसर भेटी,
करा निसर्गावर प्रेम, हिच खरी आपली आण
जागवी वैज्ञानिक दृष्टी, देई क्रिडा, कलागुणांना पुष्टी,
जपावा भारतीय संस्कृतीचा वारसा,
उत्तम नागरिक बनुन उमटवेल तो वेगळा ठसा

कु. प्राजक्ता जालिंदर पवार
बी. कॉम. भाग-१

पाहिले मी देवा तुला

देवा पाहिले मी तुला वेगवेगळ्या रुपात,
तुझीच ही प्रतिमूर्ती आहे वेगळ्या मापात,

आई-वडिलांची रुपं ही तुझीच रे देवा,
मुलांना घडवण्यासाठी करती रात्रंदिवस कष्ट सेवा,

अपेक्षा फक्त त्यांची मुलांनी घडावे,
वार्धक्यात त्यांना आहाराचे दान पडावे,

संकटसमयी जेव्हा अडखळतो मार्ग
दाही दिशा अंधार शोधु कसे मी मर्म,

सुचत नाही काही चालू कसा रस्ता
मानव रुपात पाठी तू उभा राहसी मुकुंदा

आहे तुझा मी बाप करु नको चिंता
सरळ मार्ग चाल तू नाम मुखी सदा कांता

स्वार्थाने भरलेल्या दुनियेत विश्वास उघडतो जेव्हा
धीर सोडु नको तू, तुझ्या पाठीशी आहे मी,
विविध रुपात मार्ग दाखवी तु तेव्हा

कु. सिध्दी रामदास फडतरे
बी.ए. भाग-१

वसुंधरा

अन्न वस्त्र निवारा, तुझ्यामुळेच जलधारा
जीवनावश्यक वारा, देतेस ही वसुंधरा
तुझ्यामुळेच हे जीवन, तुझ्यामुळेच हे कवण
जे जे काही असे पावन, तुझ्यातच हे वसुंधरा

असो जन्म माझा वा, असो मृत्यू माझा
तुझ्याविना असंभव, नमो नम: वसुंधरा
वसुंधरा हिरवी झाली, वरुण आला
पाऊस पडला, चार चार ओल थेंबांनी
मातीचा श्वास, मोकळा झाला

झाडं हसली, फुलं डोलली निसर्ग गाणं गात राहिला
पावसात भिजली धरती जीव पुन्हा बहरुन आला

वसुंधरेच्या कुशीत हिरवी स्वप्नं दाटली,
वरुण आला, अन तहानलेली माती हसली
चार ओल्या थेंबांनी सकाळ न्हाली
आशेची नवी पालवी पुन्हा फुटून आली

वसुंधरेच्या मुक उरात, वरुणाचे शब्द उतरले
मेघांच्या सावल्यांतून, अर्थ नवे फुलले...

चार चार ओल थेंबांनी, वेळेचे कपाळ लिहिले
थांबलेल्या स्वप्नांना, पुन्हा चालायला शिकविले

मातीच्या आठवणींना पावसाने आवाज दिला
कोरड्या श्वासांमध्ये जीवनाचा मंत्र भरला

वसुंधरा स्थिर उभी, वरुण वाहता भाव,
या दोन टोकांत अडकून मानव शोधतो अर्थाचा ठाव
वसुंधरा म्हणजे केवळ जमीन नाही
ती सहनशिलतेची अखंड कथा आहे

पायाखाली तुडवली जाते तरीही
तीच अन्न, सावली श्वास देते आहे

जखमा पोटात दडवूनही, ती हिरवळ पसरवत राहते
मानवाच्या लोभाला उत्तर, ती शांत ऋतूनींच देते

वरुण येतो, जातो, ऋतु बदलतात, काळ फिरतो
वसुंधरा मात्र स्थिर उभी सर्वांचे ओझे वाहत राहतो

तिच्या कुशीत जन्म घेतो मानव
आणि विसरतो तिचे उपकार,
तरीही वसुंधरा आईसारखी
क्षमेनं पुसते सारे आघात- वार

वसुंधरा बोलत नाही, आपण तिला दुर्बल समजतो;
खरं तर ती शांततेतूनच
आपल्या अस्तित्वाला आधार देते

तिच्या छातीत खोल रुजलेली
झाडांची मुळे म्हणजे इतिहास
आपण क्षणासाठी जगतो, ती युगांसाठी श्वास देते

रक्तासारख्या वाहणाऱ्या नद्या,
तिच्या नसानसात फिरतात
डोंगर तिचे स्थिर विचार
वादळंही जिथं थकून थांबतात

आपण ओरखडे देतो रोज,
ती मात्र पीक देत राहते
माणसाच्या कृतज्ञतेची वाट
वसुंधरा अजूनही पाहते.

कु. प्राजक्ता जालिंदर पवार
बी.कॉम. भाग-१

हिंदी विभाग

"समय सबसे बड़ा शिक्षक है।" -
हर अनुभव कुछ सिखाता है। "बड़ा सोचो, बड़ा करो।" -
सफलता विचार से शुरू होता है। "गलतियाँ वही करते हैं
जो कुछ करने की कोशिश करते हैं।" -
असफलता भी सीखें। "दूसरों के लिए वही करो
जो तुम चाहते हो।" - यही सच्चा मानवतावादी है।

- ए.पी.जे.अब्दुल कलाम

विभागीय संपादक

प्रा.डॉ.भोसले आर.पी.

प्रा. श्रीमती आर. के. मुल्ला

अनुक्रमणिका

गद्य विभाग

अ.क्र.	लेख का नाम	विद्यार्थी का नाम	कक्षा
1.	विवेक से जीवन बनता है	कु. अमृता प्रकाश बागल	एम.ए. भाग – 1
2.	मोहनदास – उदय प्रकाश	कु. सानिका राजेंद्र जाधव	बी.ए. भाग – 3
3.	भारतीय राजनीति	कु. अनुष्का सुनील गोसावी	बी.ए. भाग – 1
4.	आज की युवा पीढी	कु. परिणिता संतोष चुनाडे	बी.कॉम.भाग – 1
5.	मेरी यात्रा	कु. समिक्षा जितेंद्र मचिंदर	बी.ए. भाग – 1
6.	कृत्रिम बुध्दिमत्ता	कु. ज्ञानेश्वरी प्रशांत बोराटे	बी.कॉम.भाग – 1
7.	डॉ. ए.पी.जे.अब्दुल कलाम	कु.मयुरी ब्रह्मदेव कोपनर	बी.ए. भाग – 3
8.	भगत की गत	कु. अमृता प्रकाश बागल	एम.ए. भाग – 1
9.	व्यंगकार : शंकर पुणतांबेकर	कु. अनुष्का सुनील गोसावी	बी.ए. भाग – 1

पद्य विभाग

अ.क्र.	कविता का नाव	विद्यार्थी का नाम	कक्षा
1.	संघर्ष	कु.अमृता प्रकाश बागल	एम.ए.भाग – 1
2.	भारतमाता	कु. सानिका राजेंद्र जाधव	बी.ए. भाग – 3
3.	फुल	कु. मयुरी ब्रम्हदेव कोपनर	बी.ए. भाग – 3
4.	चिडिया रानी	शिवानंद जाधव	बी.ए. भाग – 3
5.	रहीम के दोहे	कु. मयुरी ब्रम्हदेव कोपनर	बी.ए. भाग – 3
6.	सूरदास के पद	कु. सानिका राजेंद्र जाधव	बी.ए. भाग – 3

विवेक से जीवन बनता है

(वैचारिक लेख)

विचारों का प्रभाव हमारे जीवन के कई पहलुओं पर गहरा होता है, जिसमें शामिल है मानसिक स्वास्थ्य नकारात्मक विचार चिंता, अवसाद और तनाव जैसी मानसिक स्वास्थ्य समस्याओं को जन्म दे सकते है। दूसरी ओर सकारात्मक विचार खुशी आशावाद और लचीलेपन को बढावा दे सकते है शारीरिक स्वास्थ्य विचार हमारे शारीरिक स्वास्थ्य को भी प्रभावित कर सकते है। उदाहरण के लिए तनाव से रक्तचाप और हृदय गति बढ सकती है।जिससे हृदयरोग और सकारात्मक समस्याएँ हो सकती है। दूसरी ओर सकारात्मक विचार प्रतिक्षा प्रणाली को मजबूत कर सकते है। और दर्द को कम कर सकते है। हमारे विचार व्यवहार को भी प्रभावित करते है। यदि हम मानते है कि हम किसी कार्य को सफलतापूर्वक पूरा कर सकते है, तो हम से करने की अधिक संभावना रखते है। दूसरी ओर, यदि हम मानते है कि हम असफल हो जाएंगे तो हम कोशिश करने की संभावना कम रखते है। हमारे विचार रिश्तों को भी प्रभावित करते है। यदि हम दूसरों के बारे में नकारात्मक विचार रखते है, तो उनके साथ हमारे नकारात्मक संबंध होने की संभावना है। दूसरी ओर यदि हम दूसरों के बारे में सकारात्मक विचार रखते है तो उनके साथ हमारे सकारात्मक संबंध होने की संभावना है। लक्ष्य प्राप्त हमारे विचार लक्ष्यों को प्राप्त करने की क्षमता को भी प्रभावित करते है। यदि हम मानते है कि हम अपने लक्ष्यों को प्राप्त कर सकते है, तो हम उन्हें प्राप्त करने तथा लक्ष्यों को प्राप्त कर सकते है, तो हम उन्हें प्राप्त करने की अधिक संभावना रखते है।

दूसरी ओर मानते हैं कि हम अपने लक्ष्यों को प्राप्त करनें मे असमर्थ है, तो हम हार मानने की अधिक संभावना रखते है। यह ध्यान रखना महत्त्वपूर्ण है कि हमारे विचार हमेशा नियंत्रण मे नही होते है। हालाकिं, हम अपने विचार को चुनने और उन्हें अधिक सकारात्मक बनाने के लिए काम कर सकते है। ऐसे करने से, हम अपने जीवन के कई पहलुओं में सुधार कर सकते है।

कवि अज्ञेय जी ने विदित किया है ''दुःख सबको माजता है यह पूर्णतः सत्य है। जब दुःख गहराने लगता है, तो हम एक चिंतक की भांति यह सोचने लगते है कि जीवन क्या है? जीवन का उद्देश्य क्या है? हम इस संसार में क्या करने आये है? इस तरह के अनेक विचार हमारे मन और हृदय में उमडने-घुमडने लगते है। मनुष्य के जीवन की दिशा और दशा उसके विचारों से निर्धारित होती है। विचार ही वह मूल तत्त्व है।''

जो किसी व्यक्ति को महानता की ओर ले जाते है या पतन के गर्त में धकेल देते है, इतिहास इस बात का साक्षी है कि जिन्होंने उच्च विचारों को अपनाया, वे समाज के लिए प्रेरणा बने, जबकि संकीर्ण या नकारात्मक विचारों ने व्यक्ति और समाज को विनाश की ओर धकेला। इस प्रकार विचार ही जीवन का आधार है, क्योंकि वे हमारे कर्मों को दिशा प्रदान करते है और हमारे व्यक्तित्व का निर्माण करते हैं। विचारों की शक्ति अद्भूत होती है। वे न केवल मनुष्य के आचरण और व्यक्तित्व को गढते है, बल्कि समाज ओर सभ्यता की प्रगति में भी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाते है।

महात्मा गांधी का अहिंसा का विचार पूरे स्वतंत्रता संग्राम में प्रेरणा स्त्रोत बना और भारत को अंग्रेजी हुकूमत से मुक्ति दिलाने का मार्ग प्रशस्त किया। दूसरी ओर हिटलर के विध्वंसकारी विचारों ने विश्व को द्वितीय विश्व युध्द की भयावहता में झोक दिया। इससे स्पष्ट होता है कि सकारात्मक और नकारात्मक विचार का प्रभाव कितना व्यापक हो सकता है।

इतिहास को खंगाले तो हमें हर कालखंड में ऐसे व्यक्ति मिलते हैं जिन्होंने अपने विचारों के बल पर दुनिया को नई दिशा दी। गौतम बुध्द ने जीवन और दुखों

के विषय में गहराई से विचार किया और अपना जीवन बौध्द धर्म के प्रचार –प्रसार में लगा दिया। उनके विचार आज भी लाखों–करोडो लोगों के लिए प्रेरणा स्त्रोत हैं।

न्यूटन और आईनस्टाईन जैसे वैज्ञानिकों के मौलिक विचारों ने विज्ञान की दुनिया में क्रांति ला दी। स्वामी विवेकानंद के विचारों ने युवाओं को जागृत किया और उनमें आत्मविश्वास और आत्मनिर्भरता की भावना विकसित की। व्यक्ति के विचार उसके जीवन की दिशा तय करते है। एक सकारात्मक विचारशील व्यक्ति न केवल अपने लिए बल्कि समाज के लिए भी उपयोगी सिध्द होता है।

डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम ने वैज्ञानिक अनुसंधानो में योगदान देकर भारत को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर नई पहचान दिलाई। दूसरी ओर असत्य, छल और कपट से भरे विचार रखने वाले व्यक्ति समाज के लिए घातक सिध्द होते है। डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम के विचार 'विचार विचारात्मक चिंतन' पर केंद्रित थे, जो सपनों को हकीकत बनाने, सकारात्मक सोच, कडी मेहनत, आत्मनिर्भरता और राष्ट्र निर्माण करता है।

उनका मानना था कि विज्ञान और नैतिकता का सामंजस्य हो, शिक्षा आजीवन चले और युवा अपने आज का बलिदान देकर बच्चो का बेहतर कल बनाएँ जिससे वे नौकरी माँगने वाले नहीं बल्कि नौकरी देने वाले बनें और समाज में बदलाव ला सकें। भारत को एक विकसित राष्ट्र बनाने के लिए युवाओं को अपना क्षमताओं का उपयोग करना होगा ।

शिक्षा और नैतिकता, शिक्षा का उद्देश्य केवल ज्ञान प्राप्त करना नहीं, बल्कि मानवता, शांति और सच्चाई की खोज करना होना चाहिए । शिक्षा को आधुनिक तकनीक और नैतिकता से जोडना चाहिए, ताकि युवा आजीवन मानवता और शांति सीखते रहे। युध्द किसी समस्या का हल नहीं है। विज्ञान को मानवता की भलाई के लिए उपयोग करना चाहिए न कि उसे बिगाड़ना चाहिए । धर्म के नाम पर हिंसा का विरोध किया आत्मनिर्भरता और नेतृत्त्व उन्होंने आत्मसम्मान और आत्मनिर्भरता पर ज़ोर दिया। रचनात्मक नेतृत्व और अपने मिशन के प्रति निष्ठा को, सफलता के लिए जरूरी माना। सपने और लक्ष्य 'सपने वो नहीं है जो आपको सोते समय देखते है, बल्कि वो हैं जो आपको सोने नहीं देते। उन्होंने युवाओं को बड़े सपने देखने और उन्हें पूरा करने के लिए दृढता से काम करने के लिए प्रेरित किया है। महात्मा फुले जी के विचार शिक्षा, समानता और सामाजिक न्याय पर केंद्रित थे। जिसमें उन्होंने जाति आधारित भेदभाव को खत्म करने, महिलाओं और दलितों के लिए, सशक्तिकरण के लिए 'सत्यशोधक समाज' की स्थापना की। 'गुलामगिरी' जैसे ग्रंथों से सामाजिक बुराइयों को उजागर किया और शिक्षा को सामाजिक परिवर्तन का सबसे बडा हथियार माना, जिसमें हर व्यक्ति खासकर महिलाओं और शिक्षा पर जोर दिया गया। महात्मा फुले जी ने जाति विरोधी संघर्ष, जाति व्यवस्था और ब्राम्हणवादी वर्चस्व का विरोध किया।

उन्होंने 'गुलामगिरी' में जातिगत उत्पीडन की तुलना हमारी दास्तां को व्यक्त करता है और सत्यशोधक समाज (1873) की स्थापना की ताकि सच की खोज हो और निम्न जातियों को मुक्ति मिले। धार्मिक रुढियों पर प्रहारः कर उन्होंने ब्राम्हणों द्वारा रचित धर्म ग्रंथों और रीतिरिवाजों पर सवाल उठाए, जो समाज में विषमता पैदा करते थे। उनका मानना था कि यह धर्म शुद्रों और स्त्रियों के जीवन को कठिन बनाता है।

छत्रपति शिवाजी महाराज जी के विचारधारा राजस्व, राष्ट्रभक्ति, जनकल्याण, न्यायव्यवस्था, स्त्री–सन्मान तथा दृढनिश्चयता आदि पर निर्भर थी । इसमें अपनी इच्छाशक्ति के बल शत्रू को पराजित करना, नैतिकता का पतन करना तथा धर्मनिरपेक्षता आदि मूल्य समाहित हैं। उनकी दृष्टि में राष्ट्रभक्ति आद्यकर्तव्यनिष्ठा थी। सामाजिक समता, धार्मिक समानता, जातियता का विरोध तथा सामाजिक न्याय के वे दूत थे। राष्ट्र उनके लिए देवता के समान पूजनीय था। इसलिए

जनकल्याण तथा स्वराज्य के प्रति उनके मन में असीम भक्ति थी। इनके मौलिक विचारों के बारें में यदि कथन किया जाए । तो वे इसप्रकार थे, जैसे कि एक छोटा सा कदम अपना लक्ष्य हासिल कर देता है। जब हमारे हौसले बुलंद हो तो पहाड भी मिट्टी के ढेर में बदल जाता है। आत्मबल, परिश्रम, संयम तथा कर्तव्य की पराकाष्ठा में तो हमारी जीत निश्चित है। इसप्रकार छत्रपति शिवाजी महाराज के विचार हमें आज भी एक सामर्थ्य, आत्मबल और स्थिरता प्रदान करते हैं।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. अमृता प्रकाश बागल
एम. ए. भाग–1

मोहनदास - उदय प्रकाश

(समीक्षात्मक लेख)

उदय प्रकाश द्वारा लिखित कहानी 'मोहनदास' लंबी कहानी है, जो हिंदी की विख्यात साहित्य पत्रिका हंस में अगस्त सन 2005 में प्रकाशित हुई थी। इसका विधिवत प्रकाशन वर्ष सन 2006 में वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली से हुआ है।

उदय प्रकाश की इस महाकाव्यात्मक कहानी को वर्ष सन 2010 में साहित्य अकादमी से पुरस्कृत किया जा चुका है। सिर्फ एक कहानी के लिए किसी रचनाकार को साहित्य अकादमी पुरस्कार देने की हिंदी साहित्य जगत की यह पहली घटना है। 'मोहनदास' इस लंबी कहानी का अब तक नौ से अधिक भारतीय भाषाओं के साथ प्रमुख विदेशी भाषाओं में भी बनाई गई है। 'मोहनदास' यह कहानी बेरोजगार युवक मोहनदास की जीवन कथा है। कहानीकार उदय प्रकाश जी ने इस कहानी के नायक मोहनदास की जीवन कथा है। कहानीकार उदय प्रकाश जी ने इस कहानी के नायक मोहनदास यह कहानीकार अनेक पाचों के नाम हिंदी साहित्य जगत की चर्चित हस्तियों के नाम पर रखकर उदय प्रकाश जी ने मिथकिय चेतना का सुंदर प्रयोग इस कहानी में किया है।

मोहनदास यह पुरबनरा गाँव में रहने वाले बेरोजगार युवक मोहनदास की दीर्घ कथा है। भले ही यह एक कहानी है लेकिन इसकी कथावस्तु में उपन्यास 'मोहनदास' की गहराई एवं कथा का अनोंखा सौंदर्य विद्यमान है। मोहनदास एक चरित्रप्रधान पात्र है जो कहानी के कथावस्तु को विकसित करने तथा उद्देश्य को सफल बना देता है।

कथावस्तु के महत्त्वपूर्ण पहेलू 1) मोहनदास उनकी लंबी कहानी है, जो हिंदी की विख्यात साहित्य पत्रिका हंस में अगस्त 2005 में प्रकाशित हुई ।

2) मोहनदास यह कहानी बेरोजगार युवक मोहनदास की कहानी है। नायक मोहनदास नीचली जाति का एक पढा–लिखा होनहार ग्रामीण युवक है। लेकिन जातियता एवं भ्रष्टाचार के चलते वह बेरोजगार रहता है।

3) मोहनदास अपनी अपनी जाति बिरादरी का पहला बी.ए. पास लडका है। लेकिन गाँव के उच्च जाति के विश्वनाथ पाण्डेय उर्फ बिसनाथ जलसाजी करके उसकी नौकरी को हडप लेता है।

4) मोहनदास प्रशासन का भ्रष्टाचार और सिफारिशबाजी से थक जाता है। अपनी पुश्तैनी काम और खेती–बाडी करने लगता है। कुछ महीने बाद उसे पता चलता है। बिसनाथ का पर्दापाश करने और अपनी अस्तित्व की लडाई लडता है।

5) मोहनदास विश्वनाथ पाण्डेय उर्फ बिसनाथ का पर्दाफाश करने और अपनी नौकरी पाने की लडाई लडता है। लेकिन हर जगह भ्रष्टाचार और रिश्वतखोरी के कारण एक शोषित पात्र चित्रित किया हुआ है।

6) मोहनदास का यह अंतिम वाक्य हमारे पूरे लोकतांत्रिक और प्रशासकीय के मुँह पर करारा तमाचा जडता है। जो मोहनदास अपनी नौकरी और पहचान वापस पाने के लिए संघर्षरत था वहीं स्वयं के लिए संघर्षरत था वहीं स्वयं के मुँह से मैं मोहनदास नहीं हूँ कहने के लिए विश्वसनीय बन जाता है।

पात्रों और विषयों का विश्लेषण:–

मोहनदास कहानी में लेखक ने उत्कृष्ट संवादों का प्रयोग किया है। पात्रानुकूल, सरल, सहज, छोटे, गतिशील, जिज्ञासू, संवाद प्रस्तुत है। उनकी कहानी में पात्रानुकूल उद्देष्यपूर्ण संवादों के कारण कहानी के कथानक में गतिशीलता आ गई है। कहानी मोहनदासजी ने बी.ए. करने के बाद पिता काबा दास और माँ पुतलीबाई में नई उम्मीद जगी थी। बेटे को अब अच्छी नौकरी मिलेगी और उनकी गरीबी दूर होगी। मोहनदास की शादी कटकोना गाँव के बिरजू सुंदर की बेटी कस्तुरीबाई से हुई है। बी.ए. पढाई के लिए मदद करती है। बी.ए. करने वाले लडको को नौकरी मिल रही थी।

कस्तुरी उसे साहस बँधाती है कि सरकारी नही तो निजी क्षेत्र में उसे नौकरी मिलेगी या फिर बेरोजगारों के लिए सरकार की ओर से कुकुट पालन, मोमबत्ती, अगरबत्ती क्षेत्र में काम मिलेगा ऐसा जताया जाता है पर उन्हे हासिल कुछ नहीं होता है।

मोहनदास कहानी में देशकाल का वातावरण का चित्रण प्रसंगी, पाचों की मनोदशा वर्णन तथा घटनाओं का अंकन मूल कथन से किया गया है। इस कारण कहानी पाठकों को प्रभावित कर उनकी जिज्ञासा बढाती है। इस संकलन कारण यह कहानी हमें स्वाभाविक अर्थवत लगती है।

मोहनदास कहानी शिल्प की दृष्टि से एक अनुठी कहानी है। साथ ही भाषा की दृष्टि से इस की भाषा सहज, सरल और संप्रेषणीय, प्रभावपूर्ण है। इस के साथ ही इसकी भाषा में भावानुकूलता, प्रसंगानुकूलता, पात्रानुकूलता, गतिशीलता, व्यंग्यात्मकथा, काव्यात्मता आदि विशेषताएँ पायी जाती है। साथ ही विभिन्न भाषा की शब्दावली प्रादेशिक बोली भाषा का प्रयोग, कहावतें और मुहावरे आदि का प्रयोग भी कहानी की भाषा में किया गया है।

इसकी कहानी शैली भी अनोंखी है । इसमें मोहनदास के जीवन संघर्ष की त्रासदी का चित्रण है। प्रधान रुप से किस्सागोई, विवरणात्मक, विश्लेषणात्मक, संस्मरणात्मक, व्यंग्यात्मक, चित्रात्मक शैलियों का प्रयोग किया है।

निष्कर्ष:– इस कहानी का मूल उद्देश्य निम्नवर्गीय दलित युवक के संघर्ष के यथार्थ को प्रस्तुत करते है। साथ ही भ्रष्टाचार, सामाजिक, असमानता, भाईभतीजावाद, जातिभेद, तानाशाही, आदि को उजागर करने का प्रयास किया है।

मोहनदास कहानी एक समस्या प्रधान कहानी है। इस में व्यक्तिगत असंतोष, दलित, अन्याय–अत्याचार, दलित शोषण, जातिगत व्देष , भ्रष्टाचार, सामाजिक न्याय व्यवस्था, सामाजिक असमानता भ्रष्ट प्रशासन एवं पुलिस व्यवस्था, नारी सूरक्षा आम आदमी के हक्क और अधिकार की, समस्या उच्चवर्ग की तानाशाही युवाओं के अस्तित्व बोध की समस्यांए आदि समस्याओं का यथार्थ चित्रण हुआ है।

प्रस्तुत कहानी में कहानीकार उदय प्रकाश जी ने मनुष्य की दुनिया की शाश्वत समस्या पर प्रकाश डाला है। अंततः आदमी के जीवन की यथार्थता इस कहानी के माध्यम से लक्षित होती है।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. सानिका राजेंद्र जाधव
बी.ए.भाग–3

भारतीय राजनीति

(वैचारिक समीक्षात्मक लेख)

भारतीय राजनीति वह प्रक्रिया है जिसके माध्यम से भारतीय समाज के प्रत्येक सदस्य पर लागू होने वाले निर्णय लिए जाते हैं। इसमें सरकार की गतिविधियाँ, चुनावो में भागीदारी, नीतिनिर्माण और नागरिक सहभागिता शामिल है। भारत, विश्व का सबसे बडा लोकतंत्र, एक अद्वितीय और जीवत राजनीतिक व्यवस्था का उदाहरण है। भारतीय सरकार तीन शाखाओं के माध्यम से कार्य करती है। प्रधानमंत्रि के नेतृत्त्व में राज्य सरकारें और पंचायतें एवं नगरपालिकाएं जैसे स्थानीय निकाय।

राष्ट्रीय एवं क्षेत्रीय दोनों प्रकार के राजनीतिक दल बहुदलीय प्रणाली के अंतर्गत नियमित चुनावों में भाग लेते है। संसद में लोकसभा और राज्यसभा शामिल हैं, जो राष्ट्रीय कानून बनाती है। भारत की राजनीति संविधान के ढाँचे मे काम करती है। जहाँ पर राष्ट्रपति सरकार का मुख्य होता हैं और प्रधानमंत्रि कार्यपालिका का प्रमुख होता है। भारत एक संघीय संसदीय, लोकतांत्रिक गणतंत्र है, भारत एक द्वि–राजतंत्र का अनुसरण करता है। अर्थात, केन्द्र मे एक केन्द्रीय सत्तावाली सरकार और परिधि में राज्य सरकारों संविधान मे संसद के द्विसदनीयता का प्रावधान है, जिसमें एक उपरी सदन (राज्यसभा) जो भारतीय संघ के राज्य तथा केन्द्रशासित प्रदेश का प्रतिनिधित्व करता है, और निचला सदन (लोकसभा) जो भारतीय जनता का प्रतिनिधित्व करता है।

शासन एवं सत्ता सरकार के हाथ में होती है। संयुक्त वैधानिक बागडौर कार्यपालिका एवं संसद के दोनों सदनों, लोक सभा एवं राज्य सभा के हाथ में होती है। न्यायालय शासकीय एवं वैधानिक दोनों से स्वतंत्र होता है। संविधान के अनुसार भारत एक प्रधान, समाजवादी, धर्म–निरपेक्ष, लोकतांत्रिक राज्य है। जहाँ पर विधायक जनता के द्वारा चुनी जाती है । अमेरिका की तरह, भारत में भी संयुक्त सरकार होती है। लेकिन भारत मे केंद्र सरकार राज्य सरकारों की तुलना में अधिक शक्तिशाली है। जो कि ब्रिटेन की संसदीय प्रणाली पर आधारित है। बहुमत की स्थिति में न होने पर मुख्यमंत्रि न बना पाने की दशा में अथवा विशेष संवैधानिक परिस्थिति के अंतर्गत केंद्र सरकार राज्य सरकार को निष्कासित कर सकती है और सीधे संयुक्त शासन लागू कर सकती है । जिसे राष्ट्रपति शासन कहा जाता है। भारत की पुरी राजनीति मंत्रियों के द्वारा निर्धारित होती है। भारत एक लोकतांत्रिक, धार्मिक और सामुदायिक देश है। जहाँ युवाओं में चुनाव का बढ़ा वोट केंद्र भारतीय राजनीति में बना रहता है, यहाँ चुनाव का बढ़ा वोट केंद्र भारतीय राजनीति में बना रहता है। यहां चुनाव को लोकतांत्रिक पर्व की तरह बनाया जाता है। भारत में राजनीतिक राज्य में नीति करने की तरह है।

भारत की राजनीति जो आज के समय में लोकतंत्र के सबसे सही बादान पर है । भारत की राजनीति जिसमें सभी व्यक्ति को समानता अधिकार प्रदान करने के लिए चुनाव होता है और वही हो रहा है । भारत की राजनीति बाजार की तरह थी लेकिन वर्तमान सरकार के वजह से अत्याधिक पारदर्शिता आ गई है । भारत की राजनीति को अलग–अलग से काम नहीं हो सकता था। विशेष लोगों के लिए विशेष छुट और अन्य के लिए कोई भी प्रकार की कटौती नहीं। भारत एक लोकतंत्र देश है लेकिन इस देश में लोकतंत्र का कोई महत्व दिखाई नहीं पड रहा था । लोकतंत्र को दिखाई देने के लिए एक क्रमबध्द तरीके से लोकतंत्र चुनाव तब का समय था कि केवल अपने फायदे के लिए जनता को आगे करे जा रहे थें । राजनीति पूरी तरह से भारत में नाम मात्र का रह चुका था। राजनीति नहीं यह तो राज्य नीति है। राजनीति का सही अर्थ है राज्य की नीति को कैसे सुचारु रुप से चलाया जाए जो कि पहली बार देश में दबाने को मिल रहा है।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. अनुष्का सुनील गोसावी
बी.कॉम. भाग–1

आज की युवा पीढी

(वैचारिक लेख)

यह शोध 'भारतीय युवाओं की बदलती सामाजिक दृष्टि , करियर परिवार और सामाजिक जिम्मेदारियाँ के प्रति दृष्टिकोण का समाज शास्त्रीय अध्ययन 'विषय पर केंद्रित है। आधुनिक भारत में युवा वर्ग की सामाजिक मान्यताओं ओर दृष्टिकोण तेजी से बदल रहे हैं, जो वैश्विकरण, डिजिटल युग, शिक्षा और नौकरी के नए अवसरों के परिणामस्वरूप हो रहा है। इस अध्ययन का मुख्य उद्देश्य यह समझने का है कि कैसे भारतीय युवाओं का करियर, परिवार और सामाजिक ज़िम्मेदारियों के प्रति दृष्टिकोण में परिवर्तन आया है। यह शोध विभिन्न आयु वर्ग के युवाओं के दृष्टिकोण, उनकी प्राथमिकता और चुनौतियों के प्रति दृष्टिकोण करता है। साथ ही, इस शोध में यह भी पता लगाया गया है कि इन बदलावों का पारंपरिक ढाँचा मुख्य रुप से परिवार और सामुदायिक संबंधों पर आधारित रहा है। युवाओं की पहचान, उनकी जिम्मेदारियाँ और उनका सामाजिक स्थान उनके परिवार और समुदाय द्वारा निर्धारित किया जाता था। परिवार की संरचना, विशेषकर संयुक्त परिवार में युवाओं की भूमिका तय थी। करियर का उद्देश्य केवल परिवार के आर्थिक योगदान में सहायक होना था, जबकि जीवन के महत्त्वपूर्ण निर्णय में परिवार का हस्तक्षेप प्रमुख था। सामाजिक ज़िम्मेदारियों जैसे बुज़ुर्ग की देखभाल, समाज की सेवा और सामुदायिक कार्यक्रमों मे भागीदारी युवाओं की प्राथमिकता ओं में शामिल थी। भारत में युवाओं का पारंपरिक दृष्टिकोण मुख्यतः धार्मिक और सांस्कृतिक मूल्यों से प्रेरित था, जहाँ 'धर्म, अर्थ, काम मोक्ष' जैसे आदर्श जीवन के विभिन्न आयाम को संतुलित करने की प्रेरणा देते थे। करियर की ओर युवाओं का झुकाव कम था और पारिवारिक व्यवसाय या पारंपरिक पेशों को अपनाना आम बात थी। समाज की संरचना इस प्रकार की थी कि व्यक्तिगत आकांक्षाएँ सामूहिक हितों के अधीन थी।

1990 के दशक में आर्थिक उदारीकरण के बाद से भारत में वैश्वीकरण और शहरीकरण की प्रक्रिया तेज हुई । जिसका प्रभाव युवाओं की सोच और दृष्टिकोण पर व्यापक रुप से देखा गया। नए आर्थिक अवसरों ने युवाओं को परंपरागत दृष्टिकोण से हटकर करियर को प्राथमिकता देने के लिए प्रेरित किया। शिक्षा के नए अवसर, विशेष कर पेशेवर शिक्षा विदेशी विचारधारा का प्रभाव युवाओं को आत्मनिर्भर और स्वतंत्र बनने की दिशा में प्रेरित करने लगा। शहरीकरण के कारण छोटे शहरों और गावों से युवाओं को वैश्विक स्तर पर जुडने अपनी सोच को साझा करने का प्रयास कर रहे है। डिजिटल का अवसर प्रदान किया है। इसके साथ ही इन प्लेटफॉर्म ने करियर और क्रिएटिव इंडस्ट्रीज़ में अपनी पहचान बना रहे है। हालांकि यह बदलाव उनकी पारिवारिक और सामाजिक ज़िम्मेदारियों को भी प्रभावित करता है, क्योंकि युवा की प्राथमिकता अब तेजी से बदलती हुई डिजिटल दुनिया के साथ जुड़ी हुई हैं। शिक्षा ने हमेशा से सामाजिक दृष्टिकोण को प्रभावित किया है, और भारतीय युवाओं के बदलते दृष्टिकोण में शिक्षा की महत्त्वपूर्ण भूमिका रही है। उच्च शिक्षा और पेशेवर शिक्षा के प्रति बढते झुकाव ने युवाओं को नए अवसरों की और आकर्षित किया है। पहले जहां करियर के रुप में सरकारी नौकरी या पारिवारिक व्यवसाय को प्राथमिकता दी जाती थी, अब युवा निजी क्षेत्रों, बहु राष्ट्रीय कंपनियों, उद्यमशीलता स्वतंत्र और आत्मनिर्भर हो रहे है। पारंपरिक भारतीय समाज में परिवार एक महत्त्वपूर्ण इकाई रहा है, जहां बच्चों से उम्मीद की जाती थी कि वे अपने माता–पिता और अन्य बुज़ुर्ग की देखभाल करेंगे, हालांकि आधुनिक युवाओं में इस दृष्टिकोण में बदलाव देखा जा रहा है। इसके साथ ही, शिक्षा के प्रति बढती जागरुकता ने युवाओं में करियर के प्रति गंभीरता और समाज में अपनी पहचान बनाने की

चाह को और अधिक मजबूत किया है। युवा अब केवल परिवार या समाज की अपेक्षा के आधार पर करियर नहीं चुन रहे, बल्कि वे अपनी व्यक्तिगत रुचियों और क्षमताओं के आधार पर करियर का चयन कर रहे है। यह बदलाव उनके पारिवारिक और सामाजिक ज़िम्मेदारियों के प्रति दृष्टिकोण को भी प्रभावित करता है, क्योंकि अब वे अपने निर्णय में अधिक से बदलती हुई डिजिटल दुनिया के साथ जुड़ी हुई है। शिक्षा ने हमेशा से सामाजिक दृष्टिकोण को प्रभावित किया है और भारतीय युवाओं को नए अवसरों की आकर्षित किया है। पहले जहाँ करियर के रुप में सरकारी नौकरी या पारिवारिक व्यवसाय को प्राथमिकता दी जाती थी अब युवा निजी क्षेत्रों, बहुराष्ट्रीय कंपनियों की ओर तेजी से आकर्षित हो रहे है। इसके साथ ही शिक्षा के प्रति बढती जागरुकता ने युवाओं में करियर का चयन कर रहे है। यह बदलाव उनके पारिवारिक और सामाजिक ज़िम्मेदारियों के प्रति दृष्टिकोण के प्रति दृष्टिकोण को भी प्रभावित करता है, क्योंकि अब वे अपने निर्णायकों में अधिक स्वतंत्रता और आत्मनिर्भर हो रहे है। पारंपरिक भारतीय समाज में परिवार एक महत्त्वपूर्ण इकाई रहा है, जहां बच्चों से उम्मीद की जाती थी कि वे अपने माता–पिता और अन्य बुजुर्ग की देखभाल करेंगे। हालांकि आधुनिक युवाओं में इस दृष्टिकोण मे बदलाव देखा जा रहा है। अब युवा अपनी व्यक्तिगत स्वतंत्रता और करियर को प्राथमिकता देते है, लेकिन इसके बावजूद का एक प्रमुख कारण आधुनिकीकरण जीवनशैली और शहरों में बढती व्यवस्था है। शहरी जीवन के दबाव काम की जटिलताएँ माता–पिता और परिवार के प्रति अपनी ज़िम्मेदारियों को समझते है और उन्हें निभाने के लिए नए तरीके तलाश रहे हैं, जैसे कि वित्तीय सहायता, डिजिटल माध्यमों से संपर्क उपस्थिति आदि ।

भारतीय समाज में सामाजिक ज़िम्मेदारियों जैसे बुजुर्ग की देखभाल, सामुदायिक सेवा और समाज के प्रति दायित्व निभाने, हमेशा से महत्त्वपूर्ण माने जाते रहे है। परंतु आधुनिक युवा इन ज़िम्मेदारियों के प्रति भी एक नया दृष्टिकोण अपना रहे है। अब हमेशा से उनके लिए समाज की सेवा करने का मतलब केवल परंपरागत जिम्मेदारियाँ को निभाने नहीं रहा गया है, बल्कि वे अपने समाज को अधिक व्यापक और व्यावहारिक दृष्टिकोण से देखने लगे है। अब युवा सामुदायिक सेवा, सामाजिक संगठनों से जुड़ने और जन कल्याण की योजना मे सक्रिय भागीदारी के सामाजिक ज़िम्मेदारियों को निभाने की कोशिश करते है। साथ ही डिजिटल युग ने उन्हें सोशल मीडिया और अन्य प्लेटफॉर्म के माध्यम से सामाजिक मुद्दों पर आवाज़ उठाने और समाज में परिवर्तन लाने के अवसर भी दिए है। भारतीय समाज में महिला युवाओं के दृष्टिकोण में भी व्यापक बदलाव आए है। अब महिलाओं का करियर, शिक्षा और व्यक्तिगत स्वतंत्रता के प्रति अधिक जागरुक हो रही है। पहले जहा महिलाएं मुख्य रुप से पारिवारिक ज़िम्मेदारियों तक सीमित रहती थी, अब वे हर क्षेत्र में संतुलित बनाने की कोशिश कर रही है। चाहे वह करियर और व्यक्तिगत विकास के प्रति बढती जागरुकता ने महिलाओं के परिवार और समाज की अपेक्षा के साथ–साथ अपने व्यक्तिगत लक्ष्यों को भी पूरा करने के लिए प्रयास रत है।

आधुनिक मीडिया और डिजिटल प्लेटफ़ॉर्म का सामाजिक दृष्टिकोण पर गहरा प्रभाव पड रहा है। इंटरनेट सोशल मीडिया और अन्य डिजिटल चैनलों के माध्यम से सूचना का तुरंत प्रसार और व्यापक पहुंच संभव हो पाई है, जिसने समाज में विचारधारा और मान्यताओं को निर्माण में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई है। भारतीय युवाओं पर इन प्लेटफॉर्म का सक्रिय उपयोग करती है। डिजिटल प्लेटफॉर्म युवाओं की विश्व भर में हो रही घटनाओं और विचारों के बारे में जानकारी हासिल करने में मदद की है। अब पारंपरिक मीडिया के सीमित दृष्टिकोण से बंध नहीं है। बल्कि विभिन्न स्रोतों से जानकारी हासिल करने में मदद की है।

पारंपरिक करियर विकल्पों के अलावा नए और गैर–पारंपरिक करियर के प्रति बढती रुचि भारतीय युवाओं में एक महत्वपूर्ण बदलाव का प्रतीक है। जहा एक

समय में डॉक्टर, इंजीनियर, वकील और नवाचारी क्षेत्रों में अपने करियर की संभावनाओं को तलाश रही है। यह बदलाव समाज के विभिन्न आयाम को प्रभावित कर रहा है, जिसमें शिक्षा, रोज़गार के अवसर और युवाओं की जीवनशैली शामिल है। 21 वीं सदी में तकनीकि क्रांति और इंटरनेट की पहुंच ने युवाओं के जीवन में क्रांतिकारी बदलाव लाए है। सोशल मीडिया ई-कॉमर्स और डिजिटल प्लेटफॉर्म के आगमन ने न केवल उनके रोज़मर्रा के जीवन को दिया है, बल्कि उनकी सोच और दृष्टिकोण पर भी गहरा प्रभाव डाला है। अब युवा अपने करियर के साथ-साथ सामाजिक और पारिवारिक ज़िम्मेदारियों को भी तकनीकि के माध्यम से संतुलित करने का प्रयास कर रहे है। डिजिटल प्लेटफ़ॉर्म और सोशल मीडिया ने युवाओं को वैश्विक स्तर पर जुड़ने अपनी सोच को साझा करने और उघमशीलता हालांकि यह बदलाव उनकी पारिवारिक और सामाजिक ज़िम्मेदारियों दुनिया के साथ जुड़ी हुई है।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. परिणिता संतोष चुनाडे
बी.कॉम.भाग-1

मेरी यात्रा

(यात्रा वर्णन)

महाबलेश्वर महाराष्ट्र के पश्चिमी घाट में स्थित एक सुंदर हिल स्टेशन है, जो अपनी हरियाली और सुंदर मौसम के लिए प्रसिध्द है। मेरी महाबलेश्वर की यात्रा बहुत ही आरामदायक और शिक्षाप्रद रही। जब हम वहां पहुंचे, तो चारों ओर घने जंगल और मन मोहक पहाड़ों ने हमारा स्वागत किया। मौसम ठंडा और सुकून भरा था, जिससे मन प्रसन्न हो गया।

हम ने महाबलेश्वर के कई दर्शनीय स्थल देखे जैसे प्रिंस ऑफ वेल्स पॉइंट से पश्चिमी घाट की खूबसूरती का आनंद लिया। वहाँ से सूर्यास्त देखना अद्भुत था। गलियारे की सैर करते हुए हमें प्रकृति के रंग-बिरंगे फूल, विभिन्न प्रकार के पक्षी और ताजी हवा का आनंद मिला। जुना मंदीर और पांचगणी की भी यात्रा की जो हमारे लिए सांस्कृतिक और धार्मिक अनुभव प्रदान करने वाले रहे।

इस यात्रा से मुझे प्राकृतिक सौंदर्य की महता समझ में आई और मैने कई नई चीजें देखी एवं सीखी। यह अनुभव मुझे जीवन भर याद रहेगा। महाबलेश्वर की यात्रा ने मेरी सोच को विस्तृत किया और मुझे प्रकृति के करीब ले आया। मैं भविष्य में फिर से ऐसी यात्रा करने की योजना बना रही हूँ।

महाबलेश्वर की मेरी यात्रा सह्याद्री पहाडियों के बीच एक शानदार और ताजा अनुभव थी। ठंडी हवा, घने जंगल, खुबसुरत सनसेट पॉईंट, रसिली स्ट्रॉबेरी और शांत वेन्ना झील ने इस ट्रिप को यादगार बना दिया। ऊँचे पहाड़ों से अद्भुत नज़ारे प्राचीन मंदीर और स्थानीय संस्कृति ने मन मोह लिया।

दर्शनीय स्थल - प्रिंस ऑफ वेल्स पॉईंट, आर्थर सीट, विल्सन पॉईंट और केट्स पॉईंट से मनोरम दृश्य ।

गतिविधियों - वेन्ना झील मे बोटिंग, घुडसवारी और तापीला (मिनी कश्मीर) में कैंपिंग।

स्वादिष्ट अनुभव - स्थानीय स्ट्रॉ बेरी, शहतुत और मक्का का आनंद।

माहौल - नवंबर से फरवरी के बीच सुखद ठंड, जो प्रकृति प्रेमियो के लिए एकदम सही है।

यह एक बेहतरीन वीकेंड गेटवे है जो प्राकृतिक सुंदरता

और सुकून का एक अनोखा मिश्रण प्रदान करता है।

पुराना महाबलेश्वर – भगवान शिव मंदिर और पंच गंगा मंदिर दोनों मंदिर शिल्पकला की दृष्टि से बेहद खूबसूरत हैं और पहाड़ियों से घिरे होने के कारण इनकी सुंदरता ही महाबलेश्वर के बारे में सब कुछ बयां करती है।

भगवान शिव का मंदिर अपनी शिल्प कला के लिए प्रसिध्द है और मंदिर मे शिव का पलंग, डमरु और त्रिशुल मौजुद है वह 300 साल पुराने है।

पंचगंगा मंदिर कृष्णा, वेन्ना, सावित्री, कोयना, और गायत्री नदियों के संगम पर बना है। ऐसा माना जाता है कि ये पाचों नदियाँ पंच गंगा मंदिर के भीतर स्थित गौमुखी नदी से निकलती है।

विंडो पॉईंट – विंडो पॉईंट महाबलेश्वर के लोकप्रिय स्थलों में से एक है। यह एक बहुत ही लोकप्रिय स्थान है जहां से पर्यटकों को सह्याद्री पर्वत माला का मन मोहक दृश्य देखने मिलता है।

इस स्थान के नीचे दिखाई देने वाला घना जंगल ब्रह्मरण्य कहलाता है और घाटी सावित्री घाटी के नाम से जानी जाती है। यह कोंकण का एक बेहद खूबसूरत नज़ारा पेश करता है। यहां से दिखने वाले बादल सचमुच स्वर्ग में होने का अहसास कराते है।

प्रति ध्वनि बिंदु – जैसा कि इसके नाम से ही स्पष्ट है, इस जगह पर ज़ोर से चिल्लाने पर आपको अपनी ही आवाज़ घाटी में वापस सुनाई देती है और यकीन मानिए यह वाकई एक अभ्दुत जगह है जो आपको दीवाना बना देगी.... तो दोस्तों थोड़ा मनोरंजन करने के लिए इस जगह पर ज़रुर जाएं।

टायगर स्प्रिंग पॉईंट महाबलेश्वर – टायगर स्प्रिंग पॉईंट पर पहले जंगली जानवर पानी पीने के लिए आते थे। यह शुद्ध प्राकृतिक झील का स्रोत है और यहां का पानी ठंडा और पीने के लिए सुरक्षित है, इसलिए अम्मा द्वारा पहाड़ों से लाया गया यह प्राकृतिक, शुद्ध और ठंडा पानी पीना न भूले....

आर्थर सीट महाबलेश्वर पॉईंट–

यह महाबलेश्वर का मुख्य आकर्षण है। मुझे यह जगह बहुत पसंद है और यहीं से नज़ारा सचमुच मन मोहक है। इस शानदार नजारे के साथ आप यहां के स्थानीय विक्रेताओं से मेगी, भेल और मीठे भुट्टे का आनंद ले सकते है, जिनका स्वाद वाकई ला जवाब होता है। इस स्थान से महाबलेश्वर के दो और आकर्षक स्थल दिखाई देते है।

1) सावित्री पॉईंट 2) कैसल रॉक पॉईंट

सुई छेद बिंदु – मुझे पूरा यकीन है की जब भी कोई महाबलेश्वर के बारे में खोजता है या दोस्तों की महाबलेश्वर की तस्वीरे देखता है तो यह दृश्य लगभग हर किसी की पोस्ट में ज़रुर शामिल होता है और सच कहूं तो, यहां आपको हाथी के सिर के सुंदर प्राकृतिक कृति और नज़ारा बेहद आकर्षक है।

महाबलेश्वर का मन मोहक दृष्य किसी को भी आकर्षित कर लेता है और यही कारण है कि बॉलीवुड अपनी फिल्मों मे कुछ दृश्य फिल्माने के लिए इसे एक पसंदीदा स्थान मानता है। शुटिंग पॉईंट कई फिल्मों की शूटिंग के लिए प्रसिध्द है और केट पॉईंट से बेहतर पहाड़ियों से घिरी नदी का सुंदर दृश्य देखा जा सकता है।

यहां पहुँचकर आपको ऐसा महसूस होगा कि आप जीवन में उस जगह पर हैं जहां किसी को अवश्य होना चाहिए । मेरी यात्रा बहुत आरामदायक रही। मैने नई जगहें देखी नए दोस्त बनाए और बहुत कुछ सीखा। यात्रा ने मुझे प्रेरित किया और ख़ुशियों दी।

यात्रा की शुरुआत से लेकर यात्रा के दौरान, यात्रा के बाद की सभी गतिविधियों का संकलन और सेवाओं का गहन विश्लेषण । हाल के वर्षों में पर्यटन उपभोक्ताओं द्वारा यात्रा अनुभवों को साझा करने के तरीके में ज़बरदस्त बदलाव आया है।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. समिक्षा जितेंद्र मचिंदर
बी.ए. भाग–1

कृत्रिम बुध्दिमत्ता

(पुस्तक समीक्षा)

कृत्रिम बुध्दिमत्ता पर एक सरल और उपयोगी जानकरी दी जा रही है।

कृत्रिम बुध्दिमत्ता AI क्या है ?

कृत्रिम बुध्दिमत्ता वह तकनीक है जिसके द्वारा मशीनों या कंप्यूटरों को को इंसानों की तरह सोचने, सीखने, निर्णय लेने और समस्याएं हल करने की क्षमता दी जाती है। इसका उद्देश्य मशीनों को 'स्मार्ट' बनाना है।

ए आय के प्रकार

संकीर्ण ऑप यह किसी एक खास काम के लिए बनाई जाती है। जैसे वॉ इस असिसटेंट, चेहरा पहचानना।

सामान्य ए आय

यह इंसानों की तरह हर तरह का काम कर सकती है। अभी यह विकास के चरण मैं है।

सुपर ए आय

यह इंसानों से भी अधिक बुद्धिमान होगी। फिलहाल यह केवल एक धारणा है।

ए आय का उपयोग

* मोबाईल फोन के वॉइस असिसटेंट
* चिकित्सा क्षेत्र में बीमारी की पहचान
* शिक्षा में स्मार्ट लर्निंग
* बँकिंग और ऑनलाइन धोखाधड़ी की पहचान
* स्वचलित गाडियाँ

ए आय के फायदे

* काम जल्दी और सही तरीके से होता है।
* समय और मेहनत की बचत।
* बड़ी मात्रा में डेटा का विश्लेषण
* इंसानों की मदद करता है।

कैसे काम करती है ?

ए आय मुख्य रुप से डेटा, एल्गोरिदम और कंप्युटिंग पावर पर काम करती है। पहले मशीन को बहुत सारा डेटा दिया जाता है। फिर वह उस डेटा से सीखती है।

उदाः– ई मेल में स्पैम पहचानना।, विडिओ सुझाव।

डीप लर्निंग यह मशीन लर्निंग का उन्नत रुप है जो न्युरल नेटवर्क पर आधारित होता है। जैसे इंसानी दिमाग।

उपयोग

* चेहरा पहचानना ।
* आवाजें पहचानना ।
* मेडिकल स्कैन का विश्लेषण ।

और रोबोटिक्स

जब ए आय रोबोटसब के साथ जोड़ा जाता है। तो रोबोट सोच समझकर काम कर सकता है। फ़ैक्टरी में काम करने वाले रोबोट सर्जरी करने वाले रोबोट

भारत में ए आय का उपयोग

* डिजिटल इंडिया मिशन
* स्मार्ट सिटी प्रोजेक्ट
* कृषि में फसल अनुमान
* स्वास्थ्य सेवाओं में ए आय आधारित जांच

ए आय का भविष्य

* शिक्षा को और व्यक्तिगत बनाएगी।
* इलाज को और सटीक बनाएगी।
* ट्रैफिक और प्रदूषण कम करने में मदद करेगी।

ए आय से जुडे करियर

* ए आय इंजीनियर
* डेटा साइंसेस
* मशीन लर्निंग एक्सपर्ट
* रोबोटिक इंजीनियर

ए आय के नुकसान

रोजगार पर असर

मशीनों पर अधिक निर्भरता

गोपनीयता और सुरक्षा की समस्याएं

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस का इतिहास

1956 में पहली बार शब्द का प्रयोग गेहप चल उरींहू ने किया।शुरुआत मे ए आय सिर्फ रिसर्च तक सीमित था। आज ए आय हमारे मोबाईल, इंटरनेट, कार, अस्पताल बँक, शिक्षा, हर जगह मौजूद है।

ए आय मुख्य रुप से 3 चीजों पर काम करता है

डेटा – ए आय बहुत सारा डेटा लेकर सीखता है ।

एल्गोरिदम – नियम और गणितीय तरीके मशीन सीखती है।

कंप्यूटिंग पावर

पेज प्रोसेसर और सर्वर जो डेटा को प्रोसेस करते है।

General **ए आय** – इंसान की तरह सोचने और समझने वाली ए आय

ए आय के उपयोग

- ✻ दैनिक जीवन मे
- ✻ मोबाईल असिस्टेंट
- ✻ एरलश
- ✻ सोशल मीडिया सुझाव
- ✻ स्वास्थ्य क्षेत्र में
- ✻ बीमारियों की पहचान
- ✻ मेडिकल रिपोर्ट विश्लेषण
- ✻ रोबोटिक सर्जरी

शिक्षा मे ए आय

- ✻ ऑनलाइन टिचर
- ✻ स्मार्ट लर्निंग ऐप
- ✻ ऑटोमॅटिक एग्जामचे किंग

परिवहन में ए आय

- ✻ ट्रैफिक कंट्रोल सिस्टम

बैंकिंग में ए आय

- ✻ फ्रॉड डिटेक्षन
- ✻ चैट बॉट
- ✻ लोन अप्रुवल सिस्टम

ए आय के फायदे

- ✻ समय कि बचत
- ✻ अधिक सटीकता
- ✻ काम करने की क्षमता
- ✻ मानव त्रुटियों कम
- ✻ खतरनाक कामों मे उपयोग

ए आय के नुकसान

- ✻ नौकरियों पर खतरा
- ✻ महंगी तकनीक
- ✻ डेटा प्राइवेसी की समस्या
- ✻ मशीन पर निर्भरता
- ✻ गलत उपयोग का खतरा

ए आय पर छोटीसी कविता

लोहे की सोच में जान भर दी,
इंसानों जैसी पहचान कर दी,
कोड और डेटा का यह कमाल,
पब ने बदली दुनिया की चाल,

सीखती है हर अनुभव से यह,
गलती से आगे बढती है यह
बोल समझे, तस्वीर पढ़े
पल भर में मुश्किल हल कर दे

डॉक्टर बनकर जीवन बचाए
शिक्षा में नई राह दिखाए
सड़को पर खुद गाडी चलाएँ
भविष्य का सपना सच बन जाए

पर याद रहे यह बात सदा
बुध्दि मशीन की दिल हे हमारा
सही दिशा में इस चलाएँ
ए आय से मानवता की सजाएँ

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. ज्ञानेश्वरी प्रशांत बोराटे
बी.कॉम. भाग–1

डॉ. ए.पी.जे.अब्दुल कलाम

(व्यक्तिचित्रण)

प्रस्तावना

भारत के महान वैज्ञानिक प्रख्यात शिक्षक तथा देश के 11 वे राष्ट्रपति डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम का नाम भारतीय इतिहास में स्वर्ण अक्षरों में अंकित है। वे केवल एक वैज्ञानिक ही नहीं बल्कि युवाओं के प्रेरणास्त्रोत, सच्चे देशभक्त और सरल व्यक्तित्व के धनी हे। उनके विचार, कार्य और जीवन आज भी करोडों लोगों को आगे बढने की प्रेरणा देते है। इस स्मरणार्थ लेख के माध्यम से हम उनके जीवन, व्यक्तित्व और योगदान को नमन करते है।

जन्म एवं प्रारंभिक जीवन

डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम का जन्म 15 अक्टुबर 1931 को तमिलनाडु के रामेश्वरम में एक साधारण परिवार में हुआ था। उनके पिता जैनुलाब्दीन एक नाविक थे और माता आशियम्मा गृहिणी थी। आर्थिक स्थिति कमजोर होने के बावजुद उनके परिवार ने उन्हें अच्छे संस्कार दिए ।

कलाम जी बचपन से ही मेधावी और परिश्रमी थे। वे अखबार बाटकर अपनी पढ़ाई का खर्च करते थे। उनको यह संघर्ष शीलता ही उनके भविष्य की सफलता का आधार बनी।

शिक्षा एवं वैज्ञानिक जीवन

डॉ. कलाम ने तिरुचिरापल्ली के सेंट जोसेफ कॉलेज से भौतिकी में स्नातक किया और बाद में मद्रास इंस्टीट्युट ऑफ टेक्नोलॉजी से ऐरोनॉटिकल इंजिनिअरींग की पढ़ाई पूरी की। उन्होंने भारतीय अंतरिक्ष अनुसंधान संगठण और रक्षा अनुसंधान एवं विकास संगठन मे महत्त्वपूर्ण कार्य किए।

वे भारत के मिसाइल कार्यक्रम के प्रमुख वैज्ञानिक थे, जिसके कारण उन्हें 'मिसाइल मैन ऑफ इंडिया' कहा जाता है। उनके नेतृत्व में अग्नि और पृथ्वी जैसी मिसाइलों का सफल परीक्षण हुआ जिससे भारत की रक्षा क्षमता मजबूत हुई।

राष्ट्रपति के रुप में योगदान

डॉ. कलाम 2002 से 2007 तक भारत के राष्ट्रपति रहे। उन्हें 'जनता के राष्ट्रपति' के रुप में जाना जाता है क्योंकि वे हमेशा आम लोगों, विशेष कर युवाओं से जुडे रहे।

राष्ट्रपति पद पर रहते हुए भी उन्होंने सादगी और ईमानदारी का परिचय दिया। वे बच्चों और विद्यार्थियों से संवाद करना पसंद करते थे और उन्हें बड़े सपने देखने के लिए प्रेरित करते थे।

विचार एवं व्यक्तित्व

डॉ. कलाम का जीवन अत्यंत सरल और प्रेरणादायक था। वे हमेशा सकारात्मक सोच रखते थे और कहते थे 'सपने वो नहीं होते जो हम सोते समय देखते है, सपने वो होते है जो हमें सोने नहीं देते।

उनका मानना था कि शिक्षा और कड़ी मेहनत से कोई भी व्यक्ति सफलता प्राप्त कर सकता है। वे धर्मनिरपेक्षता, मानवता और राष्ट्र प्रेम के सच्चे प्रतीक थे। उन्होंने अपने जीवन में कभी भी अहंकार को स्थान नही दिया।

साहित्यिक योगदान

डॉ. कलाम ने कई प्रेरणादायक पुस्तकें भी लिखीं है। इन पुस्तकों में उन्होंने अपने अनुभवों और विचारों को साझा किया है, जो आज भी युवाओं के लिए मार्गदर्शक है।

निधन एवं स्मृति

27 जुलाई 2015 को शिलांग में एक व्याख्यान

देते समय उनका निधन हो गया। यह घटना पुरे देश के लिए एक अपूरणीय क्षति थी।

उनकी मृत्यु के बाद भी उनके विचार और आदर्श हमारे बीच जीवित है। वे हमेशा एक ऐसे व्यक्ति के रुप में याद किए जाएंगे जिन्होंने अपने जीवन को देश और समाज के लिए समर्पित किया।

निष्कर्ष

डॉ. ए.पी.जे अब्दुल कलाम का जीवन हमें सिखाता है कि कठिन परिस्थितियों में भी यदि हम दृढ निश्चय और परिश्रम करें, तो सफलता अवश्य मिलती है। वे केवल एक महान वैज्ञानिक नहीं, बल्कि एक आदर्श इंसान भी थे। आज हम उन्हें श्रद्धांजलि अर्पित करते हुए यह संकल्प लेते है। आपने बताए मार्ग पर चलकर देश के विकास में अपना योगदान देंगे।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु.मयुरी ब्रह्मदेव कोपनर
बी.ए. भाग–3

भगत की गत

(व्यंग्य कहानी)

उस दिन जब भगतजी की मौत हुई थी, तब हमने कहा था – भगतजी स्वर्गवासी हो गए। पर अभी मुझे मालूम हुआ कि भगतजी, स्वर्गवासी नहीं, नरकवासी हुए हैं। मैं कहूं तो किसी को इस पर भरोसा नहीं होगा, पर यह सही है कि उन्हें नरक में डाल दिया गया है और उन पर ऐसे अघन्य पापों के आरोप लगाये गये हैं कि निकट भविष्य में उनके नरक से छूटने की कोई आशा नहीं हैं। अब हम उनकी आत्मा की शान्ति की प्रार्थना करें तो भी कुछ नहीं होगा। बडी से बडी शोक–सभा भी उन्हें नरक से नहीं निकाल सकती।

सारा मुहल्ला अभी तक याद करता है कि भगतजी मंदीर में आधीरात तक भजन करते थें। हर दो–तीन दिनों में किसी समर्थ श्रध्दालु से मंदिर में लाउड–स्पीकर लगवा देते और उस पर अपनी मंडली समेत भजन करते। पर्व पर तो चौबीसों घंटे लाउड–स्पीकर पर अखण्ड कीर्तन होता। एक–दो बार मुहल्ले वालों ने इस अखण्ड कोलाहल का विरोध किया तो भगतजी ने भक्तों की भीड जमा कर ली और दंगा करने पर उतारू हो गए। वे भगवान के लाउड–स्पीकर पर प्राण देने और प्राण लेने पर तुल गये थें।

ऐसे ईश्वर–भक्त, जिन्होंने अरबों बार भगवान का नाम लिया, नरक में भेजे गए और अजामिल, जिसने एक बार भूल से भगवान का नाम ले लिया था, अभी भी स्वर्ग के मजे लूट रहा है। अंधेर कहां नहीं है।

भगतजी बडे विश्वास से उस लोक में पहुँचे। बडी देर तक यहाँ–वहाँ घूमकर देखते रहे। फिर एक फाटक पर पहुंचकर चौकीदार से पूछा–स्वर्ग का प्रवेश–द्वार यही है न?

चौकीदार ने कहा – हाँ, यही हैं।

वे आगे बढने लगे, तो चौकीदार ने रोका – प्रवेश–पत्र यानी टिकिट दिखाइए पहले। भगतजी को क्रोध आ गया। बोले – मुझे भी टिकिट लगेगा यहाँ? मैंने कभी टिकिट नहीं लिया। सिनेमा मैं बिना टिकिट देखता था और रेल में भी बिना टिकिट बैठता था। कोई मुझसे टिकिट नहीं मांगता। अब यहाँ स्वर्ग में टिकिट माँगते हो? मुझे जानते हो। मैं भगतजी हूँ।

चौकीदार ने शान्ति से कहा–होंगे। पर मैं बिना टिकिट

के नहीं जाने दूंगा। आप पहले उस दफ्तर में जाइए। वहाँ आपके पाप-पुण्य का हिसाब होगा और तब आपको टिकिट मिलेगा।

भगतजी उसे ठेलकर आगे बढने लगे। तभी चौकीदार एकदम पहाड सरीखा हो गया। उन्हें उठाकर दफ्तर की सीढी पर खडा कर दिया।

भगतजी दफ्तर में पहुँचे। वहां कोई बडा देवता फाईलें लिए बैठा था। भगतजी ने हाथ जोडकर कहा-अहा मैं पहचान गया भगवान कार्तिकेय विराजे हैं।

फाइल से सिर उठाकर उसने कहा-मैं कार्तिकेय नहीं हूँ। झूठी चापलूसी मत करो। जीवन-भर वहाँ तो कुकर्म करते रहे हो और यहाँ आकर 'हें-हें' करते हो। नाम बताओ।

भगतजी ने नाम बताया, धाम बताया।

उससे अधिकारी ने कहा - तुम्हारा मामला बडा पेचीदा है। हम अभी तक तय नहीं कर पाये कि तुम्हें स्वर्ग दे या नरक। तुम्हारा फैसला खुद भगवान करेंगे।

भगतजी ने कहा - मेरा मामला तो बिल्कुल सीधा है। मैं सोलह आने धार्मिक आदमी हूँ। नियम से रोज भगवान का भजन करता रहा हूँ। कभी झूठ नहीं बोला और चोरी नहीं की। मंदिर में इतनी स्त्रियां आती थी, पर मैं सबको माता समझता था। मैंने कभी कोई पाप नहीं किया। मुझे तो आँख मूंदकर आप स्वर्ग भेज सकते हैं।

अधिकारी ने कहा - भगतजी आपका मामला उतना सीधा नहीं है, जितना आप समझ रहे है। परमात्मा खुद उसमें दिलचस्पी ले रहे हैं। आपको मैं उनके सामने हाजिर किये देता हूँ।

एक चपरासी भगतजी को भगवान के दरबार में ले चला। भगतजी ने रास्ते में ही स्तुति शुरू कर दी। जब वे भगवान के सामने पहुँचे तो बडे जोर-जोर से भजन गाने लगे -

''हम भगतन के भगत हमारे,

सुन अर्जुन परतिज्ञा मेरी, यह व्रत टरै न टारे।''

भजन पूरा करके गदगद वाणी में बोले - ''जन्म-जन्मान्तर की मनोकामना आज पूरी हुई है।'' प्रभू, अपूर्व रूप है आपका। जितनी फोटो आपकी संसार में चल रही है, उनमें से किसी से नहीं मिलता।

भगवान स्तुति से 'बोर' हो रहे थे। रुखाई से बोले -, ''अच्छा, अच्छा ठीक है। अब क्या चाहते हो, सो बोलो।''

भगतजी ने निवेदन किया - ''भगवन! आपसे क्या छिपा है? आप तो सबकी मनोकामना जानते हैं। कहा है - 'राम, झरोखा बैठ के सबका मुजरा लेय, जाकी जैसी चाकरी ताको तैसा देय! प्रभू! मुझे स्वर्ग में कोई अच्छी सी जगह दिला दीजिए।''

प्रभू ने कहा - तुमने ऐसा क्या किया है, जो तुम्हें स्वर्ग मिले?

भगतजी को इस प्रश्न से चोट लगी जिसके लिए इतना किया, वही पूछता है कि तुमने ऐसा क्या किया? भगवान पर क्रोध करने से क्या फायदा-यह सोचकर भगतजी गुस्सा पी गये। दीनभाव से बोले, ''मैं रोज आपका भजन करता रहा।''

भगवान ने पूछा, ''लेकिन लाउड-स्पीकर क्यों लगाते थे?''

भगतजी सहज भाव से बोले, ''उधर सभी लाउड-स्पीकर लगाते हैं। सिनेमावाले, मिठाईवाले, काजल बेचनेवाले सभी उसका उपयोग करते हैं, तो मैंने भी कर लिया।''

भगवान ने कहा, ''वे तो अपनी चीज का विज्ञापन करते हैं। तुम क्या मेरा विज्ञापन करते थे? मैं क्या कोई बिकाऊ माल हूँ?''

भगतजी सन्न रह गये। सोचा, भगवान होकर कैसी बातें करते हैं?

भगवान ने पूछा, ''मुझे तुम अन्तर्यामी मानते हो न?''

भगतजी बोले, ङ्ग'जी हाँ?''

भगवान ने कहा, ''फिर अन्तर्यामी को सुनाने के लिए लाउड-स्पीकर क्यों लगाते थे? क्या मैं बहरा हूँ? यहाँ

सब देवता मेरी हँसी उडाते हैं। मेरी पत्नी मजाक करती है कि यह भगत तुम्हें बहरा समझता है।''

भगतजी जवाब नहीं दे सके।

भगवान को और गुस्सा आया। वे कहने लगे, ''तुमने कई साल तक मुहल्ले के लोगों को तंग किया। तुम्हारे कोलाहल के मारे वे न काम कर सकते थे, न चैन से बैठ सकते थे ओर न सो सकते थे। उनमें से आधे तो मुझसे घृणा करने लगे हैं। सोचते हैं, अगर भगवान न होता तो यह भगत इतना हल्ला न मचाता। तुमने मुझे कितना बदनाम किया है?''

भगत ने साहस बटोरकर कहा, ''भगवान आपका नाम लोगों के कानों में जाता था, यह तो उनके लिए अच्छा ही था। उन्हें अनायास पुण्य मिल जाता था।'' भगवान को भगत की मूर्खता पर तरस आया, बोले ''पता नहीं यह परंपरा कैसे चली कि भक्त का मूर्ख होना जरुरी है और किसने तुमसे कहा कि मैं चापलूसी पसंद करता हूँ? तुम क्या यह समझते हो कि तुम मेरी स्तुति करोगे तो मैं किसी बेवकूफ अफसर की तरह खुश हो जाऊँगा? मैं इतना बेवकूफ नहीं हूँ भगतजी कि तुम जैसे मूर्ख मुझे चला लें। मैं चापलूसी से खुश नहीं होता, कर्म देखता हूँ।''

भगतजी ने कहा, ''भगवन! मैंने कभी कोई कुकर्म नहीं किया।''

भगवान हँसे। कहने लगे, ''भगत! तुमने आदमियों की हत्या की है। उधर की अदालत से बच गये, पर यहाँ नहीं बच सकते।''

भगत जी का धीरज अब छूट गया। वे अपने भगवान की नियत के बारे में शंकालु हो उठे। सोचने लगे, यह भगवान होकर झूठ बोलता है। जरा तैश में कहा, ''आपको झूठ बोलना शोभा नहीं देता। मैंने किसी आदमी की जान नहीं ली। अभी तक मैं सहता गया, पर इस झूठे आरोप को मैं सहन नहीं कर सकता। आप सिद्‌ध करिए कि मैंने हत्या की।''

भगवान ने कहा, ''मैं फिर कहता हूँ कि तुम हत्यारे हो, अभी प्रमाण देता हूँ।''

भगवान ने एक अधेड उम्र के आदमी को बुलाया। भगत से पूछा, ''इसे पहचानते हो?''

''हाँ, यह मेरे मुहल्ले का रमानाथ मास्टर है। पिछले साल बीमारी से मरा था'' भगतजी ने विश्वास से कहा।

भगवान बोले, ङ'बीमारी से नहीं, तुम्हारे भजन से मरा है। तुम्हारे लाउड-स्पीकर से मरा है। रमानाथ, तुम्हारी मृत्यु क्यों हुई?''

रमानाथ ने कहा, ''प्रभू मैं बीमार था। डॉक्टर ने कहा कि तुम्हें पूरी तरह नींद और आराम मिलना चाहिए। पर भगतजी के लाउडस्पीकर पर अखण्ड कीर्तन के मारे मैं सो न सका, न आराम कर सका। दूसरे दिन मेरी हालत बिगड गयी और चौथे दिन मैं मर गया।''

भगत सुनकर घबरा उठे।

तभी एक बीस-इक्कीस साल का लडका बुलाया गया। उससे पूछा, ''सुरेंद्र! तुम कैसे मरे?

''मैंने आत्महत्या कर ली थी'' उसने जवाब दिया।

''आत्महत्या क्यों कर ली थी?'' भगवान ने पूछा।

सुरेंद्रनाथ ने कहा, ''मैं परीक्षा में फेल हो गया था।''

भगतजी के लाउड-स्पीकर के कारण मैं पढ नहीं सका। मेरा घर मंदिर के पास ही है न!

भगतजी को याद आया कि इस लडके ने उनसे प्रार्थना की थी कि कम से कम परीक्षा के दिनों में लाउड-स्पीकर मत लगाइए।

भगवान ने कठोरता से कहा, ''तुम्हारे पापों को देखते हुए मैं तुम्हें नरक में डाल देने का आदेश देता हूँ।''

भगतजी ने भागने की कोशिश की पर नरक के डरावने दूतों ने उन्हें पकड लिया।

अपने भगतजी, जिन्हें हम धर्मात्मा समझते थे, नरक भोग रहे है।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. अमृता प्रकाश बागल
एम. ए. भाग-1

व्यंग्यकार शंकर पुणतांबेकर

(व्यक्तिचित्रपर लेख)

हिंदी लेखकों समीक्षकों अनुसंधाताओ की यह शाश्वत आदत है की जब कभी वे किसी समानधर्मा रचनाकार के बारें में लिखते है। तब उसे महामानव सिध्दांत करते हैं। इस प्रयास में शेष सबको अपनी स्वाभाविक सज्ञनतावश बौना घोषित करते है। लेकिन व्यंगकार और व्यंग समीक्षक का यह सहज स्वभाव नही हैं। इन दोनो के दर्पण झूठ नहीं बोलते। वस्तू-सत्य और प्रचार सत्य के बीच पार्थक्य को भूलकर प्रशंसा और सुविधा के चिकने राजमार्ग पर फिसलना इनकी नियत में नही है।

मैं बात कर रहा हूँ शंकर पुणतांबेकर की। उनका जन्म दाक्खिनी – महाराष्ट्री, ब्राम्हण परिवार में कुंभराज नामक ऐसे देहात में हुआ जहाँ की कुल आबादी पाँच छह हजार से ज्यादा नहीं थी। कुंभराज मध्य प्रदेश के जिला गुना में है। उनके जन्म तारीख पर विवाद है। कोई 08 जनवरी 1923 बताता है कोई 21 मई 1925। उनका परिवार मूलत: पुणतांबा का निवासी तो उनका नाम पुणतांबेकर पडा। पुणतांबा महाराष्ट्र में मध्य रेल के मनमाड दौंड लाईन पर एक सामान्य सी बस्ती है।

स्थान की दृष्टि से पुणतांबेकर की जिंदगी तीन भागों में बँटी है – कुंभराज, विदिशा और जलगाँव। पुणतांबेकर ने अपनी आत्मकथा 'बिखरे पन्ने' में कहा है, कुंभराज मेरी जन्मभूमी है, विदिशा मेरी संस्कारभूमि है और जलगाँव मेरी कर्मभूमि। क्रमश: कल्पना, भाव और विचार की भूमि। विदिशा मेंही उन्होंने आगरा वि.वि. से टिचर कैंडिडेट के रूप में दो विषयों में एम.ए.पीएच.डी हिंदी तो उन्होंने बहुत आगे जलगाँव मे 1970 में पूना वि.वि.से किया।

शंकर पुणतांबेकर यह व्यंगकार नही व्यंग ट्रॅक थे। बोलते कम सुनते ज्यादा थे और शक्ल से ही महाराष्ट्रीय यह दो टाँग का जीव अपने आरपार के वातावरण को सजीव बनानें में माहिर था। रचनाओं में भारी भरकम दिखने वाले पुणतांबेकर सीधे-सादे थे। कहीं से हिंदी के साहित्यकार नहीं दिखते थे। न लम्बे बाल या जुल्फें न खादी का पहनावा न कुर्ता न पायजमा बस पैट – कमीज यही।

पुणतांबेकर शरीर से जैसे-जैसे बूढें हो रहे थे अक्ल उनकी जवान हो रही थी और उनके व्यंग में पैनापन आ रहा था। अपनी यात्रा उन्होंने हास्य रचानाओं से प्रारंभ की थी, किन्तु सहज ही और शाश्वत रूप से भाग्य की और वे मुड गये।

मूलता विशेषता तो यह है की पुणतांबेकर की कम का घोडा निरंतर दौड रहा था। समय के साथ कई समर्थ व्यंगकार असमर्थता को गए किंतु नित नई शैलियों के साथ पुणतांबेकर का व्यंगकार लिखता ही चला जा रहा था।

शंकर पुणतांबेकर का लेखन उनके सरल, निरछल, भावनासम्पन्न व्याक्तित्व से अनुप्रणित है। वह किसी को क्षुब्ध नहीं करता , बल्की उन्हें भी गुदगुदा देती है। जिन पर मिठी छुरी चलाती है। उनके पाठक उनके शिष्य सब मुग्ध है उनके गुणों पर।

ऐसे बहुआयामी शंकर पुणतांबेकर का निधन 31 जनवरी 2016 को हुआ उनका शरीर अनंतमें विलिन हो गया पर उनकी रचानाओंसे वह अमर बन गए।

❑ ❑ ❑ ❑ ❑

कु. अनुष्का सुनील गोसावी
बी.कॉम. भाग-1

संघर्ष

वो आकाश क्या जिसमें तारे ना हो।
वो सागर क्या जिसमें गहराई ना हो।
वो पथ क्या जो पथरी ले ना हो।
वो जीवन क्या जिसमें संघर्ष ना हो।
वो सूर्य क्या जिसमें तपन ना हो।
वो चांद क्या जिसमें शीतलता ना हो।
वो बरसात क्या जिसमें बिजली ना हो।
वो जीवन क्या जिसमें प्रकाश ना हो।
वो बाग क्या जिसमें हरियाली ना हो।
वो डाली क्या जिसमें कांटे ना हो।
वो तथ्य क्या जिसमें तर्क ना हो।
वो वस्तु क्या जिसमें संभव ना हो।
वो कहानी क्या जिसका अंत ना हो।
वो पतन क्या जो आजाद ना हो।
वो कर्म क्या जिसमें लगन ना हो।
वो जन्म क्या जिसका कोई लक्ष्य ना हो.....

कु.अमृता प्रकाश बागल
एम.ए. भाग–1

भारतमाता

भारत माता के हम है लाल,
हमें है करना अपने देश का भविष्य उज्ज्वल,
भारती के आँचल में पल
हमें डालना है, माँ पर हरियाली की झूल

नभ में सदा लहराता है हमारा तिरंगा,
देश में सदा बहती है गंगा।
सप्तएशियों के चरण पडे इस भूमि पर,
जहाँ में मेरे देश का नाम है शीश पर।

इस धरती की, मिट्टी बने सोना,
कण–कण में बसे है राम।
राम राज्य से बना है भाईचारा,
जो हमें संदेश देता है न्यारा।

भारतमाता की हम है संतान,
कर दिखाएँगी कमाल हमारी मेहनत।
शाख पर अपने कितने भी हो शूल,
जीवन की पथ पर हम बिछा देंगे फूल।

ख़तरों से हम नहीं डरेंगे।
हर मुश्किलों का सामना डटकर करेंगे।
आँच न तुझ पर आने देंगे,
जान की बाजी लगाएंगे।
तेरे लिए है, भारतमाता, तरे लिऐ है भारतमाता।

कु. सानिका राजेंद्र जाधव
बी.ए. भाग–3

फुल

कितने सुंदर कितने प्यारे फुल
सब के मन को भाते फुल,
अद्भुत छटा बिखरे फुल,
इंद्र धनुष्य के हरे रंग के फुल,
बन माला साज सजावट
कितने उपयोग में आते फुल,
महक मिठास चहू ओर फैलाते,
अपना अस्तित्व बताते फुल,
कई मौसमी कई बारहमासी,
किस्म किस्म के आते फुल,
मंद पवन में अटखेलिया करते,
जैसे कुछ कहना चाहते फुल।

कु. मयुरी ब्रम्हदेव कोपनर
बी.ए. भाग–3

चिडिया रानी

चिडिया रानी बडी सयानी
सुबह सुबह उठे चुपके से मेरे आंगण में आये ,
डाल-डाल पर चहकती फिरे ।
धूप में बैठे ठंडे - ठंडे पानी से नहाये
अंग-अंग पर पानी की बुंदे छलकाए ।
चिडिया रानी बडी सयानी ।
दूर दूर से तिनका लाये
पेड पर एक सुंदर घोसला बनाए ,
अपने छोटे से द्वार से आये-जाए ।
बारिश-धूप से बचने के लिए प्यारी सी छत बनाए ।
चिडिया रानी बडी सयानी ।
चून चून के दाना लाये,
अपने नन्हें तान्हें को खिलाए ,
अपने बच्चे पर प्यार लुटाए
दिन-रात ध्यान उसका रखे ।
चिडिया रानी बडी सयानी ।
उसे देखने के लिए
मेरा जी बार-बार ललचाये,
पर मुझे देखते ही वह
उपर गगन की ओर झट उड जाए ।
चिडिया रानी बडी सयानी ।
वह तो है हम सबकी नानी ।

शिवानंद जाधव
बी.ए.भाग-3

रहीम के दोहे

जैसी परै सो सहि रहै, कहि रहीम यह देह।
धरती पर ही परत है, शीत, घाम और मेद।।
धन थोरो इज्ज़त बडी, कह रहीम की बात।
जैसे कुल की कुलवधू, चिथडन मांह समात।।
पावस देखी रहीम मन, कोइल साधे मौन।
अब दादुर वक्ता भए, हमको पुछत कौन।।
समय लाभ सम लाभ नहिं, समय चूक सम चूक।
चतुरन चित रहिमन लगी, समय चूक की हूक।।

संकलन
कु. मयुरी ब्रम्हदेव कोपनर
बी.ए. भाग-3

सूरदास के पद

तेरो लाल मेरो माखन खायो।
दुपहर दिवस जानि घर सूनो ढूंढि ढढोरि आप ही आयो।।
खोल, किवार सूने मंदिर दूध दही सब सखन खवायो।
सींके काढि खाट चढि मोहन कछु खायो कछु लै ढरकायो।
दिन प्रति हानी होत गोरस की यह ढोटा कौने ढंग जायो।
'सूरदास' कहती ब्रजनारी पूत अनोखो जायो।।
मैया मैं तो चंद खिलौना लैहौं।
धौरी को-पय पान न करिहौं, बेनी सिर न गुथैहौं।
मेतिन माल न धरिहौं उर पर झंगुली कंठ न लैहौ ।
जैहौ लोट अभी धरती पर तेरी गोद न ऐहौं।
लाल कहैहौं नंद बाबा को तेरो सुत न कहैहौं।
कान लाय कछु कहत जसोदा दाऊहिं नाहिं सुनैहौ।
चंदा हूँ ते अति सुंदर तुझे नवल दुल्हैया ब्यैहौं।
तेरी सौंह मेरी सुन मैंया हौं अब ही ब्याहन जैहौं।।
सूरदास सब सखा बराती नूतन मंगल गैहौं।

संकलन
कु. सानिका राजेंद्र जाधव
बी.ए. भाग-3

English Section

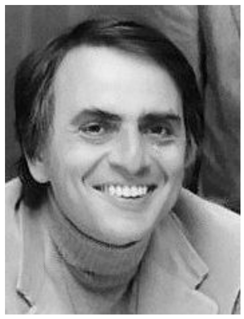

A book is made from a tree. It is an assemblage of flat, flexible parts (still called "leaves") imprinted with dark pigmented squiggles. One glance at it and you hear the voice of another person, perhaps someone dead for thousands of years. Across the millennia, the author is speaking, clearly and silently, inside your head, directly to you, writing is perhaps the greatest of human inventions, binding together people, citizens of distant epochs, who never knew one another. Books break the shackles of time-proof that humans can work magic.

— Carl Sagan

Section Editors

Prof. Dr. N. D. Lokhande
Prof. Mrs. U.S. Madane

Prose Section

S.N.	Title	Name of Student	Class
1.	Plastic Ban	Roman Nanashri Shamrao	B.A.II
2.	Mother Mary Comes To Me	Ms. Bodare Pallavi Sopan	B.A. III
3.	Gen Z	Kadam Abhishek Lakshman	B.Com. III
4.	The AI Generation: Youth in the Artificial Intelligence Era	Ms. Kaldhone Sanskruti Shivaji	B.A.III
5.	László Krasznahorkai	Ms. Gunjavate Nisha Vinod	B.Com. II
6.	The Struggle of an Injured Tiger : My Journey of Life	Sagar Sonba Suryawanshi	B.A.III
7.	Three Generations, One Choice	Ms. Shinde Pradnya Prakash	B.Com. I
8.	Silence, Distance and the Unseen Threads of Human Connection: A Critical Appreciation of Three Poems by Mahananda Mohite	Ms. Chavan Komal Sharad	B.A.III
9.	A study of Newspaper Reading in Pusegon	Ms. Mirashi Shobha Mohan	B.A.I

Poetry Section

1.	A True Friend	Ms. Pawar Disha Pradip	B.A.II
2.	The world was small	Ms. Chavan Akshada Mahesh	B.A. III
3.	Innocent smiles	Budhavale Ajit Balu	B.A. III
4.	The Gift of you	Ms. Sonawale Pratiksha Baban	B.A. III
5.	The Best Years	Ms. Khavale Pranali Kantilal	B.Com. I
6.	Side by Side	Budhavale Ajit Balu	B.A. III
7.	The Power of Today	Ms. Pawar Akanksha Santosh	B.Com. I
8.	Shine On…	Ms. Karne Supriya Govind	B.A. III
9.	My Little Dream	Ms. Shirke Aishwarya Jalindar	B.Com. III
10.	Poem : The Path of Learning	Ms. Kaldhone Sanskruti Shivaji	B.A. III
11.	Poetry Echoes of yesterday	Ms. Borate Dnyaneshwari Prashant	B.Com. I
12.	Forever child within	Ms. Khavale Pranali Kantilal	B.Com I
13.	The Best Years	Ms. Kambale Namrata Satish	B.A. I
14.	Learning	Ms. Londhe Bharati Ravindra	B.A. I

Plastic Ban

A ban on single use plastic is essential to combat severe environmental degradation, as plastic pollution threatens marine life, chokes ecosystems, and poses health risks. Because plastic is non-biodegradable and less than 10% is recycled, banning it is necessary to reduce waste encourage sustainable alternatives like cloth bags and protect the planet for future generations.

Plastic pollution is one of the most pressing environmental issues millions of tons of plastic waste enter the oceans every year, harming marine life and disrupting ecosystems. Microplastics tiny plastic particles are now found in water sources, food, and even human bodies, posing potential health risks unlikes natural materials, plastic takes hundreds of years to decompose, leading to long – term environmental damage.

Banning plastic could have significant economic consequences. Many industries such as packaging, manufacturing and retail rely heavily on plastic materials a sudden ban could result in job losses and financial strain. Additionally plastic is widely used in medical equipment making a complete ban impractical. Instead governments should encourage sustainable alternatives and promote recycling programs. Transitioning to biodegradable materials can create new job opportunities and reduce environmental harm.

Plastics contain harmful chemicals including bisphenol A (BPA) and phthalates which can leach into food and beverages. Studies suggest that long-term exposure to these chemicals may lead to health issues such as hormonal imbalances. Developmental disorders and cancer.

The Impact of a Ban :

Implementing a ban on single use plastics such as straws, bags, and cutlery is a crucial step toward environmental restoration.

Encouraging Alternatives :

A Ban Forces a shift toward eco – Friendly, biodegradable and reusable materials like paper, jute and cloth.

Waste management Efficiency :

By reducing the volume of plastic produced, landfills become less burdened and waste management systems become more efficient.

Public Awareness :

A ban encourages responsible consumption habits making people more aware of their environmental footprint.

While necessary a total ban faces challenges, including the convenience of plastic the higher cost of alternatives and economics impact on manufacturing jobs. A successful ban requires a gradual approach, combining government restrictions with public education and incentives for industries to develop alternatives.

Protecting the planet requires saying “no” to plastic today for a cleaner tomorrow.

Roman Nanashri Shamrao
B.A. II

Mother Mary Comes To Me

Arundhati's Booker Prize winning novel 'The God of Small Things' was like discovering a secret recipe from your grandmother's kitchen — every word perfectly spiced and every line simmering in cultural stew. Mother Mary Comes to Me promised something different: personal, political and maternal.At first glance, the book seems to travel across the vast and noisy map of India — from Delhi's crowded streets to Kashmir's troubled valleys, through rural hinterlands, forgotten corners of urban chaos and even a few international journeys. As always, the author weaves together themes of politics, religion, gender and social justice with her trademark poetic and beautiful language. Yet this book feels more personal. In many ways, it is as much a memoir of Arundhati herself as it is a portrait of her formidable mother, Mary Roy.

For those unfamiliar, Mary Roy was no ordinary Malayali mother. A Malayali is a person from Kerala, a state in the south of India, where the main language spoken is Malayalam. Mary Roy was the Syrian Christian lady who challenged the Travancore Christian Succession Act of 1916 — a law that gave women only a small share of family inheritance, while their brothers enjoyed the lion's portion. She took the case all the way to the Supreme Court, and, in 1986, she won. The ruling changed history: Christian women in Kerala finally gained equal inheritance rights. Alongside this, she founded the Corpus Christi School in Kottayam (later renamed Pallikoodam), a place as radical as its principal. Mary Roy was a remarkable blend of discipline and defiance, creating a school that many admired and some feared.

Reading Arundhati's reflections on her mother, I couldn't help but compare them with my own upbringing. Growing up in central Travancore, I recognised the world she describes — the tangled mix of dowries, property disputes between brothers, neighbourly quarrels over fences just half a foot off, and the constant balancing act between faith, family and freedom. These were not just her experiences; they were the backdrop of most Central Kerala Syrian Christian families, known as Suriyani Nasranis in Malayalam.

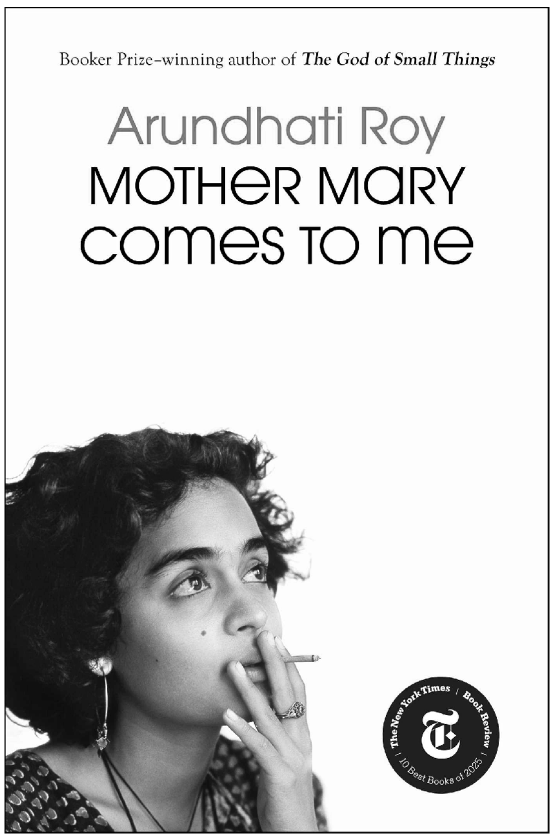

While the author pours herself into describing her mother, I sometimes felt she missed the chance to fully step into Mary Roy's shoes. At times, the story leans more towards Arundhati's own reflections than her mother's perspective. As a reader, I longed for more of Mary Roy's raw voice — her grit, her stubbornness, her pain, her sheer audacity. After all, anyone who challenges patriarchal laws and then runs a school like a ship's captain surely deserves more than being seen only through someone else's poetic gaze.

Her style is, as always, rich and captivating. Every line feels carefully crafted, every sentence full of metaphor. The beauty is there, but the simplicity sometimes gets lost. As with her earlier works, I occasionally felt overwhelmed by the intensity, wishing for a moment of plain, clear air. At times, I felt it was a bit self praising.

That said, the book does resonate. The author grew up fourteen years before me, yet I could still recognise the echoes of her Kerala — the iron handed matriarchs, the whispered scandals, and the strong presence of women in that era. Indira Gandhi loomed large as the "Iron Lady" of India, while across South Asia figures such as Sirimavo Bandaranaike, Benazir Bhutto, Sheikh Hasina, and Khaleda Zia shaped the times. It was, in many ways, a season of strong women. It is no surprise that Mary Roy thrived in that climate, nor that Arundhati inherited the same fire.

On the positive side, the book is unapologetically honest. It does not sugar coat Mary Roy's personality. She comes across as brilliant but difficult, visionary but strict. It shows the cost of being ahead of your time. That honesty, I think, is the book's real strength. For anyone from Kerala, it will feel both familiar and slightly unsettling, like hearing your family gossip read aloud in public.

On the other hand, I found the style too close to author's earlier works. As I mentioned, I usually avoid reading several books by the same author for this reason. While Mother Mary Comes to Me offers new content, the presentation feels familiar. And, of course, you hear her story, — her mother's legends — in her own voice, as the audiobook is read by the author herself.

Still, I must admit, I enjoyed the book more than expected. Perhaps it was the setting, so recognisable to me as a person from the same soil. Perhaps it was the chance to revisit the struggles we all quietly knew but never had the courage to fight as Mary Roy did. Perhaps it was just the simple pleasure of finishing a book within a week.

In the end, Arundhati gives us more than just her mother's story. She offers a window into her own life. Being independent involves many things, and this book is a good example of that. She portrays her life to show that independence comes at a cost. It is not just financial independence; it is also about ideology and standing up for what you believe in. Mother Mary Comes to Me is worth your time, especially if you are from Kerala, if you wish to understand Kerala and India better, or if you come from a place where family, faith, and fairness constantly compete with one another. It is not perfect and sometimes too heavy, and sometimes overly self-aware but it is undeniably powerful. Like Mary Roy herself, the book is bold, uncompromising, occasionally difficult, but impossible to ignore.

Ms. Bodare Pallavi Sopan
B.A. III

GenZ

Gen Z, term used to describe Americans born during the late 1990s and early 2000s. Some sources give the specific year range of 1997–2012, although the years spanned are sometimes contested or debated because generations and their zeitgeists are difficult to delineate. Generation Z follows the millennial generation, sometimes called Generation Y, which followed Generation X, the first generation to be assigned a letter. Reaching the end of the standard Latin alphabet, Generation Z is succeeded by Generation Alpha, the first generation to be assigned a Greek letter.

Members of Generation Z, or Gen Zers, have been undeniably shaped by the Great Recession of 2007–09 and the COVID-19 pandemic. They grew up in the era of the iPhone, which debuted in 2007, and of the U.S. Department of Homeland Security, a governmental department founded in 2002 after the September 11 attacks that most of them are too young to remember. Because of this, early names for Gen Z included "iGeneration" and "Homelanders." In their early years they witnessed watershed social changes, such as the election of the first Black U.S. president (Barack Obama) and the legalization of same-sex marriage.

Generation Z is, in general, the most diverse generation of Americans to date in a variety of demographics. Nearly 50 percent of Gen Zers are racial and ethnic minorities, and 1 in 4 identifies as Hispanic. Gen Zers are more likely than previous generations to have at least one foreign-born parent, although immigrants make up a smaller proportion of Generation Z than of millennials. Gen Zers have grown up in more diverse settings than did previous generations and have higher percentages of single-parent families, mixed-race families, and LGBTQ+ parents in legally recognized partnerships. In fact, 16 percent of Gen Zers identify as part of the LGBTQ+ community themselves, more than any previous generation. They are also shifting and eschewing gender norms more than any previous generation, with more than half of Gen Zers saying that forms and profiles should allow for sex or gender options other than "man" and "woman."

They are more likely to reside in cities and metropolitan areas, only 13 percent growing up in rural areas, and Gen Zers are less likely to move than those of previous generations were at the same age. Research in 2018 showed that the oldest members of Gen Z were delaying or perhaps even foregoing marriage, only 4 percent getting married between the ages of 18 and 21—nearly half as many as in the millennial generation, of which 7 percent got married at a young age. This may be partly because more of them are going to college.

SnapchatSnapchat, released in 2011, became extremely popular with Gen Z.

Gen Z is the first true digital native generation. As opposed to millennials, the generation that lived through the rise of the Internet while still growing up with cable television and landline phones, Gen Zers have lived their lives fully connected digitally. Most of them do not remember life before smartphones, and all have grown up during a time of ubiquitous access to streaming content and social media. The way they interact with the Internet and with each other via the Internet is different from the ways of previous generations. Whereas millennials

went through an era of very open and personal posting on social media—deeply personal and public posts on Facebook, Twitter, or blogs—Gen Zers have turned more toward anonymous forms of social media, such as Snapchat and Whisper, which allow users to keep their audience limited and have messages disappear after the recipient views them.

Some reports have noted members of Generation Z as more pragmatic and earlier to mature than those of previous generations, Gen Zers being more likely to graduate high school, more likely to go to college, and more cautious in their career choices. They are more likely than any previous generation to have at least one parent who graduated college. They were found less likely to engage in underage drinking or to ride in cars without wearing a seat belt. This may be partly because of their being mostly raised by Generation X parents, who were largely concerned with childhood safety. Another contributing factor could be that Gen Zers were growing up during the recession of 2007–09, during which they witnessed adults around them experiencing financial trouble and employment instability. As they began moving into adulthood, Gen Zers aimed to avoid the difficulties that plagued the generations, including the baby boom, before them.

Gen Z are the generation after millennials, and before Gen Alpha. Born between the late 90s and the early 2010s, Generation Z spent their formative years in a digital-first world where smartphones, social media, and instant communication are just a part of everyday life. In 2025, some are hitting their early teens but there's a whole host of Gen Z heading into their late twenties, making them a powerful force in the workforce, the marketplace, and social movements too.

The defining traits of Gen Z

1. Gen Z are reaching life milestones

As Gen Z steps into adulthood, their lives are changing fast. Since last year, there's been a 45% increase in Gen Z who say they're married, and a 23% rise in those with kids. Plus, 19% of Gen Z are now decision-makers at work, up from 15% last year. These changes highlight their growing influence in both their personal and professional lives, challenging the old-school view of them as forever young.

2. They're pragmatic about work

Headlines on "Quiet quitting" have painted Gen Z with a wide brush, and led to a belief in many that they're lazy and don't want to work. But that's not what the data is showing us. Gen Z value work-life balance and seek jobs that align with their personal values and goals. 39% of Gen Z professionals say they might look for a new job in the next six months — compared to 28% of older generations — but it's not about a lack of commitment. It's about wanting opportunities that offer growth and satisfaction. Freelancing and side gigs are popular among Gen Z as they crave flexibility and independence. Employers who invest in their development and support their side projects are more likely to earn their loyalty.

3. They're prone to anxiety

Mental health is still a big issue for Gen Z. They're the most likely generation to say they're prone to anxiety (28% say this) and to report that social media stresses them out (18% say this).

Since 2020, there's been a 25% rise in Gen Z reporting a mental health condition.

These issues highlight the need for supportive workplaces and brands that prioritize mental well-being. Notably, Gen Z professionals who get mental health support at work are 19% more likely to be happy with their jobs, showing that targeted efforts really can make a difference.

4. Generation Z are into saving and investing

Forget the stereotype of financial recklessness

— Gen Zs are pretty smart with money. 59% of Gen Z making a New Year's resolution for 2025 plan to save more money, outpacing other generations. They're also ahead of other generations when it comes to investing, with a 46% increase in US &UK 18-27-year-olds holding stocks and shares since 2017. Over the same period, there's been a 29% drop in those without savings or investments. These trends show a generation that's thinking ahead about their financial futures, balancing caution with ambition.

5. They love to travel

For Gen Z, travel is right at the top of their priority list. Back in late 2024, 34% of Gen Z resolution-makers said they had plans to travel more frequently during the year ahead, with international vacation bookings bouncing back from the lows we saw after the pandemic. And over the four years from Q3 2020 to Q3 2024, the number of Gen Zers planning international trips rose by 17%. Clearly, this is a generation that values experiences, prioritizing destinations with beautiful photo ops, outdoor adventures, and unique cultural activities. Travel companies, take note.

6. Nutrition is in, but fad diets are out

Y2K fashion might have made a comeback (can we please leave the low-rise jeans in 2003?), but one relic that's staying buried is the noughties diet culture. Gen Z's approach towards food centres leans much more towards health, balance, and practicality.

In Europe, improving fitness overtook weight loss as the main motivator for dietary choices between Q3 2022 and Q3 2024.

And in the US, the number of Gen Zers who say they're meat-eaters (with no plans to switch their diet) has jumped 18% since 2020. Protein is now the top thing they look for in their food, overtaking qualities that were previously front of mind, like "natural" and "organic".

All of this shows a much more balanced and realistic approach to nutrition than we've seen in decades gone by, and it's clear that Gen Z are more interested in sustainable health benefits over short-lived trends.

Get global consumer insights at your fingertips PRODUCT

7. Their environmental attitudes aren't as strong as you think

While you might assume that younger generations are more eco-conscious than the ones before them, our Gen Z data proves that's not really the case. While every generation from Gen Z to boomers is equally likely to say helping the environment is important, their actions tell a different story, with Gen Z being less likely to recycle than their elders.

Instead, they feel that the responsibility lies with large brands and organizations; American Gen Zers are actually the least likely to say consumers should act sustainably, but the most likely to expect local governments to lead by example. Perhaps this reflects a broader shift in attitudes toward who holds the real power to make change, with institutions and corporations increasingly in the spotlight.

8. Gen Z define diversity, equity, and inclusion differently

Gen Z cares about diversity, equity, and inclusion (DEI), but how they define it can be pretty different.

In the US, 30% of Gen Z say DEI is important, which is 7% above average.

For Gen Z, DEI goes beyond the basics - they see it through a much broader, nuanced lens than other generations might. They tend to associate it with workplace initiatives, and they want to see better representation for mental health, language diversity, and disability. They're also more likely than older generations to say non-binary and gender-fluid people are underrepresented - and they want brands to step up by reflecting that diversity in their

messaging, products, and actions.

9. Communicating is still at the heart of social media

Unsurprisingly, social media still plays a big role in Gen Z's lives. But they're not just using it for scrolling and swiping, they rely on it for staying connected.

Between 2020 and 2024, the number of Gen Z TikTokers using the app to message friends and family jumped by 82%. And Instagram saw a similar shift too, with a 28% rise in users logging in for messaging, alongside a growing appetite for Reels.

As you'd expect, platforms like TikTok are evolving to meet these habits, doubling down on messaging features and rolling out tools that make it easier to connect - from group chats to interactive stickers. Funny how things come full circle. After all the algorithms, trends, and updates, it turns out Gen Z just wants to message their mates.

10. They like the intimacy that podcasts provide

Podcasts have become a go-to for a lot of Gen Z, not just for background noise, but for properly tuning in and connecting. About one in four say they prefer podcasts over other types of audio, especially ones hosted by friends or celebrities they already follow. And it makes sense: they're drawn to content that feels more personal and community-driven.

What's interesting is that what started out as purely audio is now evolving, and the rise of video podcasts adds another layer of connection, blending visual and audio in a way that really clicks with Gen Z. Bottom line? Podcasts aren't just a passing trend for this generation. They're becoming a regular part of how they unwind and stay plugged in.

11. Gaming isn't just a pastime

For Gen Z, gaming isn't just about unwinding or killing time; it's how they connect, learn, and even make a difference. They're 33% more likely than the average gamer to play for the social interactions that they get from gaming, and 27% more likely to say they're in it to build skills.

It's this mix of creativity, collaboration, and real-world relevance that makes gaming such a powerful outlet for Gen Z. Take Minecraft's partnership with UN-Habitat, for example. Through a project called Block by Block, players around the world - especially young people - use the game to redesign real public spaces in their communities. Their ideas are then shared with urban planners and, in some cases, actually built. It's proof that gaming can empower Gen Z to have a say in shaping the real world too.

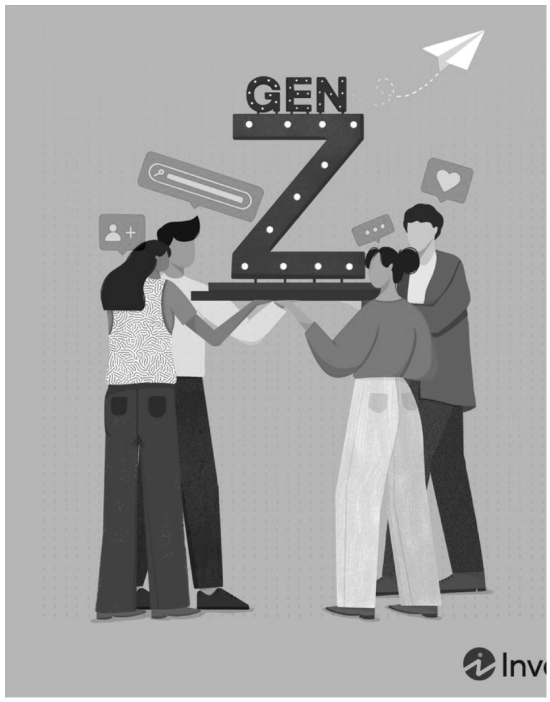

Kadam Abhishek Lakshman
B.Com. III

The AI Generation: Youth in the Artificial Intelligence Era

In an era where the digital world is increasingly integral to everyday life. Digital literacy has become a life skill essential for education, employment and full participation in society. As artificial intelligence (AI) reshapes economies and labor markets, young people find themselves at the forefront of both the opportunities and the challenges presented by this rapidly evolving technology.

In 2020 UNICEF asked 245 adolescents in five countries about their views on AI. Many said that decision making about AI felt adult centric, and that they learned about AI at home and among peers, rather than in school among the risks identified by adolescents were rising unemployment and increased inequality driven by concerns that AI might benefit those already in positions of power. At the same time they acknowledged that AI has the potential to streamline routine tasks and save time.Youth people are the most active internet users. According to Eurostat in 2024 97% of EU citizens aged 16-29 years used the internet daily (compared to 88% of the total population). Most use if for communication social media, and video calls. The European union aims for 80% of

its population to have at least basic digital skills by 2030. In 2023 over 90% of people in the EU used the internet weekly but only 56% possessed basic or above basic digital skills. Meanwhile businesses are also becoming increasingly digitized in 2024 nearly all EU businesses (95%) had broadband internet access, and over half. Used social media and conducted online meetings 13% of EU businesses adopted AI technologies.

The latest future of jobs report 2025 published by the world economic forum (WEF) emphasizes that 60% of employers expect technology to have a significant impact on their businesses by 2030 particularly in areas such as AI and information processing. These trends will likely create and eliminate jobs. It is also expected that there will be a high demand for technology skills. Especially in areas such as AI an big data networks and cybersecurity and technological literacy, which are among the three fastest growing skill areas. Meanwhile ILO research suggests generative AI is more likely to augment than automate jobs.

The AI for good impact report co-authored by the UN agency for digital technologies (ITU) and deloitte noted that for 94% of global business leaders. AI will be critical to the success of their organizations over the next five years. However insufficient technical skills the need for extensive upskilling and reskilling as well as the need to build trust in new technologies are among the key barriers to the broader adoption of AI globally.

While businesses race ahead with digital transformation. Many young people are left behind in 2024 11% of EU youth (aged 15-29) were not in employment, education or training (NEET). Globally, the international labor organization (ILO) reported that in 2023, 266 million young people aged 15 to 24 were NEET, which represents 20.4% of the global youth population.

Despite its transformative potential AI education is still uneven. Many young people tern about AI informally. Form friends, online platforms, or personal interest, rather than through formal schooling. The AI divide represents unequal access to benefits from and opportunities in AI technology across various regions, communities and socioeconomic groups to bridge this gap. Embracing and promoting AI literacy is paramount global leaders have a crucial role in promoting and encouraging AI literacy as well as and in developing and implementing local educational programs. Programs tailored to local communities can help young people prepare for the opportunities and changes that will come with AI. Understanding the basics of AI is essential for everyone to thrive in this rapidly evolving digital landscape.

To address these persistent digital gaps, various, actors are working on potential solutions. At the beginning of 2025 more than 25 organizations from around the globe (including amazon and Microsoft) established the AI skills coalition and initiative of ITU to bridge the global AI skills gap and ensure equal world wide access to AI training the AI Skills coalition will serve as an online platform for AI education and capacity building it

also helps. To advance the implementation of the UN's pact for the future and global digital compact.

Another initiative giga, is a collaborative effort between UNICEF and ITU it aims to bridge the digital divide that leaves millions of children without access to online educational resources. More than 500 million students worldwide lack access to online content and nearly half of the world's 6 million schools are not connected giga uses AI and machine learning techniques to optimize the planning and delivery of connectivity projects. It aims to create tools and resources that the global community can use.

AI is not just transforming the world. It is transforming what it means to be young in the 21st century. While AI has the power to resolve some of humanities greatest challenges these technologies also risk leaving the young, the poor, and the vulnerable far behind. To address this we need to include young people in all conversations on artificial intelligence. The voices of young people must be at the heart of decision making processes. Their lived experience digital fluency, and creativity are powerful assets in shaping a future that is inclusive ethical and sustainable.

Young people are not just passive users of AI they are learners creators, and future leaders. We need to reinforce their knowledge and critical thinking skills that will empower them to ask the right questions creations evaluate society and thoughtfully lead the way into the future.

AI and digital literacy should be integrated into school curricula to foster critical thinking bridge digital divides between regions and communities and ensure access to essential tools and resources, particularly in low income setting. Equipping young people with the right skills, protections, and opportunities is not just beneficial it is necessary.

As the UN secretary general Antonio guterres said digital education must be human -centered nurturing not only technical ability but also creativity, critical thinking and compassion and as AI reshapes our world, young people must be seen not just as learners but as co-creators of a fairer digital future.

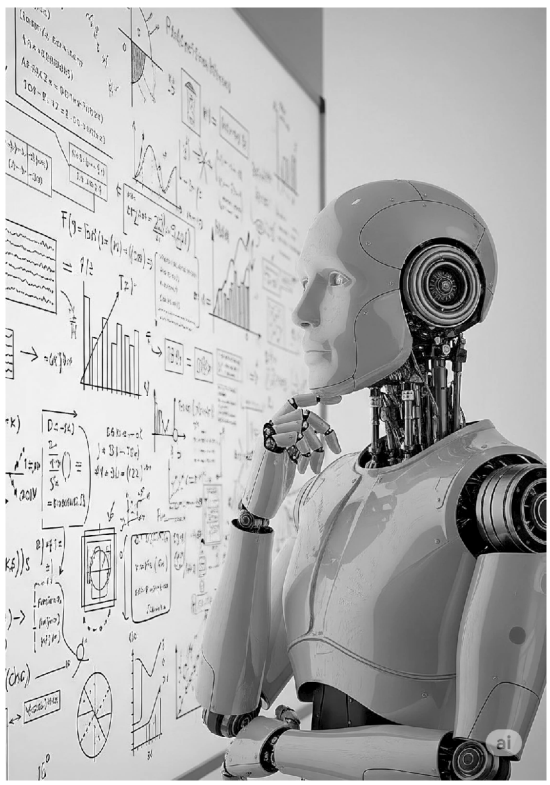

Ms. Kaldhone Sanskruti Shivaji
B.A. III

László Krasznahorkai

László Krasznahorkai (b. 1954) is a Hungarian writer, novelist and screenwriter. Krasznahorkai is known for his difficult and demanding novels, often labeled postmodern, which explore dystopian and melancholic themes.[1] Several of his works, including his novels Satantango (1985) and The Melancholy of Resistance (1989), have been adapted into feature films by the director Béla Tarr. In 2025, he was awarded the Nobel Prize in Literature "for his compelling and visionary oeuvre that, in the midst of apocalyptic terror, reaffirms the power of art". László Krasznahorkai was born into a middle-class family on 5 January 1954 in Gyula, eastern Hungary. His father, György Krasznahorkai, was a lawyer, and his mother, Júlia Pálinkás, was a social security administrator.

Krasznahorkai has stated in interviews he had Jewish heritage on his father's side, explaining that his father initially concealed their Jewish roots from him, revealing it only when he was around 11 years old. He has also said his maternal ancestors include Hungarian hajduks from Transylvania. His paternal grandfather changed the family name from Korim (or Korin) to Krasznahorkai in 1931. His older brother Géza is a former director of the Mogyoróssy János Municipal Library in Gyula.

From 1968 to 1972, he attended Erkel Ferenc High School [hu] in Gyula, specializing in Latin. During his teenage years, he performed as a pianist in various jazz and beat ensembles. After completing one year of compulsory military service, he began studying law in 1973 at József Attila University (now the University of Szeged), but he suspended his studies after three weeks as he did not feel a sense of belonging to the legal profession.[13] Afterwards, he spent a period changing location every few months in an effort to avoid a second year of military duty. During this time, he took on various jobs as a stable boy, a cultural educator and a miner. In 1976, he transferred to the Faculty of Law of Eötvös Loránd University in Budapest, where he continued his legal studies until 1978.

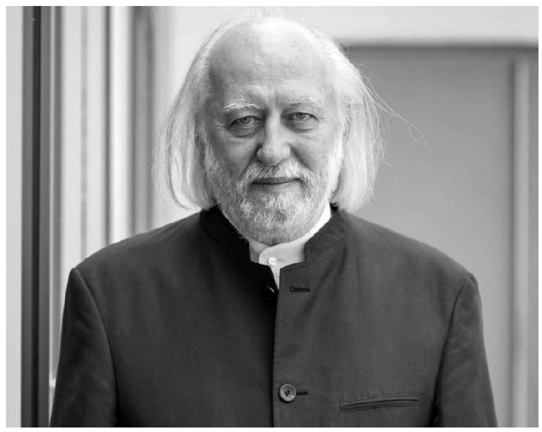

His first published work, a short story titled "Tebenned hittem" ("I Believed in You"), appeared in Mozgó Világ [hu] in 1977.[15] From 1978, he studied Hungarian and cultural education at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University, graduating in 1983. His thesis focused on the work of writer Sándor Márai following his emigration from Hungary.[11][16] During his studies, he worked at the Gondolat [hu] publishing house as a documenter from 1977 to 1982. Since completing his studies, Krasznahorkai has worked as a freelance writer. His debut novel, Sátántangó (1985), was an immediate success that established him as a leading figure in Hungarian literature.An English translation of the novel

later received the Best Translated Book Award in 2013. Krasznahorkai first travelled outside Communist Hungary in 1987–1988, when he spent one year in West Berlin as a fellow of the DAAD Artists-in-Berlin Program.[15][18] After the fall of the Eastern Bloc, he began living reclusively in various locations worldwide. His first extended trip to East Asia in 1990 profoundly influenced his work; his experiences in Mongolia and China informed the books The Prisoner of Urga and Destruction and Sorrow Beneath the Heavens.[19] He later spent six months in Kyoto in 1996, 2000, and 2005, with the aesthetics and literary theory of the Far East causing significant shifts in his style and themes.[20] While writing War and War, he traveled extensively across Europe and received assistance from the American poet Allen Ginsberg, whom he credited with providing valuable advice while staying at his New York apartment. His novel The Melancholy of Resistance (1989) received the German Bestenliste-Prize for the best literary work of the year in 1993. In 1996, he was a fellow at the Wissenschaftskolleg in Berlin.

Beginning with Sátántangó (1994), filmmaker Béla Tarr, a close friend, adapted several of Krasznahorkai's works into films, including Werckmeister Harmonies (2000) which adapts The Melancholy of Resistance. Krasznahorkai stated that their 2011 film, The Turin Horse, would be their final collaboration. He has also collaborated with artist Max Neumann on illustrated works such as the novella Chasing Homer (2021), which was released with an original score by jazz musician Szilveszter Miklós.

His novel Seiobo There Below won the Best Translated Book Award in 2014. In 2015, he became the first Hungarian author to receive the Man Booker International Prize. Krasznahorkai's work has received significant critical acclaim. Susan Sontag described him as "the contemporary Hungarian master of apocalypse who inspires comparison with Gogol and Melville", while W. G. Sebald wrote that "the universality of Krasznahorkai's vision rivals that of Gogol's Dead Souls and far surpasses all the lesser concerns of contemporary writing". In 2024, the Austrian National Library in Vienna acquired Krasznahorkai's literary archive (Vorlass), which is now preserved in its Literature Archives.

Krasznahorkai expressed strong condemnation of the Hungarian government's policy on the Russian invasion of Ukraine. He described Prime Minister Viktor Orbán's framing of the conflict as an "internal Slavic affair" as morally indefensible and historically incoherent, given Hungary's own past invasions by Russia. Krasznahorkai argued that neutrality in the face of aggression amounts to complicity and likened the Orbán government's reasoning to a form of psychological denial. He characterized the regime as "a psychiatric case," motivated by a fatalistic and self-destructive logic that, in his words, accepts the death of one's own child to spare one's mother, only to result in the death of both. Krasznahorkai was married to his first wife, Anikó Pelyhe, from 1990 until their divorce. In 1997, he married Dóra Kopcsányi, a sinologist and graphic designer. He has three daughters, including Ágnes, an actress who starred in the 2023 film Without Air. After living for several years in Berlin, where he held the S. Fischer Guest Professorship at the Free University of Berlin for one semester, he returned to Hungary.

Ms. Gunjavate Nisha Vinod
B.Com. II

The Struggle of an Injured Tiger : My Journey of Life

I am Sagar Suryawanshi. My life is an example of struggle, hard work, determination, and the pursuit of education. Born into a poor family, I faced numerous challenges from the start. But those difficulties didn't stop me; they became my strength. It includes poverty, hardships, relatives, taunts, family responsibilities, and the struggle for education. I believe that a person grows not because of circumstances but because of their determination. I was born on September 2, 1992, in Pandharwadi, a small village in Satara district. Ours was a poor family. There was often a shortage of food at home. Sometimes, we went hungry. But my parents never taught me to give up. They always told me get an education. It will change your future. At a young age, I experienced the hardships of life. Life in the village was simple. My childhood was spent playing with friends, and in school. But being poor, I often faced humiliation. Yet, I had one thing in mind – I want to achieve something big.

I completed my primary education from a district council school in Pandharwadi. I studied from first to fifth grade there. After that, I went to Rayat Shikshan Sanstha's Mahimangad Highschool for further education. I studied from fifth to twelfth grade there. The financial situation was very tough, but I didn't give up. In 2010, I passed twelfth grade. This was an important milestone in my life.

Considering my family's situation, I had to work hard. I took admission in ITI and did a course in diesel mechanics. After that, I got a job at a motor repairing company in Satara. Initially, my salary was 4500 rupees. But even with that, I felt satisfied because I was standing on my own feet. While working, I learned one thing – hard work never goes to waste. I worked honestly every day. Gradually, my experience grew, and I became a senior mechanic. By 2014, my salary had

increased to 14500 rupees.

Even while working, I had a dream – I went to study further. In 2015, I took admission for further education. But due to work, I couldn't appear for exams. Still, I didn't give up on my determination to study. I was influenced by Warkari cult since my childhood. To gain more knowledge about the spiritual life, I went to Alandi. There, I took Warkari education. During that time, I used to go door-to-door begging for food to support my education. That experience made me understand the true value of education. In life, there comes a time when everything seems difficult. Such a time came in my life too. I faced a lot of struggle due to family problems, responsibilities, and mental stress. But I told myself – struggle is the first step to success.

In 2017, I got married. Family responsibilities increased. While managing family life, I faced many difficulties. I had to deal with relatives, taunts, family stress, and financial problems. In 2021, I went to Mumbai. There, I used to go door-to-door servicing filters. Working in many houses every day, I managed my family. In Mumbai, I met an officer. His words reignited the flame of education in my mind. In 2023, I took admission to Arts and Commerce College in Pusegaon. The experience of being a student again was very joyful. In 2023-2024, I passed B.A. I. This was a very happy moment in my life. In college, I met very good teachers. In my opinion, a teacher is like a god on earth.

I believe – officers are not born, they are made. Life has taught me many lessons. 1. Work ard 2. Don't give up on education. 3. Be patient. 4. Respect teachers.

I want to study further. I want to do something good for society. Poverty is not an obstacle. With education and hard work, any person can achieve greatness. I am still a student and will remain a student throughout my life. My journey is still ongoing. The struggle is not over. But I believe that the next journey will be more beautiful.

Sagar Sonba Suryawanshi
B.A. III

"It's your reaction to adversity, not adversity itself that determines how your life's story will develop." —**Dieter F. Uchtdorf**

"Do not judge me by my success, judge me by how many times I fell down and got back up again." —**Nelson Mandela**

"This is no time for ease and comfort. It is time to dare and endure." —**Winston Churchill**

"If you can't fly then run, if you can't run then walk, if you can't walk then crawl, but whatever you do you have to keep moving forward." – **Martin Luther King Jr.**

"I can be changed by what happens to me. But I refuse to be reduced by it." —**Maya Angelou**

"Courage is not the absence of fear, but rather the judgment that something else is more important than fear." **Ambrose Redmoon**

"Don't despair: despair suggests you are in total control and know what is coming. You don't – surrender to events with hope." **Alain de Botton**

Three Generations, One Choice

Characters

Sona – 21, ambitious, thoughtful, carries hidden fears about marriage

Alka – Sona's mother, loving but influenced by past struggles

Kamal – Sona's grandmother, traditional

Rohit – Sona's father, hardworking and regretful about past mistakes

Chandrakant – Son's grandfather, calm and reflective

Dil – Sona's sibling, playing and protective

Aryan – younger sibling, humorous and innocent

Setting

A middle class family living room during Sona's holidays. Afternoon

(Scene opens with sona sitting calmly on the sofa, lost in thought.)

Alka : Sona! Why are you sitting alone? Come, spend some time with me and your grana.

(kamal enters and sits.)

Kamal : this girl is always thinking about something.

Sona : just thinking about life, grana.

Kamal : talking about life…. Have you thought about marriage ?

Sona : marriage ? Not for at least five years.

Alka : five years ? that means you'll be twenty six.

Kamal : that's too late. Girls should marry by twenty four.

Sona : I can barely handle myself properly. How can I handle someone else and an entire family.

Alka : Don't worry about that. We will find someone perfect for you.

Sona : that's the problem, mom. You will find a man the way you want son in law. But I don't want marriage yet.

Kamal : why don't you want marriage ?

Sona : because I grew up seeing marriage as something painful.

Granna…. I don't know everything about you and Bapu….. but from what mom told me,

Your marriage wasn't easy. You treated your husband like pati Parmeshwar,

But in return you received bruises, insults and slaps. Still you accepted it.

That marriage was arranged by your family…. But can you expect me to dream of something like that?

Alka : But you won't face that, sona.

Sona : I know…. Maybe I won't. But until I truly believe that, I need time.

Sona : we belong to different generations.

Granna's generation was taught to obey husbands, so she silently suffered.

You had a love marriage, mom, and you and Dad mad me believe in love.

But I also remember the fights… the nights when dad hurt you.

Those memories stayed with me.

And when I realized Dad had married another woman…

You accepted her and we still grew up as one family.

I respect you both deeply. But I'm not like you.

I cannot accept abuse, disrespect, or cheating.

(Rohit enters, having heard the last line.)

Rohit : I'm sorry, my princess. I always wanted to give you happiness,

But I failed to be a husband you could admire.

(Sona hugs him.)

Sona : you are the best father I could ever have.

But you and I both know I cannot marry someone like you.

(Chandakant enters.)

Chandrakant : you're right, my princess.

Sometimes we carry the mistakes of our past into our children's future.

Before asking you to follow traditions, we should correct our own mistakes.

(he turns to kamal.)

Chandrakant : kamal…. I cannot change the past,

But I can admit my mistakes. You were always perfect in your place.

And I never cherished it. Please forgive me.

Kamal : you don't need to apologize like this.

I never blamed you.

(Rohit sits beside Alka.)

Rohit : when I saw our daughter growing up,

I realized how badly I treated you in the beginning.

You left everything for me and built this family.

Even after my mistakes, you stayed.

I'm sorry, Alka.

(He turns to kamal and Chandrakant)

Rohit : I'm also sorry to both of you for not treating your daughter well.

Please forgive me.

(Dil and aryan enter.)

Dil : What's going on here ?

Aryan : Why is everyone emotional ?

Sona : We were discussing what kind of man I should marry.

Dil : Brave and protective like me.

Aryan : Handsome like me.

Rohit : Caring like me, princess.

Alka : Stylish and confident like me.

Kamal : Respectful and calm like me.

Chandrakant : And rich like me !

(Everyone laughs.)

(Rohit's phone rings.)

Rohit : Hello…. Oh, you want to come tomorrow to meet Sona ?

Please inform them I don't have a daughter.

Yes, you heard correctly. I don't have a daughter.

I have a princess who is not ready for marriage yet.

So kindly inform them not to come.

(He hangs up.)

Rohit : It's your life. Live it the way you dream.

And if you decide not to marry, you can stay with us forever.

Dil : Yeah ! Anyway we can't let some innocent man suffer because of my devil sister.

Aryan : Wait! If she stays forever, I'm not sharing my sweets and desserts.

That's my property!

(Everyone laughs.)

Rohit : Tell us honestly, Sona. What kind of man do you want?

Sona : I Don't want him to be like anyone here.

He might have some qualities like yours, but he should simply be himself.

I want someone who respects and values me.

I want a family, not just a husband.

He doesn't need to be rich – just someone who walks beside me.

So we can support each other and chase our dreams together.

I don't want a fairy tale.

I just want a simple, genuine man

Who becomes my friend, my love, my family… my life.

(family gathers together. Lights fade.)

Ms. Shinde Pradnya Prakash
B.Com. I

Silence, Distance, and the Unseen Threads of Human Connection: A Critical Appreciation of Three Poems by Mahananda Mohite

A Poem Already Read

To touch your soul easily...
That type of poem I've never written.
Silence holds the truth.
Maybe the journey is not measurable.
But definitely I'm saying to you...
One day my words will touch your soul,
and you'll write down a poem.
You don't have any idea...
This poem I've already read.
'Some late responses are forever timeless.'

The Unseen Bond

We stand on different poles,
Without seeing each other,
Without a single voice,
Yet we know we're here.
Some presences disappear,
Yet somehow we remain,
Unaware that we're holding
The whole earth together.

Echoes of Silence

To reach you quickly, I call out,
but silence follows...
You're lost in your world,
ignoring me, it seems.
No time for me, no time for you,
we're both caught up in our own grind.
I'm tired, and maybe you are too.
So, I decide to stand behind you ,
calling out loud...
"Vithoba, do you hear me?"

These poems share a distinctive style: they are brief, reflective, and built around an emotional realization that arrives in the final lines. They rely on silence, distance, and unseen connection rather than direct description, which gives them a contemplative quality.

A few observations:

"A Poem Already Read”

This poem plays with the paradox that a poem has already been "read" before it is written. The idea is that true understanding arrives later, when another person's experience completes the poem. The closing line—

"This poem I've already read."

—creates a circular feeling, as if destiny and memory are meeting each other.

The line:

"Some late responses are forever timeless."

works well as a philosophical afterthought and deepens the theme of delayed understanding.

Mahananda Mohite's short poems, A Poem Already Read, The Unseen Bond, and Echoes of Silence, reveal a poetic sensibility that finds profundity in simplicity. Though brief in length, these poems engage with enduring philosophical concerns: the nature of human connection, the significance of silence, the mystery of communication, and the spiritual dimensions of existence. Mohite's poetic voice is understated yet evocative, allowing

ordinary experiences to unfold into larger reflections on life and relationships.

In A Poem Already Read, Mohite explores the delayed nature of understanding. The speaker acknowledges an inability to write a poem that immediately touches another person's soul, yet expresses faith that one day his words will resonate deeply enough to inspire the listener to write a poem of their own. The poem thus challenges conventional notions of authorship and influence. The striking final line—"This poem I've already read"—creates a paradox that becomes the poem's central insight. The poem suggests that genuine communication transcends linear time; the poet has already imagined and experienced the future response. The accompanying statement, "Some late responses are forever timeless," reinforces this idea, transforming delay from a sign of absence into a mark of permanence. The poem celebrates the unseen continuity between artistic creation and human reception.

"The Unseen Bond"

This is the most universal of the three. The image of people standing on different poles of the Earth yet somehow holding it together is simple and effective. The poem suggests that human connection doesn't always require visibility, speech, or even awareness.

The strongest lines are:

"Yet somehow we remain,

Unaware that we're holding

The whole earth together."

They transform a personal connection into something collective and cosmic.

The Unseen Bond extends this concern with connection into a broader, almost cosmic dimension. The poem begins with apparent separation: people stand "on different poles," unable to see or hear one another. Yet beneath this distance exists a profound awareness of mutual presence. Mohite's language is deliberately simple, but this simplicity serves to illuminate a complex philosophical truth. Human beings are connected by invisible bonds that persist despite physical, emotional, or social separation. The poem reaches its climax in the lines: "Unaware that we're holding / The whole earth together." Here, the personal relationship expands into a universal metaphor. The earth becomes a symbol of collective existence sustained by countless unnoticed acts of connection. The poem's power lies in its ability to transform an intimate feeling into a vision of global interconnectedness.

“Echoes of Silence”

This poem begins with ordinary modern distance—people busy in their own worlds—and then shifts unexpectedly toward devotion with:

"Vithoba, do you hear me?"

That final invocation changes the poem's meaning. What initially appears to be a call to another person becomes a prayer, suggesting that when human communication fails, one turns toward the divine.

In Echoes of Silence, Mohite returns to the theme of communication but approaches it through the experience of neglect and longing. The speaker calls out to another person only to be met by silence. Both individuals are absorbed in the pressures of daily life, unable to attend fully to one another. At first, the poem appears to be a reflection on contemporary alienation. However, the concluding invocation—"Vithoba, do you hear me?"—suddenly shifts the poem's perspective. The human appeal becomes a

spiritual one. This movement from interpersonal disappointment to divine address is particularly significant in the Indian cultural context, where Vithoba symbolizes devotion, compassion, and accessibility to ordinary people. The poem suggests that when worldly communication fails, the human heart seeks a deeper listener. Silence is thus transformed from a sign of abandonment into a gateway to spiritual dialogue.

They read almost like meditations rather than traditional lyrical poems. The emotional force comes not from elaborate imagery but from the quiet space between the lines. The reader is invited to complete the meaning themselves, which is perhaps why the poems linger after they are read.

A notable feature common to all three poems is Mohite's use of silence. Silence is not merely the absence of speech; it functions as a meaningful presence. In these poems, silence carries truths that words alone cannot express. Likewise, distance is never portrayed simply as separation. Instead, distance becomes a medium through which hidden forms of intimacy and understanding emerge. This philosophical treatment of silence and distance gives the poems a meditative quality.

Stylistically, Mohite demonstrates remarkable economy of expression. His poems avoid elaborate imagery, dense symbolism, or complex rhetorical devices. Their strength lies in their conversational tone and emotional sincerity. The language remains accessible, yet the ideas it conveys are layered and suggestive. The reader is invited to participate in the creation of meaning, filling the spaces left intentionally open by the poet. This openness accounts for the lingering effect of the poems, which continue to resonate after their final lines.

Taken together, these three poems reveal Mahananda Mohite as a poet deeply interested in the invisible dimensions of human experience. Through themes of delayed understanding, unseen connection, and spiritual yearning, he transforms everyday moments into reflections on existence itself. His poetry reminds us that the most significant bonds are often those we cannot see, that silence can speak more eloquently than words, and that the search for understanding is ultimately both human and spiritual. In their brevity and depth, these poems exemplify how a few carefully chosen words can evoke vast emotional and philosophical landscapes.

Mahananda Mohite

Mahananda Mohite is a Marathi poet from the Kolhapur district of Maharashtra. She is known for her poetry collection Ghungarmala. Her poems reflect rural life, women's emotions, folk culture, nature, and social realities. Her writing is characterized by simplicity, sensitivity, and a deep connection with human values and village life. Through her poetry, she effectively expresses the experiences and feelings of common people, especially women. Ghungarmala is regarded as her notable contribution to Marathi literature.

Ms. Chavan Komal Sharad
B.A. III

A study of Newspaper Reading in Pusegon

1) Introduction :-

Newspapers are an important source of information in society. They provide news about politics, education, agriculture, business, sports, and local events. In rural areas like pusegaon, newspaper help people stay informed about government schemes, farming techniques, and regional developments.

This study aims to understand the newspaper reading habits of people in pusegaon village.

2) Objectives of the study :-

1. To know how many people read newspapers in pusegaon.
2. To identify which newspapers are most popular.
3. To understand the purpose of reading newspapers.
4. To study how frequently people read and newspaper.

3) Methodology :-

The information for this study was collected through.

Survey method –

Asking questions to villagers.

Observations –

Visiting homes, shops and libraries.

Sample size –

30-50 people from different age groups. Respondents included students, farmers, shopkeeper, teachers, and elders.

4) Popular Newspapers in pusegaon-

Common newspapers read by people in the village include

1.Sakal, 2. Lokmat, 3.Loksatta

4. Pudhari, 5.The times of india

Most villagers prefer Marathi newspapers because they are easy to understand.

5) Findings of the study –

The survey showed the following result.

• Around 60-70% households read newspapers daily.

• Farmers read newspapers mainly for agriculture news and market prices.

• Student read newspaper for general knowledge and competitive exam preparation.

• Elderly people prefer reading editorials and local news.

• Some people read newspapers only occasionally because they use mobile news apps or television.

6) Importance of newspaper reading –

Reading newspapers helps villagers to.

Stay updated with national and local news.

Learn about government schemes and policies.

Improve knowledge and vocabulary.

Increase awareness about social issues.

7) Problems observed –

Some issues related to newspaper reading in the village are

• Decreasing reading habits among youth.

• Preference for mobile phones and social media.

• Limited newspaper availability in some areas.

8) Conclusion –

The study shows that newspaper reading is still common in pusegaon, especially among adults and students, newspaper play an important role in spreading information and increasing awareness in rural society.

However, digital media is gradually reducing the habit of reading newspapers.

Ms. Mirashi Shobha Mohan
B.A. I

A True Friend

A true friend walks beside your way,
In brightest sun or darkest day,
No just in laughter laud & free,
But in quiet moments silently.

Through every stumble every fall,
They lift you up, they stand up tall,
A bond so strong so pure so deep.

Ms. Pawar Disha Pradip
B.A.II

The world was small

The world was small yet full of wonder
Every cloud a shape to ponder
Rainy days and paper boats
Songs we sang in happy notes

A scraped keen, a quick good cry,
They back to games beneath the sky,
Such simple things wonder bring be light
From morning sun to moonlight night.

Ms. Chavan Akshada Mahesh
B.A. III

Innocent smiles

Stick hands and dusty knees
Climbing tree and chasing bees
Cartoon dreams and story nights
Fireflies and soft moonlight

No warring of tomorrow's test
Just living life and loving best
Those innocent smiles so pure and free
Still live deep inside of me

Budhavale Ajit Balu
B.A. III

The Gift of you

In simple chats and silly jokes
In secret dreams and hopeful hopes
You've filled my life with colors bright
Turning dull days into light.

You listen close, you understand,
You lend you heart, you lend your hand,
Of all life's gifts that I could choose,
A friend like you I'd never lose.

Ms. Sonawale Pratiksha Baban
B.A. III

The Best Years

Between the books and buzzing halls
we built our dreams within those walks,
Late-night talks and morning rush,
Canteen laughter silent crush.

Assignment done the night before
Footsteps racing to class once more
In every test in every strive
We learned not just to pass but live.

Ms. Khavale Pranali Kantilal
B.Com. I

Side by Side

We may not talk every day
Or always find the time to stay
But when we meet it feels the same
Like childhood jay and playful game.

Distance never breaks the thread
Of words we've shared and tears we've shed
For friendship roots grow strong and wide
No matter where we stand side by side

Budhavale Ajit Balu
B.A. III

The Power of Today

Yesterday is gone, tomorrow unseen
Today is where your strength has been
Small steps forward, bold and true
Create the life that's meant for you

Work with passion, learn with pride
Let discipline be your side,
Success begins when you decide
To trust yourself and never hide.

Ms. Pawar Akanksha Santosh
B.Com. I

Shine On…

Shinde one, even when skies are gray
You light can chase the dark away
No voice can stop a determined heart
No fear can tear your dreams apart

Youth is fire, strong and fee
Full of hope and energy
Use it well, let kindness lead
And you will grow through every deed.

Ms. Karne Supriya Govind
B.A. III

My Little Dream

In the quiet night stand,
Holding hope within my hand
Stars above begin to shine
Whispering dreams that could be mime.

Through the storms and through the rain
I will rise again and again
Step by step I'll find my way
Chasing light of a brighter day.

No fear no doubt in my heart
Every end is a brand new start
With courage strong and spirit free
My little dream will come to me.

Ms. Shirke Aishwarya Jalindar
B.Com. III

Poem : The Path of Learning

At the doorway of dreams we quietly stand
With hopeful hearts and books in hand
The word feels vast the road unclear
Yet knowledge whispers, don not fear.

New classrooms faces yet unknown
Seeds of thought are gently sown
Each lesson taught each word we hear
Shapes our minds year by year

Pages turn with stories old
Of love and loss of brave and bold
Poets speak from distant time
Through gentle prose and rhythmic rhyme

We question truth we search for sense
Build our thoughts with careful defense
Every doubt that fills the mind
Is just a clue we're meant to find

Ms. Kaldhone Sanskruti Shivaji
B.A. III

Poetry
Echoes of yesterday

Old toys resting on a shelf
Remind me of my younger self
Laughter ringing through the air
Moments beyond all compare

School bells, friends and playful fights
Bedtime tales and lull a by nights

Though time has flown and years went by
Childhood waves still pass me by

Ms. Borate Dnyaneshwari Prashant
B.Com. I

Forever child within

Though we grow and journeys start
A child still lives within the heart
In dreams in hope in joyful cheer
In memories we hold so dear
For childhood isn't left behind
It lives within the soul and mind
A gentle glow forever mild
The timeless spirit of child

Forever and always

If time could pause, I'd choose this place
Right here, beside your gentle grace
Through every joy, through every tear
My heart is safe when you are hear
Not just for now, not just a day,
But in my heart, you'll always stay
Through every season, come what may,
I'll love you more with each new day.

Ms. Khavale Pranali Kantilal
B.Com I

The Best Years

Between the books and buzzing halls
We built our dreams within those walls
Late-night talks and morning rush
Canteen laughter, silent crush

Assignments done the night before
Footsteps racing to class once more
In every test, in every strive
We learned not just to pass but live

Ms. Kambale Namrata Satish
B.A. I

Learning

Sometimes learning feels to slow
Sometimes on swears refuse to show
But every struggle every fall,
Makes us stronger after all.

In silent nights with tired eyes,
We chase the spark of brighter skies,
Dreams are written in our notes,
Hidden deep in studied quotes

Teachers guide with patient care
Lighting paths we didn't dare
Friends become our strength and cheer,
Walking close when goals seem near.

This journey is not just degrees,
It's learning who we want to be
To think to speak to understand
To take our place to firmly stand

So walk this road with courage true
Let wisdom shape the best of you
For from these years, your future starts
Built on knowledge, hope and hearts

Ms. Londhe Bharati Ravindra
B.A. I

वार्षिक अहवाल २०२५-२०२६

मराठी विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये महाविद्यालयातील मराठी विभागांतर्गत विद्यार्थी, विद्यार्थीनींमध्ये वाचन लेखनाची आवड निर्माण व्हावी तसेच विविध दर्जेदार साहित्यकृतींची ओळख तयार होऊन वाचन संस्कृती वाढावी यासाठी, कवितांचा परिचय व मराठी वाङ्मयचा परिचय व्हावा या उद्देशाने मराठी विभागामार्फत विविध कार्यक्रम संपन्न झाले. दि. २२ सप्टेंबर २०२५ रोजी पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या जयंती निमित्त 'आविष्कार' भित्तीपत्रकांचे उद्घाटन झाले तसेच साहित्य लेखन कार्यशाळा आयोजित केली होती. मराठी भाषा संवर्धन पंधरवड्यामध्ये लीड कॉलेज अंतर्गत 'भाषा आणि व्यक्तिमत्व विकास' या विषयावर दि. २३ /०१/२०२६ रोजी एक दिवशीय कार्यशाळा घेण्यात आली. या कार्यक्रमासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा येथील प्राचार्या डॉ. वंदना जाधव यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. कवी कुसुमाग्रज यांच्या जयंतीनिमित्त 'मराठी भाषा गौरव दिन' आयोजित केला होता. या कार्यक्रमासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून दहिवडी कॉलेज, दहिवडी येथील मराठी विभाग प्रमुख डॉ. मीरा देठे यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. तसेच मराठी साहित्यावर आधारीत ऑनलाईन प्रश्नमंजुषा स्पर्धा घेण्यात आल्या

प्रा. डॉ. हनुमंत निमसे
मराठी विभाग प्रमुख

हिंदी विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये महाविद्यालयात पदवी व पदव्युत्तर विभाग कार्यरत आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने हिंदी विभागामार्फत विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. दि. १४ सप्टेंबर 'हिंदी दिन' व १० जानेवारी 'विश्व हिंदी दिन' यानिमित्त महाविद्यालयात लेखन कार्यशाळा आयोजित केली होती यावेळी डॉ. दिलीप कसबे यांनी मार्गदर्शन केले. विद्यार्थ्यांना करिअर निवडताना लाभ व्हावा व अचूक निर्णय घेता यावा यासाठी विविध क्षेत्रातील कौशल्यांविषयी सविस्तर माहिती दिली. या विभागातील विद्यार्थ्यांनी महाविद्यालयाच्या वक्तृत्व, निबंध, मेहंदी व रांगोळी स्पर्धा तसेच युवा महोत्सव, आविष्कार, संशोधन महोत्सव, कला महोत्सव, ट्रेड फेअर डे, जिमखाना डे यांसह विविध उपक्रमात भाग घेतला. यामुळे सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकास होण्यास मदत झाली. एम. ए. भाग दोन मधील विद्यार्थीनी कु.शिवाली घाडगे हिची नांदेड येथे झालेल्या अश्वमेध क्रीडा स्पर्धेसाठी शिवाजी विद्यापीठ महिला कबड्डी संघात व आंतरविभागीय बॉक्सिंग स्पर्धेसाठी निवड झाली. तिने सातारा विभागीय बॉक्सिंग स्पर्धेत रौप्य पदक मिळविले तसेच तिची नाशिक येथे राज्यस्तरीय कबड्डी स्पर्धेसाठी सातारा जिल्हा कबड्डी संघात निवड झाली. कु. शिवाली घाडगे सातारा जिल्हा कबड्डी पंच परीक्षेतही उत्तीर्ण झाली आहे. हिंदी विभागाच्या वतीने पदव्युत्तर विभागाची संशोधन पद्धती, पीएच.डी. प्रवेश मार्गदर्शन, नेट-सेट परीक्षा मार्गदर्शन, व्यक्तिमत्त्व विकास, भाषिक कौशल्य व सृजनात्मक लेखन या विषयावर व्याख्यान व कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या विभागातील विद्यार्थ्यांनी विविध विषयाचे प्रकल्प लेखन केले आहे. तज्ज्ञ

मार्गदर्शक म्हणून डॉ.दिलीप कुमार कसबे, डॉ.सादिक तांबोळी, डॉ.शहनाज सय्यद, डॉ.संदीप किर्दत, डॉ.सचिन निकम, प्रा.राबन मुल्ला, कु.संतोषी पवार इत्यादींची व्याख्याने आयोजित करण्यात आली होती.

प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले
हिंदी विभाग प्रमुख

Department of English

In academic year 2025-26 total 10 students were admitted to department of English. The department organizes different students centric activities throughout the year. The department has active MoU with English Language Teachers Association of India (ELTAI). The department organized One Day Workshop on Writing Skills under this MoU on 9th February 2026. Dr. Dnyandev Kale, Associate Professor from Aamdaar Shashikant Shinde Mahavidyalay Medha was the resource person for the workshop. He elaborated various forms and genres of literature with examples from Hindi Marathi and English literature. Total 59 students were present for the workshop.

The department has signed MoU with Mandeshi radio station The students of our department visited Mandeshi Radio Station, Mhaswad on16th February, 2026 under this MoU. It was a kind of hands-on-training for the students.

The students were given opportunity to present poem, story and articles on radio. The students were informed about the job opportunities in community radio stations in Satara district.

The department of English organised One Day Workshop on Literary Criticism under the Lead College scheme of Shivaji University Kolhapur. Dr. Sandhya Podtdar from D. P. Bhosle College Koregaon was the resource person for the workshop. The department runs two skill based short term courses.

The department organised one day national conference on Contribution of Hon. Padma Vibhushan Sharad Pawar to Nation Building on 25th March, 2026.

Mr. U.S.Madane
Head of Department of English

इतिहास विभाग

दि. २८ जुलै २०२५ रोजी हिस्ट्री क्लबच्या उपक्रमांतर्गत टी स्पून या माहितीपटाचे विशेष सादरीकरण केले. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांना सामाजिक जाणीव, वास्तववादी दृष्टिकोन व विचारप्रवृत्तीची जाणीव झाली.

दि. ११ ऑगस्ट २०२५ रोजी 'क्रांती दिन' साजरा करण्यात आला. या वेळी माजी प्राचार्य डॉ. विजयराव नलवडे यांनी विद्यर्थ्यांना मार्गदर्शन केले.या कार्यक्रमातून विद्यार्थ्यांमध्ये स्वातंत्र्यलढ्याबद्दल आदर व देशभक्तीची

भावना वृद्धिंगत झाली.

दि. १५ ऑगस्ट २०२५ रोजी 'महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक' या विषयावर भित्तीपत्रकाचे प्रकाशन घेण्यात आले. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता व ऐतिहासिक जाणीव वृद्धिंगत झाली.

दि. २ ऑक्टोबर २०२५ रोजी महात्मा गांधी यांच्या जीवन व कार्यावर आधारित 'ऑनलाइन प्रश्नमंजुषा' घेण्यात आली. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांना गांधीवादी विचारांची ओळख झाली.

दि. १० ऑक्टोबर २०२५ रोजी किसान वीर महाविद्यालय, वाई येथे आयोजित शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर जिल्हास्तरीय आविष्कार संशोधन स्पर्धा २०२५–२०२६ मध्ये तेजस घाडगे याने 'नेर तलाव शिलालेख खटाव तालुक्याचा ऐतिहासिक दस्तावेज' या विषयावर संशोधन पोस्टर सादर केले.

दि. १ नोव्हेंबर २०२५ रोजी वर्ग सेमिनारचे आयोजन करण्यात आले. विद्यार्थ्यांना अभ्यासपूर्ण सादरीकरणाची संधी मिळून आत्मविश्वास वाढला.

दि. १७ नोव्हेंबर २०२५ रोजी 'ब्रेन स्ट्रॉर्मिंग' उपक्रमा अंतर्गत इतिहास शब्द कोडे या उपक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांची विचारक्षमता, सर्जनशीलता व विषयसमज वाढली.

दि. २४ डिसेंबर २०२५ रोजी एस. एम. जोशी कॉलेज येथे 'रयत आविष्कार संशोधन' स्पर्धेमध्ये अभय वाघमोडे याने सहभाग घेतला.

दि. १८ जानेवारी २०२६ रोजी खटाव तालुक्यातील 'वेटणे' गावात वीरगळ व मंदिर स्वच्छता अभियान राबविण्यात आले. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये ऐतिहासिक वारसा जतन व सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली.

दि. ३० जानेवारी २०२६ रोजी हुतात्मा दिनानिमित्त महाविद्यालयात हुतात्म्यांना आदरांजली अर्पण करण्यात आली. या प्रसंगी उपस्थितांनी दोन मिनिटे मौन पाळून देशासाठी बलिदान देणाऱ्या वीरांना अभिवादन केले.

दि. २५/०२/२०२६ रोजी इतिहास विभाग व अग्रणी महाविद्यालय यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती समारंभ' उत्साहात साजरा करण्यात आला. या प्रसंगी प्रमुख पाहुणे मा. प्रा. कोंडिबा शिंदे यांनी आपल्या भाषणातून छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेतील दूरदृष्टी, प्रशासन कौशल्य व लोककल्याणकारी धोरणांवर प्रकाश टाकला.

दि. १० मार्च २०२६ रोजी इतिहास विभागातील विद्यार्थ्यांसाठी गटचर्चा उपक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते.

इतिहास विभागातील विद्यार्थ्यांनी खटाव तालुक्यातील लष्करी इतिहास लिहिण्यासाठी माजी व आजी सैनिकांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन केले. समूहकार्य अंतर्गत बी.ए. भाग–२ च्या विद्यार्थ्यांनी वृत्तपत्रातील इतिहास विषयक बातम्यांचे संकलन केले. संशोधन उपक्रमांतर्गत बी.ए. भाग–३ च्या विद्यार्थ्यांनी संशोधन प्रकल्प पूर्ण केले.

अनुभवाधिस्ट शिक्षण उपक्रमांतर्गत जुनी नाणी, पुरातन वस्तू आणि पत्र व्यवहार हाताळण्याचे प्रशिक्षण देण्यात आले. अल्पमुदत अभ्यासक्रमांतर्गत मोडीलिपीच्या वर्गांचे आयोजन करणायात आले होते. बी.ए.भाग–३ च्या विद्यार्थ्यांनी सेमिनार सादर केले.

प्रा.डॉ.अनिल जगताप
इतिहास विभाग प्रमुख

वाणिज्य विभाग

Five Skill Courses were run by the department as follows -

Sr. No.	Skill Course	Class	Beneficiaries
1.	Artificial Intelligence	B.Com -I	73
2.	Tally Package	B.Com -II	49
3.	Entrepreneurship Development	B.Com -III	48
4.	A certificate course in Direct Taxation And GST	M.Com -I	19
5.	Stock Market	M.Com -II	12

Following Activities were organized in the academic year - 2025-26

Sr. No.	Date	Name of Activity	Resource Person
1.	23/01/2026	AI Training Program	Prof. Dipali Ghatge
2.	20/01/2026	Poster Presentation Competition	-
3.	22/01/2026	Model Competition	-
4.	24/01/2026	Commerce Quiz Competition	-
5.	30/01/2026	Guest Lecture on "M.Com -Renewal of Affiliation"	Dr. M. S. Wagh
6.	31/01/2026	Guest Lecture on Artificial Intelligence	Prin. Dr. B. T. Jadhav
7.	09/02/2026	One day Workshop on "NET -SET Guidance Program"	Mr. S. R. Gangawane
8.	10/02/2026	One day Workshop on "Research Methodology"	Dr. Sachin Nikam
9.	11/02/2026	Guest lecture on "Skill and Personality Development"	Dr. Chavare D. T.
10.	12/02/2026	Guest lecture on "Goods and Service Tax" under MoU	CA Amit Nikam
11.	13/02/2026	Guest lecture on "Basics of Share Market"	Dr. Gond S. A.
12.	13/02/2026	Research Poster Presentation -M.Com	-
13.	24/02/2026	Guest lecture on "AI and Career Opportunities"	Miss. Tanvi Shah
14.	02/03/2026	Visit to Bank Shivkrupa Patsanstha, Pusegaon	-
15.	30/03/2026	Visit to Shri Seevagiri Bigarsheti Patsanstha , Pusegaon	-
16.	23/03/2026	Trade Fair Day	Dr. K. M. Nalawade
17.	30/03/2026	Farewell Function of B.Com -III	-

प्रा. प्रदीप गायकवाड
वाणिज्य विभाग प्रमुख

अर्थशास्त्र विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये महाविद्यालयात अर्थशास्त्र विभागाच्या वतीने विद्यार्थांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले.

दि. ०१ ऑक्टोबर २०२५ रोजी ''उद्योजकता विकास आणि CIII ची ओळख'' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेस प्रमुख पाहुणे म्हणून श्री. सचिन भोंडवे आणि श्री. अतुल गोडसे उपस्थित होते. श्री. सचिन भोंडवे यांनी उद्योजकतेची संकल्पना आणि विद्यार्थांनी उद्योजक बनण्यासाठी काय प्रयत्न केले पाहिजेत तसेच शासनाकडून यासाठी कोणत्या योजना आहेत आणि त्यासाठी शासनाकडून किती अनुदान मिळते यासाठी विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन केले. श्री. अतुल गोडसे यांनीही विद्यार्थांना महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन केले. त्यांनी त्यांच्या मार्गदर्शनात CIII ची ओळख करून दिली

दि. ०४ मार्च २०२६ रोजी ''उद्योजकता विकास आणि रोजगाराच्या संधी'' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेस प्रमुख पाहुणे म्हणून श्री. राहूल कोळी उपस्थित होते. श्री. राहूल कोळी यांनी ''उद्योजकता विकास आणि रोजगाराच्या संधी '' या विषयावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.

दि. ०४ मार्च २०२६ रोजी भित्ती पत्रकाचे उद्घाटन श्री.राहूल कोळी यांच्या हस्ते झाले. या उपक्रमाबाबत त्यानी सकारात्मक प्रतिक्रिया दिली.

दि. ०२ मार्च २०२६ रोजी शिवकृपा सहकारी पतसंस्था, पुसेगाव या पतसंस्थेला विद्यार्थ्यांनी अभ्यास भेट दिली. या भेटी दरम्यान पतसंस्थेच्या पैसे देण्या-घेण्याचे व्यवहार, बचतीचे प्रकार, गुंतवणूक योजना इ. विषयी सखोल माहिती या संस्थेचे व्यवस्थापक व सेवकांनी दिली. या भेटीत विद्यार्थी सहभागी झालेले होते.

दि. २४ मार्च २०२६ रोजी अर्थशास्त्र विभागाच्या वतीने Trade fair Day चे आयोजन करण्यात आले होते. या उपक्रमामध्ये विद्यार्थी सहभागी झाले होते. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यानी वेगवेगळ्या खाद्य पदार्थांची विक्री करून व्यावसायिक अनुभव घेतला.

दि. ०७ मार्च २०२६ रोजी स्टेट बँक ऑफ इंडिया, पुसेगाव या राष्ट्रीयकृत बँकेस अभ्यास भेट दिली. या भेटी दरम्यान बँकेच्या पैसे देण्या-घेण्याचे व्यवहार, बचतीचे प्रकार, गुंतवणूक योजना, दत्तक गाव विकासात बँकेची भूमिका इ. विषयी चांगली माहिती बँकेच्या व्यवस्थापकांनी दिली. या भेटीत महाविद्यालयातील विद्यार्थी सहभागी झालेले होते.

प्रा.लालासाहेब पवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

राज्यशास्त्र विभाग

सन २०२५–२६ मध्ये राज्यशास्त्र विभागामार्फत विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते.

संविधान दिन दि. २६ नोव्हेंबर २०२५ रोजी महाविद्यालयात संविधान दिन साजरा करण्यात आला. याप्रसंगी भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याचे सामूहिक वाचन करण्यात आले.

हमारा संविधान हमारा स्वाभिमान प्रश्नमंजुषा विद्यार्थ्यांना भारतीय राज्यघटनेची ओळख व्हावी या उद्देशाने राज्यशास्त्र विभाग, राष्ट्रीय सेवा योजना आणि अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'हमारा संविधान हमारा स्वाभिमान' ऑनलाइन प्रश्नमंजुषा घेण्यात आली. यामध्ये ११२ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. सहभागी विद्यार्थ्यांना इ मेल वर प्रमाणपत्रांचे वितरण करण्यात आले.

दि. ०१ डिसेंबर २०२५ रोजी मतदार जनजागृती रॅलीचे आयोजन करण्यात आले.

राष्ट्रीय मतदार दिन दि. २५ जानेवारी २०२६ रोजी महाविद्यालयात 'राष्ट्रीय मतदार दिन' साजरा करण्यात आला. यानिमित्त राज्यशास्त्र विभागामार्फत वक्तृत्व स्पर्धा आणि निबंध स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते.

वक्तृत्व स्पर्धेमध्ये कु. सूर्यवंशी सागर सोनबा याने प्रथम क्रमांक मिळविला. तर कु. साळुंखे अंकिता नवनाथ आणि कु. बोराटे ज्ञानेश्वरी प्रशांत या विद्यार्थीनींनी अनुक्रमे द्वितीय व तृतीय क्रमांक प्राप्त केला.

निबंध स्पर्धेत कु. गोसावी अनुष्का सुनील हिने प्रथम क्रमांक प्राप्त केला तर कु. शिर्के ऐश्वर्या जालिंदर आणि कु. गायकवाड प्रीती रोहिदास या विद्यार्थीनींनी अनुक्रमे द्वितीय आणि तृतीय क्रमांक प्राप्त केला.

दि. ९ फेब्रुवारी ते १४ फेब्रुवारी २०२६ अखेर आयोजित कला, वाणिज्य, क्रीडा महोत्सवामध्ये प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. यामध्ये कु. कर्णे मोहिनी गोविंद आणि कु. नलवडे साक्षी या विद्यार्थीनींनी प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे विजतेपद प्राप्त केले

प्रा. सुधीर धोंगडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

भूगोल विभाग

दि. १८ ऑगस्ट २०२५ प्रा. डॉ. प्रसन्न कुमार पाटील यांचे 'हवा आणि पाण्याचे प्रदूषण' या विषयावर व्याख्यान आयोजित केले होते. यावेळी हवा प्रदूषणाची विविध कारणे याविषयी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.तसेच हवा आणि पाणी याचा मानवी आरोग्यावर होणारे परिणाम व पाणी प्रदूषणातील उपाय योजना याविषयी विद्यार्थ्यांना माहिती दिली. भूगोल दिनानिमित्त निबंध स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती.

दि. १०/०२/२०२६ रोजी भूगोल विभाग आणि अग्रणी महाविद्यालय अंतर्गत 'जलसंधारण आणि मृदा संधारण व्यवस्थापन काळाची गरज' या विषयावर प्रा.डॉ.अभिमान निमसे यांचे व्याख्यान आयोजित केलेले होते. तसेच 'वसुंधरा' या भितीपत्रिकाचे उद्घाटन प्रा. डॉ.अभिमान निमसे यांच्या हस्ते करण्यात आले.

प्रा. श्रीमती मनुजा सोनार
भूगोल विभाग प्रमुख

ग्रंथालय विभाग

ग्रंथालय हा अविरतपणे ज्ञानदान करणारा महाविद्यालयातील महत्त्वाचा विभाग आहे. ग्रंथांची थोरवी सांगताना कवी मंगेश पाडगावकर यांनी म्हटले आहे.

''बंध आमुचे साथी, ग्रंथ आमच्या हाती । ग्रंथ उजळती अज्ञानाच्या, अंधाराच्या राती ।।
या ग्रंथाच्या तेजामधुनी, जन्मा येती क्रांती ।। ग्रंथ शिकवती माणुसकी, अन ग्रंथ शिकवती शांती''

या काव्यपंक्तीमधील विचारधारा समोर ठेवून आमचा ग्रंथालय विभाग कार्यरत आहे.

ग्रंथसंपदा महाविद्यालयात समृध्द ग्रंथालयाची उभारणी करत असताना आज ग्रंथालयामध्ये २०,९०० एवढी ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे. यात क्रमिक, संदर्भ व स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन पुस्तके यांचा समावेश आहे. चालू शैक्षणिक वर्षामध्ये ५८९ ग्रंथ खरेदी केले असून त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ व क्रमिक पुस्तकांचा समावेश आहे.

नियतकालिक विभाग ग्रंथालयामध्ये राष्ट्रीय व राज्यस्तरावरील एकूण २८ नियतकालिके उपलब्ध आहेत. राष्ट्रीय स्तरावरील २ जर्नल्स आहेत. दररोज इंग्रजी व मराठी अशी ९ वर्तमानपत्रे व ऑनलाइन ४८ वर्तमानपत्रे वाचनासाठी उपलब्ध आहेत.

बुक बँक योजना महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेणारे बहुतांश विद्यार्थी ग्रामीण भागातील असल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या गरीब आहेत. त्यांना वर्षभर सवलतीच्या दरामध्ये पुस्तके दिली जातात. जे विद्यार्थी ९०% गुणांपेक्षा जास्त गुण संपादित करतात त्यांना बुक बँकेतून मोफत पुस्तके दिली जातात, तसेच निराधार व अपंग विद्यार्थ्यांना बुक बँक योजनेतून मोफत पुस्तके दिली जातात.

ग्रंथालय संगणकीकरण संपूर्ण ग्रंथालय प्रक्रिया संगणीकृत केली असून ग्रंथालयामध्ये 'ओपॅक' सुविधा आहे. तसेच गेट मशीन बसविण्यात आले असून कोड सुविधा आहे. विद्यार्थी ऑनलाईन वाचनाचा आनंद घेतात

अभ्यासिका ग्रंथालयामध्ये विद्यार्थी, विद्यार्थीनी व प्राध्यापकांसाठी वेगळी बैठक व्यवस्था केली आहे. माजी विद्यार्थ्यांना व इतर स्पर्धा परीक्षेची तयारी करण्यासाठी सकाळी ८:०० ते सायंकाळी ५.०० पर्यंत अभ्यासिका उपलब्ध करुन दिली आहे. त्याचबरोबर ऑनलाइन वाचन करण्यासाठी ऑनलाइन पध्दतीने ४८ वर्तमानपत्रांची सुविधा उपलब्ध आहे. महाविद्यालयात 'वाचन प्रेरणा दिन' साजरा केला जातो. कर्मवीर जयंती दिनानिमित्त ग्रंथ प्रदर्शन आयोजित केले जाते. याचा विद्यार्थी, पालक, शिक्षक व शिक्षकेत्तर सेवक यांनी लाभ घेतला आहे. यावर्षी महाराष्ट्र शासनाच्या वाचन संकल्प कार्यक्रमांतर्गत विविध कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते.

प्रा.डॉ.एन.डी. पाटील वाचन कट्टा महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना निसर्गाच्या सानिध्यात वाचन करता यावे यासाठी दि. ५ मार्च २०२५ रोजी महाराष्ट्राचे थोर विचारवंत स्वर्गिय प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील यांच्या नावाने वडाच्या झाडाखाली वाचन कट्टा आहे. त्यासाठी माजी विद्यार्थी श्री. उमेश घाडगे (L.I.C. विमा प्रतिनिधी) यांनी विद्यार्थ्यांना बसण्यासाठी सिमेंटचे बेंचेस उपलब्ध करुन दिले आहेत. त्या ठिकाणी काही मासिकं व वर्तमान पत्रे उपलब्ध करुन दिली आहेत. याचा अनेक विद्यार्थी लाभ घेत आहेत. ग्रंथालय अभ्यासिका हॉललगत 'रयत स्पर्धा परीक्षा ॲकॅडमीच्या' माध्यमातून विद्यार्थ्यांना स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केले जाते.

प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर
ग्रंथालय विभाग प्रमुख

जिमखाना विभाग

जिमखाना विभागामार्फत दि. २१ जून 'जागतिक योग दिवस' साजरा करण्यात आला. यामध्ये विद्यार्थी व शिक्षकांनी उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला. यावेळी विद्यार्थी व शिक्षकांनी विविध योग प्रकार केले. निरोगी आरोग्य व योगाचे शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक फायदे याबद्दल मार्गदर्शन केले.

सन २०२५–२६ या शैक्षणिक वर्षामध्ये महाविद्यालयातील खेळाडूंनी विभागीय व आंतरविभागीय मैदानी स्पर्धा तसेच कबड्डी, बॉक्सिंग, बॅडमिंटन, बुद्धिबळ व कुस्ती या स्पर्धेत सहभाग घेतला आहे.

सन २०२५–२६ या शैक्षणिक वर्षात कबड्डी क्रीडा प्रकारात ऐतिहासिक कामगिरी करण्याचा दुहेरी मान महाविद्यालयाची कबड्डी खेळाडू कु. शिवाली हणमंत घाडगे हिने मिळविला. शिवाजी विद्यापीठ कबड्डी महिला संघात तिची निवड झाली व उत्कृष्ट कामगिरी केल्यामुळे नांदेड येथे होणाऱ्या 'अश्वमेध' स्पर्धेसाठी तिची शिवाजी विद्यापीठ कबड्डी महिला संघात निवड करण्यात आली. अशा प्रकारे दुहेरी मान पटकावित महाविद्यालयाची पहिली विद्यापीठ खेळाडू होण्याचा बहुमान तिला मिळाला. नाशिक येथे होणाऱ्या राज्यस्तरीय कबड्डी स्पर्धेसाठी तिची निवड झाली तसेच ती सातारा जिल्हा पंच परीक्षा उत्तीर्ण झाली आहे. नागपूर येथे होणाऱ्या 'छ.शिवाजी महाराज शिवशाही चषक' या राज्यस्तरीय कबड्डी स्पर्धेसाठी कु. शिवाली घाडगे हिची निवड झाली आहे.

महाविद्यालयाने विविध स्पर्धेत सहभाग घेऊन सांघीक व एकेरी स्पर्धेत उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. महाविद्यालयामध्ये ऑलिम्पिकवीर पै.खाशाबा जाधव यांचा जन्मदिन दि. १५ जानेवारी हा दिवस 'राज्य क्रीडादिन' म्हणून साजरा करण्यात आला. या दिवशी पै. खाशाबा जाधव यांच्या प्रतिमेचे पूजन करून त्यांच्या योगदानाबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती दिली व मान्यवरांच्या हस्ते विविध स्पर्धेतील प्राविण्यप्राप्त खेळाडूंचा सत्कार करण्यात आला. महाविद्यालयात एक दिवसीय 'Aerobics and Zumba' व 'सेल्फ डिफेन्स' या कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले. महाविद्यालयात ' Sports Festival' चे आयोजन करण्यात आले. या मध्ये कबड्डी, रस्सीखेच, क्रिकेट व मॅरेथॉन स्पर्धेचे जिमखाना विभागामार्फत आयोजन केले होते. यामध्ये 'ACCP मॅरेथॉन' सर्वांसाठी कौतुकाचा विषय ठरली व चालू वर्षात उत्कृष्ट जिमखाना म्हणून नावलौकिक प्राप्त केला. महाविद्यालयातील सर्व गुणवंत विद्यार्थी व प्राविण्यप्राप्त खेळाडूंचा गुणगौरव वार्षिक पारितोषिक समारंभात मान्यवरांच्या हस्ते सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र देऊन करण्यात आला. महाविद्यलयायाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, माजी प्रभारी प्राचार्य डॉ. आर. पी. भोसले यांच्या मार्गदर्शनाखाली व प्रा. डॉ. अनिल जगताप, प्रा. डॉ. संजय क्षीरसागर, प्रा.श्रीमती एम.बी. सोनार, प्रा. पी. व्ही. गायकवाड यांच्या सहकार्याने जिमखाना विभागाचे काम सुरळीत पार पडले.

प्रा. गौरव जाधव
जिमखाना विभाग प्रमुख

सांस्कृतिक विभाग

विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव देण्यासाठी शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ अंतर्गत महाविद्यालयामध्ये विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते. दि. २६ जून २०२५ रोजी राजर्षी शाहू महाराज यांच्या जयंती निमित्त व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले. यावेळी राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि शेती विषयक कार्य या विषयी मार्गदर्शन केले. दि. ५ सप्टेंबर २०२५ रोजी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या जयंती निमित्त 'शिक्षक दिन' उत्साहात साजरा करण्यात आला. यावेळी विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांच्या भूमिकेतून अध्यापन केले. यावेळी प्रमुख पाहुणे मा. प्राचार्य शहाजी डोंगरे यांनी आपल्या व्याख्यानात डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्याबद्दल मार्गदर्शन केले. याप्रसंगी प्रथमेश दळवी बी.ए. भाग-२, कु. खुपिया शेख बी.कॉम.भाग-३, कु.ज्ञानेश्वरी बोराटे बी.कॉम.भाग-१ या विद्यार्थ्यांनी आपले मनोगत व्यक्त केले. दि. २२ सप्टेंबर २०२५ रोजी पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या जयंतीनिमित्त विविध स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले होते. यावेळी रांगोळी,पाककला, मेहंदी, वक्तृत्व, निबंध, कविता वाचन स्पर्धा, सुगम गायन स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा अशा विविध स्पर्धांचे आयोजन केले होते. बुधवार दि. २४/०९/२०२५ रोजी रांगोळी स्पर्धा, शुक्रवार दि. २६/०९/२०२५ निबंध आणि वक्तृत्व स्पर्धा, शनिवार दि.२७/०९/२०२५ रोजी मेहंदी स्पर्धा, कविता वाचन स्पर्धा व सुगम गायन स्पर्धा, मंगळवार दि.२९/०९/२०२५ व बुधवार दि.१/१०/२०२५ रोजी चित्रकला स्पर्धा व शुक्रवार दि. ३/१०/२०२५ रोजी पाककला स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले. वरील सर्व स्पर्धा प्रकारातून प्रथम, द्वितीय आणि तृतीय क्रमांकांची निवड करण्यात आली.

दि.०९/०९/२०२५ रोजी शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर अंतर्गत ४५ वा जिल्हास्तरीय युवा महोत्सव सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा येथे संपन्न झाला. यावेळी मराठी, हिंदी व इंग्रजी वक्तृत्व आणि वाद विवाद स्पर्धेत अनेक विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. दि. १९/९/२०२५ ते २०/०९/२०२५ मध्यवर्ती युवा महोत्सवामध्ये मेहंदी स्पर्धेत कु. ज्ञानेश्वरी बोराटे बी.कॉम. भाग-१ ही विद्यार्थिनी सहभागी झाली. सोमवार दि. २९/०९/२०२५ रोजी नवरात्र उत्सवानिमित्त गारबा आणि दांडिया स्पर्धा घेण्यात आल्या. या स्पर्धेसाठी विद्यार्थिनींचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग होता. पद्मविभूषण खासदार शरद पवार यांच्या वाढदिवसानिमित्त दि. १३ डिसेंबर २०२५ रोजी व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते. यावेळी प्रमुख पाहुण्या प्रा. श्रीमती शुभांगी पोळ, विभाग प्रमुख, प्राणीशास्त्र विभाग, राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय, औंध यांनी पद्मविभूषण खासदार शरदचंद्र पवार यांचा राजकीय प्रवास या विषयी माहिती सांगीतली. तसेच प्रा.डॉ.नवनाथ लोखंडे यांनी पद्मविभूषण खासदार शरदचंद्रजी पवार यांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान विषयक विचार सांगितले. दि. २० डिसेंबर २०२५ रोजी श्री सेवागिरी महाराज देवस्थान ट्रस्ट, पुसेगाव आयोजित जिल्हास्तरीय खुल्या युवा महोत्सवामध्ये समूह गायन, सुगम गायन, लोकनृत्य रेकॉर्ड डान्स, लोककला लाईव्ह डान्स आणि पथनाट्य या स्पर्धेत विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या जयंतीनिमित्त दि. ५ जानेवारी २०२६ रोजी व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले. यावेळी प्रमुख मार्गदर्शक प्रा.सौ उज्वला मदने यांनी क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याविषयी विद्यार्थ्यांना सखोल मार्गदर्शन केले. दि. १४ फेब्रुवारी २०२६ रोजी महाविद्यालयात पारंपरिक दिनाचे आयोजन करण्यात आले होते. पारंपरिक दिनानिमित्त विद्यार्थ्यांनी विविध वेशभूषा परिधान करून सादरीकरण केले. यामध्ये प्रथम, द्वितीय आणि तृतीय क्रमांकांची निवड करण्यात आली. यावेळी फनी गेम्सचे आयोजन करण्यात आले होते. दि. १० मार्च २०२६ रोजी 'जागतिक महिला दिन आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले' यांच्या पुण्यदिनानिमित्त व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते. यावेळी महाविद्यालयाचे माजी विद्यार्थी श्री.राहुल कोळी, निवेदक आकाशवाणी, पुणे यांनी मार्गदर्शन केले. महाराष्ट्रातील महाविद्यालयात प्रथमच होणारा कार्यक्रम विद्यार्थिनींच्या कौशल्य विकासाला वाव देणारा उपक्रम आदर्श विद्यार्थ्यांनी या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. त्यावेळी सर्व स्पर्धेत भाग घेऊन प्रथम क्रमांकाची मानाची पैठणी कु. समृद्धी शिंदे बी.कॉम भाग-१ या विद्यार्थिनीला मिळाली. दि. २४ मार्च २०२६ रोजी वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभा निमित्त फिश पॉइंट, शेलापागोटे आणि विविध गुण दर्शन कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले होते. यावेळी माजी विद्यार्थी श्री.राहुल कोळी यांनी अनेक मराठी गीतांचे गायन केले. माजी विद्यार्थिनी कु.मयुरी पवार हिने दोन मराठी लावण्या सादर केल्या. या कार्यक्रमांमध्ये उत्स्फूर्तपणे विद्यार्थी

सहभागी झाले होते. शैक्षणिक वर्ष २०२५–२६ मध्ये सांस्कृतिक विभागांतर्गत सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात विशेष योगदान देणाऱ्या महामानवांच्या जयंती व स्मृतिदिनानिमित्त त्यांच्या प्रतिमांना पुष्पहार अर्पण करून त्यांना अभिवादन करण्यात आले. सांस्कृतिक विभागाच्या विविध उपक्रमात कु. अनुजा मदने, कु.अंकिता साळुंखे, कु.खुफिया शेख, कु.निकिता मिराशी, कु.पायल इंजे, कु.समृद्धी शिंदे, कु.प्रणाली शिंदे, कु.ज्ञानेश्वर बोराटे, कु.शोभा मिराशी, कु.भारती लोंढे, कु.नम्रता कांबळे तसेच अभिषेक कदम, सूर्यकांत देशमुख, अनमोल कर्णे या विद्यार्थ्यांनी विविध स्पर्धेत भाग घेतला. सांस्कृतिक विभागाच्या विविध उपक्रमात महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, प्रा.डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा.डॉ. अनिल जगताप, प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर आजीव सभासद, रयत शिक्षण संस्था,सातारा, प्रा. लालासाहेब पवार, प्रा. प्रदीप गायकवाड, प्रा. मारुती वाघ, प्रा सुधीर धोंगडे, प्रा.डॉ. सौ. अश्विनी कांबळे, प्रा. संतोष कोकरे इत्यादींनी विशेष परीश्रम घेऊन सहकार्य केले. दि. २४ मार्च २०२६ रोजी वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ निमित्त महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर यांचे विशेष मार्गदर्शन लाभले त्यांच्या या मार्गदर्शनामुळे, प्रेरणेमुळे फिश पॉइंट, शेलापागोटे आणि विविध गुणदर्शन नाचा कार्यक्रम यशस्वीपणे पार पडला

प्रा.श्रीमती मनुजा सोनार
चेअरमन, सांस्कृतिक विभाग

राष्ट्रीय सेवा योजना

आंतरराष्ट्रीय योग दिन दि. २१ जून २०२५ २१ जून २०२५ रोजी महाविद्यालयात आंतरराष्ट्रीय योग दिन साजरा करण्यात आला. या कार्यक्रमातून निरोगी आरोग्य व योगाचे शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक फायदे याबद्दल मार्गदर्शन केले.

स्वच्छ सर्वेक्षण ग्रामीण दि. १४ जुलै २०२५ 'स्वच्छ सर्वेक्षण ग्रामीण–२०२५' अंतर्गत स्वच्छता व पाणी व्यवस्थापनावर मार्गदर्शनाचा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. यावेळी श्री. राजेश इंगळे यांनी स्वच्छतेचे महत्त्व स्पष्ट केले.

'एक पेड मा के नाम' वृक्षारोपण दि. १५ ऑगस्ट २०२५ रोजी 'एक पेड मा के नाम' या उपक्रमांतर्गत महाविद्यालय परिसरात वृक्षारोपण करण्यात आले. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांना पर्यावरण संवर्धनाचा संदेश देण्यात आला.

'हर घर तिरंगा' तिरंगा यात्रा स्वातंत्र्यदिनी 'हर घर तिरंगा' या उपक्रमांतर्गत तिरंगा यात्रेचे आयोजन करण्यात आले. या यात्रेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्तीची भावना दृढ झाली.

'स्वच्छता ही सेवा' अभियान 'स्वच्छता ही सेवा' या उपक्रमांतर्गत महाविद्यालय परिसराची स्वच्छता करण्यात आली. स्वच्छता व आरोग्याबाबत जागरूकता निर्माण करण्यात आली.

कर्मवीर भाऊराव पाटील जयंती दि. २२ सप्टेंबर पद्‌भूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या जयंतीनिमित्त प्रभात फेरीचे आयोजन करण्यात आले. फलक व घोषवाक्यांद्वारे त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा संदेश देण्यात आला.

HIV/AIDS व आरोग्य जनजागृती कार्यक्रम दि. २४ सप्टेंबर २०२५ HIV/AIDS, लैंगिक आजार, कावीळ प्रतिबंध व जीवनकौशल्यांवर जनजागृती कार्यक्रम घेण्यात आला. श्री. कल्याण बंडगर (ICTC Counselor, Vaduj)

आणि सौ. किर्ती शेडगे (ICTC, Health Worker) यांनी मार्गदर्शन केले. या तज्ञांच्या मार्गदर्शनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्याबाबत जागरूकता वाढली.

पूरग्रस्तांसाठी मदत साहित्य संकलन दि. ११/१०/२०२५ रोजी राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने सोलापूर व मराठवाड्यातील पूरग्रस्तांसाठी मदत साहित्य संकलन केले. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक बांधिलकीची जाणीव निर्माण झाली.

वाचन प्रेरणा दिन दि. १५ ऑक्टोबर २०२५ रोजी 'वाचन प्रेरणा दिन' साजरा करण्यात आला. डॉ. एन. डी. लोखंडे व डॉ. एम. एस. वाघ यांनी सृजनशील लेखन अनुभव सांगितले आणि विद्यार्थ्यांनी संविधानाचे वाचन केले.

'नशामुक्त भारत अभियान' दि. २४ नोव्हेंबर २०२५ रोजी 'नशामुक्त भारत' अभियानांतर्गत माहितीपटाचे विशेष प्रात्यक्षिक व व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. प्रा. डॉ. आर. पी. भोसले यांच्या उपस्थितीत नशामुक्तीची शपथ देण्यात आली.

संविधान दिन दि. २६ नोव्हेंबर २०२५ संविधान दिनानिमित्त प्रा. डॉ. आर. पी. भोसले यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. यावेळी भारतीय संविधानाच्या प्रस्ताविकेचे सामूहिक वाचन करण्यात आले.

जागतिक एड्स दिन दि. १ डिसेंबर २०२५ जागतिक एड्स दिनानिमित्त एड्स जनजागृती फेरी तसेच ऑनलाइन प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्यविषयक जागरूकता वाढविण्यात आली.

वीर बाल दिवस दि. २६ डिसेंबर २०२५ राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने 'वीर बाल दिवस' साजरा करण्यात आला. या प्रसंगी प्रा. डॉ. किरण कुंभार यांनी शीख धर्माचे दहावे गुरु श्री. गोविंद सिंहजी यांच्या चार सुपुत्रांच्या शौर्य व बलिदानाची माहिती विद्यार्थ्यांना दिली.

९९ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन,सातारा स्वयंसेवक सहभाग दि. ०१ जानेवारी २०२६ ९९ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या 'साहित्य प्रेरणा ज्योत' स्वागत उपक्रमात राष्ट्रीय सेवा योजनेतील स्वयंसेवकांनी सहभाग घेतला. या उपक्रमातून सांस्कृतिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली.

श्री सेवागिरी महाराज रथोत्सव स्वच्छता मोहीम दि. ०३ जानेवारी २०२६ श्री सेवागिरी महाराज रथोत्सवानिमित्त यात्रा समाप्ती नंतर स्वच्छता मोहीम राबविण्यात आली. या मोहिमेत स्वच्छता व सामाजिक जबाबदारीचा संदेश देण्यात आला.

हुतात्मा दिन दि. ३० जानेवारी २०२६ रोजी हुतात्मा दिनानिमित्त हुतात्म्यांना श्रध्दांजली वाहण्यात आली. या कार्यक्रमास प्रमुख पाहुणे म्हणून महाविद्यालयाचे प्रभारी प्राचार्य डॉ. आर. पी. भोसले उपस्थित होते.

रस्ता सुरक्षा अभियान दि. २४ फेब्रुवारी २०२६ रोजी राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने रस्ता सुरक्षा अभियानाचे आयोजन करण्यात आले. प्रा.डॉ. के. जी. कुंभार यांनी विद्यार्थ्यांना रस्ते सुरक्षा नियम, रस्ता अपघातांची कारणे आणि सुरक्षित वाहन चालवणे याबाबत मार्गदर्शन केले.

स्वसंरक्षण कार्यशाळा दि. ११ मार्च २०२६ आंतरराष्ट्रीय महिला दिनानिमित्त मुलींसाठी स्वसंरक्षण कार्यशाळा आयोजित केली. तायक्वाँदो प्रशिक्षक गौरव जाधव यांनी विद्यार्थिनींना स्वसंरक्षणाच्या तंत्रांचे प्रशिक्षण दिले.

प्लास्टिक मुक्त परिसर दि. १२ मार्च २०२६ महाविद्यालयात "Say No to Plastic: Green Campus

Campaign" ic: Green Campus Campaign" या उपक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. या उपक्रमास प्रमुख पाहुणे मा. ए. जे. नागरगोजे ग्रामपंचायत अधिकारी, पुसेगाव यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. कार्यक्रमानंतर विद्यार्थ्यांनी परिसरातील प्लास्टिक कचरा गोळा करून स्वच्छता मोहीम राबवली.

आर.आर.सी. (रेड रिबन क्लब) स्थापना क्रांतिसिंह नाना पाटील रुग्णालय, सातारा येथे आर.आर.सी. 'रेड रिबन क्लब' ची स्थापना करण्यात आली. या उपक्रमातून आरोग्यविषयक जनजागृतीस चालना देण्यात आली.

जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन कार्यशाळा दि. ४ जुलै २०२५ डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव येथे आयोजित सातारा जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन कार्यशाळेत दोन राष्ट्रीय सेवा योजनेतील स्वयंसेवकांनी सहभाग घेतला. आपत्तीच्या काळातील जबाबदाऱ्या व उपाययोजनांचे प्रशिक्षण देण्यात आले.

Viksit Bharat Young Leaders Dialogue (VBYLD) दि. १७ ऑक्टोबर २०२५ MYBharat यांच्या वतीने आयोजित Viksit Bharat Young Leaders Dialogue (VBYLD) 2026 या ऑनलाइन प्रश्नमंजुषेत ३१ विद्यार्थ्यांनी उत्स्फूर्त सहभाग नोंदविला. सदर उपक्रमात सहभागी विद्यार्थ्यांना Ministry of Youth Affairs & Sports यांच्यामार्फत सहभाग प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात आले.

'उत्कर्ष २०२५-२६' दि. ४ ते ७ जानेवारी २०२६ राष्ट्रीय सेवा योजना कक्ष, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, मंत्रालय, मुंबई महाराष्ट्र शासन आणि राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने दि. ४ ते ७ जानेवारी २०२६ या कालावधीत आयोजित राज्यस्तरीय सामाजिक व सांस्कृतिक स्पर्धा 'उत्कर्ष २०२५-२६' मध्ये कु. कांबळे नम्रता सतीश हिने स्वयंसेविका म्हणून यशस्वी सहभाग नोंदविला.

नेतृत्व विकास शिबिर दि. १८ ते २२ जानेवारी २०२६ शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथील विद्यार्थी विकास विभाग (सेंटर फॉर लीडरशिप डेव्हलपमेंट) आणि ''बहाई अकॅडमी'', पांचगणी शिवाजी विद्यापीठ मान्यताप्राप्त संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने दि. १८ ते २२ जानेवारी २०२६ या कालावधीत पांचगणी येथे नेतृत्व विकास शिबिर आयोजित करण्यात आले होते. या शिबिरात कु.शोभा मोहन मिराशी हिने यशस्वी सहभाग नोंदविला.

शिव पावन प्रेरणा मोहीम दि. २४ फेब्रुवारी ते २६ फेब्रुवारी २०२६ शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर, राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग यांच्या वतीने आयोजित करण्यात येणारी पन्हाळा पावन खिंड - शिव पावन प्रेरणा मोहीम दि. २४ फेब्रुवारी ते २६ फेब्रुवारी २०२६ दरम्यान आयोजित केली होती. या शिबिरात कु.शोभा मोहन मिराशी आणि गणेश नारायण जगदाळे यांनी सहभाग घेतला.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर मौजे-वेटणे, ता. खटाव, जि. सातारा मंगळवार, दि. ०६ जानेवारी २०२६ ते सोमवार, दि. १२ जानेवारी २०२६ या कालावधीत आयोजित करण्यात आले होते.

वरील सर्व उपक्रमांचे आयोजन करण्यासाठी महाविद्यालयाचे प्रभारी प्राचार्य डॉ. आर. पी. भोसले यांचे मार्गदर्शन लाभले. तसेच महाविद्यालयातील सर्व सहकारी प्राध्यापक आणि प्रशासकीय सेवक आणि विद्यार्थी स्वयंसेवक यांचे सहकार्य लाभले.

शिबिर अहवाल रयत शिक्षण संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव व शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने राष्ट्रीय सेवा योजना अंतर्गत शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ साठी विशेष श्रमसंस्कार

शिबिराचे आयोजन मौजे वेटणे, ता.खटाव, जि.सातारा येथे करण्यात आले होते. हे शिबिर ''जलसंधारण व्यवस्थापन व पडीक जमिनीचा विकासासाठी युवकांचा सक्रिय सहभाग'' तसेच ''स्वच्छ भारत, स्वस्थ भारत, विकसित भारत'' या संकल्पनांअंतर्गत आयोजित करण्यात आले होते.

उद्घाटन समारंभ शिबिराचा उद्घाटन समारंभ मंगळवार, दि. ०६ जानेवारी २०२६ रोजी संपन्न झाला. समारंभाचे प्रमुख पाहुणे मा. संदीप पोमण ए.पी.आय., पुसेगाव पोलीस स्टेशन होते. यावेळी अध्यक्षस्थानी मा. श्री. के. के. घाटगे, सदस्य, जनरल बॉडी, रयत शिक्षण संस्था, सातारा हे होते. विशेष उपस्थितीमध्ये श्री. सुधाकर हणमंत देवकर सरपंच, ग्रामपंचायत वेटणे, श्री. महेश प्रकाश नलवडे उपसरपंच, ग्रामपंचायत वेटणे, श्री. संजय नलवडे, मा. डॉ. आर. पी. भोसले प्र. प्राचार्य, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव हे मान्यवर उपस्थित होते. मा. के. के. घाटगे यांनी स्वयंसेवकांना राष्ट्रीय सेवा योजनेचे महत्त्व विशद केले. अध्यक्षीय मनोगतात मा. श्री. संजय नलवडे यांनी विद्यार्थ्यांना मोलाचे मार्गदर्शन केले. तसेच मा. संदीप पोमण यांनी स्पर्धा परीक्षांद्वारे उज्ज्वल भविष्य घडविता येते याविषयी विद्यार्थ्यांना प्रेरणा दिली. उद्घाटन सत्रानंतर स्वयंसेवकांनी मंदिर परिसर व प्राथमिक शाळेचा परिसर स्वच्छ केला. संध्याकाळच्या सत्रात स्वयंसेवकांना शिबिराबाबत आवश्यक सूचना देण्यात आल्या तसेच राजगड, वर्धनगड, तोरणा, अजिंक्यतारा व सिंहगड असे गट तयार करून प्रत्येक गटासाठी गटप्रमुखांची नियुक्ती करण्यात आली.

दि. ०७/०१/२०२६ रोजी सकाळी प्रार्थना व योगासाधना झाल्यानंतर गावामधून वृक्षसंवर्धन व जलसंवर्धन दिंडी काढण्यात आली. सकाळी १० वाजता शिबिरार्थी व ग्रामस्थांसाठी 'हिमोग्लोबिन तपासणी व आरोग्य शिबिराचे' आयोजन करण्यात आले. यावेळी प्राथमिक आरोग्य केंद्र, डिस्कळ येथील उपकेंद्र वेटणे येथील डॉ. प्रसन्न चेन्नी यांनी मार्गदर्शन केले. तसेच श्रीमती कांचन शेडगे व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी स्वयंसेवक व ग्रामस्थांची हिमोग्लोबिन व रक्त तपासणी चाचणी केली. मंदिर परिसराची स्वच्छता करण्यात आली. संध्याकाळच्या सत्रात प्रा. चंद्रकांत काळे, माजी प्राध्यापक, के.बी.पी. अभियांत्रिकी महाविद्यालय, सातारा यांनी ''स्वरविज्ञान आणि आरोग्य ही धनसंपदा'' या विषयावर मार्गदर्शन केले. या सत्राचे अध्यक्षीय मनोगत श्री. सुधाकर हणमंत देवकर सरपंच, वेटणे यांनी केले. तसेच विद्यार्थ्यांनी ग्रामस्थांशी संवाद साधला.

दि. ०८/०१/२०२६ रोजी सकाळच्या सत्रात प्रार्थना व योगासाधना करण्यात आली. त्यानंतर प्लास्टिकमुक्त परिसर उपक्रमांतर्गत गावातून ११ पोती प्लास्टिक कचरा संकलित करण्यात आला. प्राथमिक आरोग्य केंद्र, सार्वजनिक पाणवठा व रस्त्यांची स्वच्छता करण्यात आली. तसेच ग्राम व कुटुंब सर्वेक्षण करण्यात आले. दुपारच्या सत्रात विद्यार्थ्यांसाठी ''एक मिनिट भाषण'' हा उपक्रम राबविण्यात आला. संध्याकाळच्या सत्रात प्रा. डॉ. आर. के. देशमुख यांचे ''राष्ट्रीय सेवा योजना व स्वच्छता'' या विषयावर व्याख्यान झाले.

दि. ०९/०१/२०२६ रोजी सकाळच्या सत्रात वडजाई मंदिर परिसर व प्राथमिक शाळेचा परिसर स्वच्छ करण्यात आला. दुपारच्या सत्रात प्रा. डॉ. हणमंत देशमुख, अध्यक्ष, ड्रीम फाउंडेशन, सातारा यांनी ''जलसंधारण : काळाची गरज'' या विषयावर मार्गदर्शन केले. संध्याकाळच्या सत्रात विद्यार्थ्यांनी ग्रामस्थांशी संवाद साधला.

दि. १०/०१/२०२६ रोजी सकाळच्या सत्रात वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन करण्यात आले तसेच प्राथमिक शाळेचा परिसर स्वच्छ करण्यात आला. दुपारच्या सत्रात श्री. जाधव के. एस., सामाजिक कार्यकर्ते यांनी आर्थिक साक्षरता या विषयावर मार्गदर्शन केले. संध्याकाळच्या सत्रात मनोरंजनात्मक खेळांचे आयोजन करण्यात आले. त्यानंतर प्रा. कोंडीबा शिंदे, जिल्हा समन्वयक, राष्ट्रीय सेवा योजना, सातारा शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांनी ''राष्ट्रनिर्मितीमध्ये युवकांचे योगदान'' या विषयावर व्याख्यान दिले. या व्याख्यानाचे अध्यक्ष डॉ. अनिल दडस, लाईफ

वर्कर, रयत शिक्षण संस्था, सातारा हे उपस्थित होते.

दि. ११/०१/२०२६ रोजी सकाळी गावातून अंधश्रद्धा निर्मूलन दिंडी काढण्यात आली. त्यानंतर स्मशानभूमी व मंदिर परिसराची स्वच्छता करण्यात आली. तसेच ग्राम सर्वेक्षण करण्यात आले. दुपारच्या सत्रात वेटणे येथील माजी सैनिकांचा त्यांच्या देशसेवेबद्दल सत्कार करण्यात आला. माजी सैनिकांनी त्यांच्या सेवाकाळातील अनुभव सांगून स्वयंसेवकांना मार्गदर्शन केले. संध्याकाळच्या सत्रात स्वयंसेवकांनी सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केले.

दि. १२/०१/२०२६ रोजी समारोप समारंभाचे प्रमुख पाहुणे मा. श्री. योगेश कदम, गटविकास अधिकारी (वर्ग–१), पंचायत समिती खटाव (वडूज) हे होते. तसेच अध्यक्ष स्थानी माजी प्राचार्य डॉ. व्ही.एन. नलावडे हे होते.

वरील सर्व उपक्रम यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी ग्रामस्थ, स्वयंसेवक, महाविद्यालयातील प्राध्यापक, प्रशासकीय सेवक, विद्यार्थी स्वयंसेवक तसेच विविध संस्थांचे सहकार्य मोलाचे ठरले.

प्रा. डॉ. किरण कुंभार
कार्यक्रम अधिकारी, राष्ट्रीय सेवा योजना

प्रा. डॉ. हनुमंत निमसे
कार्यक्रम अधिकारी, राष्ट्रीय सेवा योजना

परीक्षा विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०२५–२६ मध्ये महाविद्यालयात परीक्षा विभाग कार्यरत आहे. या विभागामार्फत महाविद्यालयातील विद्यार्थांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी प्रयत्न केले जातात. यासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार बी. ए. भाग–१ व बी. कॉम. भाग–१ या वर्गासाठी विद्यापीठाच्या निर्देशानुसार अंतर्गत मूल्यमापनासाठी ४० गुणासाठी मिड टर्म टेस्ट Class Assignment, Home Assignment आणि quiz घेण्यात आल्या. तसेच महाविद्यालयातील सर्व वर्गाच्या दोन सराव परीक्षा नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार घेण्यात आल्या. तसेच युनिट टेस्ट घेण्यात आल्या. शिवाजी विद्यापीठाच्या नियमांनुसार बी.ए. भाग–१, बी. कॉम. भाग–१, हिंदी भाग–१. आणि एम.कॉम. भाग–१ अंतर्गत मूल्यमापनासाठीचे गुण शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या पोर्टलवर अपलोड करण्यात आले. तसेच बी.ए. भाग–१, बी. कॉम. भाग–१, हिंदी भाग–१. आणि एम.कॉम. भाग–१ विद्यार्थ्यांचे Academic Bank of Credits (ABC) आय डी तयार करुन घेतले आणि ते शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर यांच्या पोर्टलवर अपलोड करण्यात आले. विद्यापीठाच्या सर्व वर्गांच्या सर्व सत्रांच्या परीक्षा शांततेत आणि सुव्यवस्थित पार पडल्या. वरील सर्व कामकाजासाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, माजी प्रभारी प्राचार्य डॉ. आर. पी. भोसले तसेच महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापकांचे व कमिटीतील सर्व सदस्य यांचे सहकार्य लाभले.

प्रो. डॉ. संग्राम शिंदे
चेअरमन, परीक्षा विभाग

संशोधन व विकास कक्ष समिती

दि. १४ ते १९ मे २०२५ या कालावधीत "AI and Its Applications" या विषयावर शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला. प्रा. पी. व्ही. गायकवाड यांनी कृत्रिम बुद्धिमत्तेची संकल्पना, शैक्षणिक क्षेत्रातील उपयोग आणि भविष्यातील संधी या विषयावर सविस्तर मार्गदर्शन केले.

दि. २२ जुलै २०२५ रोजी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर विद्यार्थी विकास कक्ष आणि यशोदा टेक्निकल कॅम्पस, सातारा यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित आविष्कार संशोधन स्पर्धेच्या सातारा जिल्हास्तरीय एकदिवसीय कार्यशाळेत ३ विद्यार्थी आणि प्रा. डॉ. के. जी. कुंभार सहभागी झाले.

दि. २२ ऑगस्ट २०२५ रोजी पदवी व पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी ''आविष्कार संशोधन स्पर्धेसाठी संशोधन पोस्टर कसे बनवायचे'' या विषयावर एकदिवसीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आणि रयत शिक्षण संस्था, सातारा आयोजित आविष्कार स्पर्धेच्या पार्श्वभूमीवर ही कार्यशाळा घेण्यात आली असून प्रा. पी. व्ही. गायकवाड आणि डॉ. के. जी. कुंभार यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.

दि. १ ऑक्टोबर २०२५ रोजी पदवी व पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी "Research and Start-up" या विषयावर विशेष व्याख्यान आयोजित करण्यात आले. यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, सातारा. येथील C-III (Centre for Invention, Innovation and Incubation) चे प्रा. डॉ. पी. व्ही. चव्हाण यांनी मार्गदर्शन केले.

दि. १० ऑक्टोबर २०२५ रोजी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आयोजित आविष्कार स्पर्धेत किसनवीर महाविद्यालय, वाई येथे विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला. अभिषेक कदम आणि तेजस घाटगे यांनी आपले संशोधन पोस्टर सादर केले.

दि. १४ डिसेंबर २०२५ रोजी रयत शिक्षण संस्था, सातारा आयोजित आविष्कार स्पर्धेसाठी एस.एम.जोशी महाविद्यालय, हडपसर, पुणे येथे विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला. अभिषेक कदम आणि अभय वाघमोडे यांनी आपले संशोधन पोस्टर सादर केले.

दि. १३ फेब्रुवारी २०२६ रोजी एम.ए. व एम.कॉम. विद्यार्थ्यांसाठी महाविद्यालयात संशोधन पोस्टर स्पर्धा आयोजित करण्यात आली. या स्पर्धेसाठी प्रा.डॉ. एम. एस. वाघ आणि प्रा.डॉ. के. जी. कुंभार यांनी परीक्षक म्हणून काम पाहिले.

रयत शिक्षण संस्था, सातारा संशोधन धोरण बीज भांडवल अंतर्गत मेजर, मायनर शोध प्रकल्पांची छाननी मंगळवार दि. १०/०२/२०२६ रोजी अन्य महाविद्यालयातील तज्ज्ञ संशोधन छाननी समिती द्वारे प्रस्तावांची छाननी करण्यात आली. समितीच्या निर्णयानुसार मेजर रिसर्च प्रोजेक्टसाठी रु. २५,०००/- प्रमाणे तीन ३ प्रकल्पांना अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे. तर मायनर रिसर्च प्रोजेक्टसाठी रु. १०,०००/- प्रमाणे दोन २ प्रकल्पास अनुदान मंजूर करण्यात आले.

संशोधनास प्रोत्साहन देण्यासाठी उत्कृष्ट संशोधक पुरस्कार देण्यात येतो सन २०२५-२६ साठीचा हा पुरस्कार प्राप्त झाला.

दि. १४ मार्च २०२६ रोजी संशोधन व विकास कक्ष, हिंदी विभाग व वाणिज्य विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने

बौद्धिक संपदा हक्क (IPR) कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली. या कार्यशाळेत एकूण ६८ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला असून मा. ॲड. किसनराव खामकर यांनी विद्यार्थ्यांना बौद्धिक संपदा हक्कांचे महत्त्व व कायदेशीर संरक्षण याबाबत मार्गदर्शन केले.

दि. २५ मार्च २०२६ रोजी 'पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या विषयावर राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेमध्ये विविध क्षेत्रातील मान्यवरांनी सहभाग घेतला.

वरील सर्व उपक्रमांसाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, माजी प्रभारी प्राचार्य डॉ. आर. पी. भोसले यांचे मार्गदर्शन लाभले. तसेच महाविद्यालयातील सर्व सहकारी प्राध्यापक आणि प्रशासकीय सेवक यांचे सहकार्य लाभले.

प्रा. डॉ. किरण कुंभार
चेअरमन, संशोधन व विकास कक्ष

रयत स्पर्धा परीक्षा ॲकॅडमी

महाविद्यालयात स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र कार्यरत असून स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना नियमित मार्गदर्शन तासिका, गेस्ट लेक्चर, स्वतंत्र अभ्यासिका, विविध वर्तमानपत्रे, मासिके या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. विद्यार्थ्यांसाठी या विभागत एकूण चार संगणक उपलब्ध करून दिले असून महाविद्यालयाच्या ग्रंथालायातून विविध स्पर्धा परीक्षा विषयक पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात येतात.

दि. १० डिसेंबर २०२५ रोजी रयत शिक्षण संस्थेच्या मार्गदर्शनानुसार महाविद्यालयात रयत स्पर्धा परीक्षा ॲकॅडमीची स्थापना करण्यात आली. याचे उद्घाटन रयत शिक्षण संस्थेचे जनरल बॉडी सदस्य, माजी सहसचिव माध्यमिक विभाग मा. के. के. घाटगे यांच्या हस्ते झाले. दि. २१ डिसेंबर २०२५ पासून एम.पी.एस.सी. फाऊंडेशन बॅचचे नियमित अध्यापन तासिका सुरु करण्यात आल्या. या बॅचला ३७ विध्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला होता.

दि. २३ जानेवारी २०२६ रोजी विद्यार्थ्यांसाठी व्यक्तिमत्व विकास या विषयावर कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली. यामध्ये प्रिं. डॉ. वंदना नलवडे, प्राचार्या, आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा यांनी मार्गदर्शन केले. दि. ११ फेब्रुवारी २०२६ रोजी प्रश्नमंजुषा स्पर्धा आयोजित करण्यात आली.

स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्राच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांनी विविध शासकीय, निमशासकीय व खाजगी क्षेत्रात यश मिळविले आहे. दि. ०१/०१/२०२५ पासून मुंबई पोलीस दलात चार विद्यार्थ्यांची निवड झाली आहे तर दोन विद्यार्थ्यांची अग्निवीर भरतीतून सैन्य दलात निवड झाली आहे. इंडियन एयर फ़ोर्स मध्ये एका विद्यार्थ्यांची निवड झाली आहे. दोन विद्यार्थ्यांनी नेट परीक्षेमध्ये यश प्राप्त केले आहे.

विद्यार्थ्यांच्या मागणीनुसार टी.सी.एस.च्या परीक्षेसाठी विद्यार्थ्यांची गणित व बुध्दीमत्ता या विषयाची तयारी करून घेण्यात आली. या लेखी परीक्षेमध्ये चार विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. या विद्यार्थ्यांची टी.सी.एस मध्ये निवड झाली आहे.

प्रा. डॉ. अनिल जगताप
चेअरमन, रयत स्पर्धा परीक्षा ॲकॅडमी

शॉर्ट टर्म कोर्स

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना पारंपरिक पदवी शिक्षणाबरोबर त्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने महाविद्यालयात शैक्षणिक वर्ष २०२५-२०२६ मध्ये शॉर्ट टर्म कोर्स सुरू करण्यात आले. केंद्र सरकारच्या स्किल डेव्हलपमेंट योजनेप्रमाणे महाविद्यालयातील पारंपारिक शिक्षण घेत असताना कौशल्या आधारित शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली पाहिजे हा प्रमुख उद्देश आहे. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना आजच्या स्पर्धेच्या युगात स्वतःला सिद्ध करता यावे व आत्मविश्वासाने सामोरे जाता यावे, स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी महाविद्यालयात रयत शिक्षण संस्था, सातारा कर्मवीर प्रबोधिनी या विभागाबरोबर MOU करण्यात आलेले आहे. या अंतर्गत खालीलप्रमाणे आठ कोर्सेस महाविद्यालयात चालविले जात आहे.

1) Certificate Course in Spoken English
2) Beautyful and Wellness
3) Fashion Designing and Tailoring
4) Certificate course in Journalism for Electronic Media
5) Modi Lipi
6) Entrepreneurship Development
7) Certificate Course in Direct Taxation and GST
8) Stock Market

असे एकूण आठ कोर्सेस महाविद्यालयात चालविले जात आहेत. सदर कोर्सेससाठी १५४ विद्यार्थ्यांना प्रवेश घेतला आहे. जे कोर्सेस महाविद्यालयांतर्गत चालविले जात आहेत त्यामध्ये

1. Tally Package
2. Balwadi Sevika
3. Translation and Communication Proficiency
4. Letter Writing in Hindi
5. Soft Skills Development
6. Creative Writing in Hindi
7. AI
8. Library Management.

असे एकूण आठ कोर्सेस महाविद्यालयाअंतर्गत चालविले जात आहेत. सदर कोर्सेससाठी १९१ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला आहे. वरील कोर्सेस चालविण्यासाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, प्रा.डॉ.भोसले आर. पी. यांचे मार्गदर्शन लाभले. प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर व प्रा.गायकवाड पी.व्ही तसेच सर्व कोर्सेसचे समन्वयक व सहसमन्वयक यांनी सहकार्य केले.

प्रा. आनंदराव खाडे

चेअरमन, शॉर्ट टर्म कोर्स कमिटी

अग्रणी महाविद्यालय योजना

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव लीड कॉलेज विभाग अंतर्गत महाविद्यालयात संशोधन, शैक्षणिक व सांस्कृतिक उपक्रम आयोजित केले जातात. सन. २०२५-२६ या शैक्षणिक वर्षात लीड कॉलेज अंतर्गत महाविद्यालयात खालील प्रमाणे कार्यक्रमांचे आयोजन केले होते.

दि. २३/०९/२०२५ रोजी हिंदी विभागाच्या वतीने एकदिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत प्रा. डॉ. सादिक तांबोळी यांनी हिंदी दिनाचे महत्त्व याविषयी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. २९/०१/२०२६ रोजी 'विश्व हिंदी दिन' या विषयावर एकदिवसीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत प्रा.डॉ. दिलीप कसबे यांनी विश्व हिंदी दिनांचे महत्त्व या विषयावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. ११/०२/२०२६ रोजी Literally Criticism या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत डॉ. संध्या पोतदार यांनी Literally Criticism या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. १०/०२/२०२६ रोजी 'जलसंधारण आणि मृदा संधारण व्यवस्थापन काळाची गरज' याविषयी एक दिवसीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत प्रा.डॉ.अभिमान निमसे यांनी 'जलसंधारण आणि मृदा संधारण व्यवस्थापन काळाची गरज' या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. ०४/०३/२०२६ रोजी 'उद्योजकता आणि रोजगार संधी' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत श्री. राहुल कोळी यांनी 'उद्योजकता आणि रोजगार संधी' या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. १२/०२/२०२६ रोजी 'नेट-सेट परीक्षा मार्गदर्शन कार्यशाळा' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत श्री. एस. आर. गंगावणे यांनी नेट-सेट परीक्षा याबाबत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. ०१/१०/२०२५ रोजी 'उद्योजकता विकास आणि CIII ची ओळख' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत श्री. सचिन भोंडवे आणि श्री.अतुल गोडसे यांनी उद्योजकता आणि सेलची ओळख या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. २५/०२ /२०२६ रोजी 'छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती समारंभ' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत प्रा.के.एस. शिंदे यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या जीवन चरित्रावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि.१०/०२/२०२६ रोजी 'Research Methodology' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा

आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत प्रा. डॉ.सचिन निकम यांनी 'Research Methodology' या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. २७/०१/२०२६ रोजी 'महिला विषयक कायदे' या विषयावर एक दिवसीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत प्रमुख पाहुणे ॲड.प्रवीण देवकर यांनी 'महिला विषयक कायदे' या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

दि. २३/०१/२०२६ रोजी रोजी 'भाषा आणि व्यक्तिमत्त्व विकास' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत प्राचार्या डॉ. वंदना जाधव यांनी 'भाषा आणि व्यक्तिमत्त्व विकास' या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. अग्रणी महाविद्यालय योजने अंतर्गत कार्यक्रमाच्या आयोजनासाठी प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, माजी प्रभारी प्राचार्य डॉ. आर.पी.भोसले व कमिटीतील सर्व सदस्यांचे सहकार्य लाभले.

प्रा. लालासाहेब पवार

चेअरमन, अग्रणी महाविद्यालय योजना

उद्योजकता विकास सेल

शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये महाविद्यालयात उद्योजकता विकास सेल कार्यरत आहे. या विभागामार्फत महाविद्यालयातील विद्यार्थांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीबरोबरच व्यावसायिक शिक्षण दिले जाते. त्यामुळे विद्यार्थांमध्ये उद्योजकता विकास होण्यास मदत होते. यासाठी महाविद्यालयात तज्ज्ञ व्यक्तीकडून आणि व्यावसायिक अनुभव असणाऱ्या उद्योजकाकडून विद्यार्थांना मार्गदर्शन दिले जाते. या वर्षी विद्यार्थांमध्ये व्यावसायिक गुण विकसित व्हावा यासाठी खालील व्याख्याने आयोजित करण्यात आली.

उद्योजकता विकास सेल दि. ०१ ऑक्टोबर २०२५ रोजी ''उद्योजकता विकास आणि CIII ची ओळख'' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत मा.श्री. सचिन भोंडवे आणि मा.श्री. अतुल गोडसे यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. मा. श्री. सचिन भोंडवे यांनी उद्योजकतेची संकल्पना आणि विद्यार्थांनी उद्योजक बनण्यासाठी काय प्रयत्न केले पाहिजेत तसेच शासनाकडून यासाठी कोणत्या योजना आहेत आणि त्यासाठी शासनाकडून किती अनुदान मिळते यासाठी विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन केले. यावेळी त्यांनी विद्यार्थ्यांना CIII ची ओळख करून दिली.

दि. ०४ मार्च २०२६ रोजी ''उद्योजकता विकास आणि रोजगाराच्या संधी'' या विषयावर एक दिवशीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत मा. श्री. राहुल कोळी यांनी ''उद्योजकता विकास आणि रोजगाराच्या संधी '' या विषयावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. तसेच उद्योजक केवळ वस्तू व सेवा निर्माण करणे व त्याची विक्री करणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित नसतात तर इतर क्षेत्रातही उदा. गायन, अनुवादक, संगीत इत्यादी क्षेत्रातही आपले करिअर घडवू शकतो. चिकाटी, जिद्द आणि सातत्यपूर्ण काम करण्याची तयारी असेलेली व्यक्ती उद्योजक होऊ शकते आणि इतरांनाही रोजगार मिळवून देवू शकते असे महत्त्वपूर्ण विचार व्यक्त केले. या

कार्यक्रमासाठी प्राध्यापक, शिक्षकेतर सेवक आणि ८९ विद्यार्थी उपस्थित होते. या कार्यक्रमामुळे विद्यार्थ्यांना उद्योजक बनण्याची प्रेरणा मिळाली.

व्यावसायिक समस्येची जाणीव होण्यासाठी आणि त्यातील समस्या कमी करण्यासाठी उपाय सुचवता येतील यासाठी विद्यार्थ्यांना विविध व्यवसायांना भेटी देण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. या अंतर्गत बी.कॉम भाग-३ च्या विद्यार्थ्यांकडून व्यावसायिक निर्मितीसाठी प्रोजेक्ट तयार करण्यात आले.

विद्यार्थ्यांना नवीन स्टार्ट अप करणे, नवीन कल्पना निर्माण करण्याचे काम उद्योजकता विकास सेल करते. तसेच शासनाच्या विविध योजनांची माहिती दिली जाते. यासाठी विद्यार्थी चांगला प्रतिसाद देत असतात. यासाठी प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, माजी प्र.प्राचार्य डॉ.राजेंद्र भोसले व कमिटीतील सर्व सदस्यांचे मोलाचे मार्गदर्शन मिळाले.

प्रो. डॉ. संग्राम शिंदे
चेअरमन, उद्योजकता विकास सेल

कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी

रयत शिक्षण संस्था, सातारा. कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी विभागांतर्गत सिनिअर कॉलेज स्पर्धा प्रमाणपत्र परीक्षा शनिवार दि. ०३ जानेवारी २०२६ रोजी आयोजित करण्यात आली होती. या परीक्षेसाठी ४२ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला होता. रयत शिक्षण संस्था, सातारा कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी विभागांतर्गत माध्यमिक स्तरावरील रयत प्रज्ञा शोध परीक्षा आणि रयत ऑलिंपियाड परीक्षा रविवार दि. ०१/०२/२०२६ रोजी घेण्यात आली. महाविद्यालयात आयोजित विविध कार्यक्रमांचे अहवाल रयत पत्रिकेसाठी पाठविण्यात आले. यासाठी प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, माजी प्र.प्राचार्य डॉ.राजेंद्र भोसले व कमिटीतील सर्व सदस्यांचे मोलाचे मार्गदर्शन मिळाले.

प्रा. डॉ. किरण कुंभार
चेअरमन, कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी

लैंगिक छळ प्रतिबंधक समिती

शैक्षणिक वर्षे २०२५-२६ मध्ये लैंगिक छळ प्रतिबंधक समिती अंतर्गत दि. २७/०१/२०२६ रोजी ॲड.प्रवीण देवकर यांचे 'महिला विषयक कायदे' या विषयावर व्याख्यान आयोजित केले होते. दिनांक १७/०२/२०२५ ॲड प्रवीण देवकर यांच्या हस्ते 'महिला विषयक कायदे' या भित्तीपत्रकांचे उद्घाटन करण्यात आले. लैंगिक छळ प्रतिबंधक समिती अंतर्गत तक्रार समिती विभागाच्या अंतर्गत विविध कार्यक्रमांसाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, प्रा.डॉ. आर.पी. भोसले, प्रा.डॉ.अनिल जगताप, प्रा. डॉ.संजय क्षीरसागर, प्रा. लालासाहेब पवार, प्रा.सौ.उज्वला मदने, ॲड.प्रवीण देवकर सोशल वर्कर सौ. निता जाधव या सर्वांचे वेळोवेळी सहकार्य लाभले तसेच कमिटीतील सर्व सदस्यांचेही सहकार्य मिळाले.

प्रा.श्रीमती मनुजा सोनार
चेअरमन, लैंगिक छळ प्रतिबंधक समिती

करिअर कट्टा

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध उपक्रम राबविण्यात येतात. त्यापैकी 'करिअर कट्टा' हा महाराष्ट्र शासनाच्या मार्गदर्शनाखाली चालणारा महत्त्वपूर्ण उपक्रम आहे. स्पर्धा परीक्षेची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना योग्य दिशा व मार्गदर्शन मिळावे हा या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे. या उपक्रमांतर्गत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले जाते. प्रशासकीय अधिकारी व तज्ज्ञ व्यक्तीने दिलेल्या व्याख्यानाचा लाभ विद्यार्थ्यांना मिळतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्पर्धा परीक्षेच्या बाबत आवश्यक माहिती, प्रेरणा आणि अभ्यासाचे साहित्य आकलन होते. स्पर्धा परीक्षेची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मोबाईल किंवा इतर माध्यमांद्वारे पीडीएफ स्वरूपात अभ्यासाचे साहित्य व नोट्स उपलब्ध करून दिल्या जातात. या सुविधेचा महाविद्यालयातील अनेक विद्यार्थ्यांना लाभ होत असून त्यांच्या स्पर्धा परीक्षा तयारीला चालना मिळत आहे. या उपक्रमाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, विभागातील सर्व सदस्य यांचे मोलाची सहकार्य लाभले.

प्रा.संतोष कोकरे
चेअरमन, करिअर कट्टा

गांधी विचार संस्कार परीक्षा

महात्मा गांधी यांचे विचार विद्यार्थ्यांच्या मनात रुजावेत आणि त्यांच्या जीवनातून प्रेरणा घेऊन विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्यांची जपणूक व्हावी या उद्देशाने महात्मा गांधी रिसर्च फाउंडेशन जळगाव यांच्या वतीने दरवर्षी 'गांधी विचार संस्कार परीक्षा' आयोजित करण्यात येते. या परीक्षेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना महात्मा गांधी यांच्या जीवनकार्याची ओळख होऊन त्यांचे विचार आत्मसात करण्याची प्रेरणा मिळत असते. यावर्षी आयोजित करण्यात आलेल्या या परीक्षेत महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी उल्लेखनीय यश संपादन केले. यावर्षी गांधी संस्कार परीक्षेमध्ये २६ विद्यार्थी बसले होते त्यातील २३ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. त्यापैकी बी.ए. भाग एक मधील कु.भारती लोंढे हिने जिल्हास्तरावर तृतीय क्रमांक मिळवून महाविद्यालयाचे नाव उज्ज्वल केले आहे महाविद्यालयाने या परीक्षेचे अत्यंत सुयोग्य व यशस्वी आयोजन केल्याबद्दल महात्मा गांधी रिसर्च फाउंडेशन, जळगाव यांनी महाविद्यालयास सन्मानचिन्ह देऊन सन्मानीत केले. परीक्षेत सहभागी विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर यांनी मार्गदर्शन केले.

प्रा.संतोष कोकरे
चेअरमन, गांधी विचार संस्कार परीक्षा

IQAC

Organization of One Day Workshop on College Website Management for teaching and administrative staff on 9th July, 2025.

An innovative policy -Weekly Meeting with staff was executed by IQAC throughout the academic year 2025-26. It helped a lot to improve the quality of academic and administrative endeavors.

Organization of One Day Workshop on Aspects of NEP, 8th December, 2025.

IQAC encouraged all departments to sign MoU with different institutions. As a result, the number of MoUs increased from 2 to 16.

IQAC Conducted Internal Audit of Departments and Committees (August, 2025)

IQAC organized Student Induction Program for freshers (B. A. I and B. Com. I) on 19th and 20th September, 2025.

IQAC successfully submitted the data to AISHE portal for the year 2024-25.

IQAC successfully submitted the data to DHE-MIS portal.

IQAC organized One Day Workshop on NAAC transformative Reforms on 21st January, 2026.

IQAC took initiatives ti organize Arts Commerce and Sports Festival in the college from 9th to 14th February, 2026.

IQAC organized One Day National Conference in collaboration with Research & Development Cell on Contribution of Hon. Padma Vibhushan Sharad Pawar to Nation Building on 25th March, 2026.

IQAC, under the leadership of Hon. Principal consistently takes initiatives for academic, administrative development of the college. and infrastructural

Prof. Dr. N. D. Lokhande
Coordinator I.Q.A.C.

पालक मेळावा

पालक मेळावा समिती ही महाविद्यालय आणि पालक यांच्यात सुसंवाद निर्माण करणारी महत्त्वाची समिती आहे. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व वैयक्तिक विकासासाठी पालकांचा सहभाग वाढविणे हा या समितीचा मुख्य हेतू असतो. पालक व महाविद्यालय यांच्यात संवाद वाढविणे, विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीबाबत पालकांना माहिती देणे, पालकांच्या सूचना व अपेक्षा जाणून घेणे, विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सहकार्य करणे, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, क्रीडा व सामाजिक उपक्रमांमध्ये पालकांचा सहभाग वाढविणे, विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी संयुक्त प्रयत्न करणे हे कार्य या कमिटीकडून केले जाते. तसेच शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा घेणे, विद्यार्थ्यांच्या उपस्थिती, अभ्यासातील प्रगती व वर्तनाबाबत चर्चा करणे, महाविद्यालयाच्या उपक्रमांची माहिती देणे, विविध शैक्षणिक योजनांची माहिती पालकांपर्यंत पोहोचविणे, महाविद्यालयाच्या विकास कामांमध्ये पालकांचे सहकार्य मिळविणे या उद्देशाने ही समिती कार्यरत आहे. पालक मेळावा समिती विद्यार्थी, पालक आणि महाविद्यालय यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करते. या समितीमुळे विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाला चालना मिळते तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महाविद्यालयामध्ये पोषक वातावरण निर्माण होते. या कमिटीच्या उपक्रमामध्ये महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, माजी प्रभारी प्राचार्य डॉ. आर. पी. भोसले, प्रा. डॉ. संजय क्षीरसागर व कमिटीतील सर्व सदस्यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले.

प्रा.डॉ. अनिल जगताप
चेअरमन, माजी विद्यार्थी मेळावा समिती

वक्तृत्व स्पर्धा समिती

२०२५–२६ मध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी विविध राज्यस्तरीय वक्तृत्व स्पर्धेत सहभाग नोंदविला.

कर्मवीर विद्या प्रबोधिनी, रयत शिक्षण संस्था, सातारा व छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा यांच्या संयुक्त विद्यमाने छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा या ठिकाणी दि. २१ जानेवारी २०२६ व २२ जानेवारी २०२६ रोजी राज्यस्तरीय महाविद्यालयीन वक्तृत्व स्पर्धा पार पडली. या स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थी कु. अनमोल कर्णे व कु. ज्ञानेश्वरी बोराटे या विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला.

कर्मवीर विद्या प्रबोधिनी, रयत शिक्षण संस्था, सातारा व एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर यांच्या संयुक्त विद्यमाने एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर या ठिकाणी दि. १६ जानेवारी २०२६ व १७ जानेवारी २०२६ रोजी राज्यस्तरीय महाविद्यालयीन प्रश्नमंजुषा स्पर्धा पार पडली या स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थी कु. अनमोल कर्ण व अभय वाघमोडे यांनी सहभाग नोंदविला व त्याचबरोबर हा संघ उपांत्य फेरीपर्यंत पोहचला. तसेच राज्यशास्त्र विभागामार्फत दि. २५ जानेवारी २०२६ रोजी मतदार दिनानिमित्त महाविद्यालयामध्ये वक्तृत्व स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. या स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थी सहभागी झाले. तसेच सांस्कृतिक विभागामार्फत वक्तृत्व स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. वक्तृत्व विकासासाठी विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयामधून ग्रंथ उपलब्ध करून देणे, मार्गदर्शन करणे, तयारी करून घेणे असे उपक्रम राबविण्यात आले.

प्रा. महेश आवळे
चेअरमन, वक्तृत्व स्पर्धा समिती

माजी विद्यार्थी मेळावा

माजी विद्यार्थी हे महाविद्यालयाचा महत्त्वाचा घटक असतात. महाविद्यालयाच्या प्रगतीमध्ये, विद्यार्थ्यांच्या मार्गदर्शनामध्ये आणि समाजाशी महाविद्यालयाचा संपर्क दृढ करण्यामध्ये त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते. माजी विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर संवाद वाढावा, महाविद्यालयाशी त्यांचे नाते अधिक दृढ व्हावे तसेच वर्तमान विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अनुभवांचा लाभ मिळावा या उद्देशाने माजी विद्यार्थी मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले. कला व वाणिज्य महाविद्यालय माजी विद्यार्थी संघास मा. सहाय्यक धर्मदाय आयुक्त, सातारा यांचेकडून संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० अन्वये दि. १८/२/ २०२६ रोजी नोंदणी प्रमाणपत्र महाविद्यालयास मिळाले आहे. एका शैक्षणिक वर्षात माजी विद्यार्थी संघटनेच्या चार बैठका होणे आवश्यक असतात. या अनुषंगाने माजी विद्यार्थी संघटनेची बैठक श्री. समीर देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. माजी विद्यार्थी विविध क्षेत्रांत कार्यरत असतात. माजी विद्यार्थ्यांकडून महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळावी, महाविद्यालयाच्या प्रगतीसाठी, विकासासाठी सहकार्य मिळावे हा हेतू असतो. माजी विद्यार्थ्यांची माहिती संकलित करताना त्यांचा संपर्क क्रमांक आणि गाववार यादी तयार केली. यासाठी प्राचार्य डॉ.सुनील हेळकर, माजी प्र.प्राचार्य डॉ.राजेंद्र भोसले, प्रा. डॉ. संजय क्षीरसागर व कमिटीतील सर्व सदस्यांचे मोलाचे मार्गदर्शन मिळाले.

प्रा.डॉ. अनिल जगताप
चेअरमन, माजी विद्यार्थी मेळावा समिती

प्राध्यापक प्रबोधिनी

महाविद्यालयात प्राध्यापक प्रबोधिनी अंतर्गत वेगवेगळ्या विषयावर व्याख्याने घेण्यात आली त्यामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण या विषयावर मा.के.के.घाटगे यांनी मार्गदर्शन केले. प्रा.डॉ.हनुमंत निमसे, प्रा.डॉ. नवनाथ लोखंडे यांची असोसिएट प्रोफेसरपदी निवड झाल्याबद्दल महाविद्यालयाच्या वतीने सत्कार करण्यात आला. तसेच प्रा.डॉ.किरण कुंभार, प्रा.डॉ.मारुती वाघ, प्रा.डॉ.सौ.अश्विनी कांबळे यांना पीएच.डी. पदवी मिळाल्याबद्दल सत्कार सोहळा आयोजित करण्यात आला. अशाप्रकारे वरील कमिटीने काम केले आहे. तसेच महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, प्रा.डॉ.भोसले आर. पी., प्रा. डॉ. संजय क्षीरसागर व कमिटीतील सर्व सदस्य यांचे मार्गदर्शन लाभले.

प्रा.डॉ. अनिल जगताप
चेअरमन, प्राध्यापक प्रबोधिनी

प्रसिद्धी विभाग

महाविद्यालयातील प्रसिद्धी विभागांतर्गत शैक्षणिक वर्ष २०२५–२६ मध्ये महाविद्यालयात संपन्न होणाऱ्या विविध कार्यक्रमाच्या सर्व बातम्या प्रसिद्धीच्या दृष्टीने यशस्वीपणे राबविण्यात आल्या आहेत. महाविद्यालयातील विविध कार्यक्रमाच्या बातम्या दैनिक सकाळ, पुढारी, पुण्यनगरी, तरुण भारत, लोकमत, प्रभात, ऐक्य, मुक्तागिरी इ. वृत्तपत्रांमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. महाविद्यालयातील विविध कार्यक्रमाच्या बातम्या प्रसिद्ध करण्यासाठी वरील सर्व दैनिकांच्या वार्ताहरांचे विशेष सहकार्य मिळाले आहे. तसेच महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर, प्रा.डॉ.भोसले आर. पी. व कमिटीतील सर्व सदस्य यांचे मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. डॉ.हनुमंत निमसे
चेअरमन, प्रसिध्दी विभाग

समुपदेशन समिती

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी महाविद्यालयात विविध शैक्षणिक व मार्गदर्शनपर उपक्रम राबविण्यात येतात. विद्यार्थ्यांना योग्य दिशा व प्रेरणा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य ही समिती करीत आहे. शैक्षणिक वर्ष २०२५–२६ मध्ये समुपदेशन समितीच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक प्रगती, करिअर निवड याबाबत तसेच वैयक्तीक अडचणीबाबत आवश्यक मार्गदर्शन करण्यात आले. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमता व आवडीनिवडी ओळखून त्यांना योग्य शैक्षणिक, व्यावसायिक दिशा मिळावी या दृष्टीने समितीने समुपदेशनाचे कार्य केले आहे. विद्यार्थ्यांच्या करिअर विषयक जाणीवा अधिक दृढ होण्यासाठी, स्पर्धा परीक्षेबाबत माहिती मिळावी यासाठी तसेच त्यांच्या अभ्यासाला योग्य दिशा मिळावी या हेतूने विविध मार्गदर्शनपर उपक्रम राबविण्यात आले. या उपक्रमामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढण्यास, सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास आणि शैक्षणिक प्रगतीला चालना मिळण्यास मोठी मदत झाली. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अडचणी, मानसिक ताण तणाव आणि करिअर विषयक संभ्रम दूर करण्यासाठी समितीच्या माध्यमातून संवादसत्राचे आयोजन करण्यात आले होते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समस्या मोकळेपणाने मांडता याव्यात आणि यावर योग्य मार्गदर्शन मिळावे यासाठी समितीने संवेदनशील व सकारात्मक भूमिका पार पाडली. समितीच्या कार्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त, आत्मविश्वास, सकारात्मक दृष्टिकोन व व्यक्तिमत्व विकास निर्माण होण्यास मदत झाली. समितीच्या या कार्यासाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर यांचे मार्गदर्शन लाभले तसेच महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक व समिती सदस्य यांचेही सहकार्य मिळाले.

प्रा. संतोष कोकरे
चेअरमन, समुपदेशन समिती

चर्चासत्र, कार्यशाळा, परिसंवाद व व्याख्याने यामधील सहभाग

प्रा. डॉ. राजेंद्र भोसले

१. प्रभारी प्राचार्य कालावधी दि. १८ ऑगस्ट २०२२ ते दि. १३ मार्च २०२६

२. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर हिंदी विभाग आर. ए. सी. मिटींग दि. १९/०८/२०२५, दि. १३/३/२०२६

३. दि. १२/२/ २०२६ शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आयोजित महाविद्यालयात नवीन विद्या शाखा सुरू करणे कॉम्प्युटर सायन्स एंटायर कमिटी मिटिंगसाठी उपस्थिती.

४. दि.१७/०२/२०२६ शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर बी.ए. बी.कॉम भाग-१ परीक्षा कमिटी भेट

५. दि.२२/८/२०२५, १७/०१/२०२६, २७/०२/२०२६ उच्च शिक्षण विभाग, रयत शिक्षण संस्था, सातारा मिटिंगसाठी उपस्थिती.

६. दि.१८/२/२०२६ रोजी महाविद्यालय माजी विद्यार्थी संघ धर्मादाय कार्यालयाकडे नोंदणी.

७. रयत शिक्षण संस्थेच्या विविध महाविद्यालयाकडून देणगी स्वरूपात १० इटरॅक्टीव्ह पॅनर्ल, २० कॉम्प्युटर, १ स्कॅनर, १० खुर्च्या असे शैक्षणिक साहित्य महाविद्यालयास उपलब्ध करुन दिले.

८. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर परीक्षा कामकाज पेपर सेटर, पेपर असेसमेंट, पेपर मॉडरेशन, सब्जेक्ट एक्सपर्ट इ.

९. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर संशोधक मार्गदर्शक ४ विद्यार्थ्यांचे संशोधन कार्य सुरू आहे.

१०. दि. २७/१२/२०२५ छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा आयोजित एकदिवशीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये सहभाग, पेपर सादरीकरण तसेच समारोप सत्राध्यक्ष म्हणून काम पाहिले.

११. दि. २७/१२/२०२३ छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा आयोजित एकदिवशीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये शोधार्थिनी कु. लीना कदम यांना सहभागी संशोधन पेपर सादरीकरण व पेपर प्रसिद्ध करण्यासाठी विशेष मार्गदर्शन

१२. दि. १५ ते १७ जानेवारी २०२६ दहिवडी कॉलेज, दहिवडी आयोजित आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये सहभाग व संशोधन पेपर सादरीकरण आणि पेपर प्रसिद्ध

१३. दि.१६/०१/२०२६ डी.पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव येथे राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये सहभाग, सत्राध्यक्ष, संशोधन पेपर सादरीकरण व पेपर प्रसिद्ध केला.

१४. दि.२५/३/२०२६ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव येथे आयोजित राष्ट्रीय चर्चासत्र शोधार्थी प्रा. बाबासो साबळे, कु. लीना कदम यांना सहभागी होण्यासाठी मार्गदर्शन, संशोधन पेपर सादरीकरण व पेपर प्रसिद्ध केला.

१५. ऑगस्ट क्रांती दिन व शिक्षक दिन कार्यक्रमाचे महाविद्यालयात आयोजन व अध्यक्षीय मनोगत व्यक्त केले.

१६. दि.१९/९/२०२५ छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा 'हिंदी सप्ताह' कार्यक्रमाचे प्रमुख संसाधन व्यक्ती

१७. दि.२९/९/२०२५, दि. ३०/९/२०२५ व दि.१८/२/२०२६ शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आयोजित प्लेसमेंट कॅम्प स्टेज २,३,४ प्राचार्य म्हणून उपस्थिती.

१८. दि. १/१०/२०२६ अध्यक्ष, लीड अंतर्गत उद्योजकता विकास आणि कार्यशाळेचे महाविद्यालयात आयोजन

१९. दि.१४ /१०/ २०२५ पालक मेळाव्याचे आयोजन व कार्यक्रमाचे अध्यक्ष म्हणून काम पाहिले.

२०. दि.१५/१०/२०२५ रोजी डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम जयंती निमित्त 'वाचन प्रेरणा दिनाचे' आयोजन केले.

२१. दि. २७/११/२०२५ रोजी श्री सेवागिरी महाराज देवस्थान ट्रस्ट, पुसेगाव आयोजित जिल्हा स्तरीय युवा महोत्सव मिटींगसाठी उपस्थिती

२२. दि.१८/१२/२०२५ जिल्हा सैनिक कल्याण कार्यालय, सातारा येथे 'सशस्त्र सेना ध्वजदिन निधी' संकलन केले.

२३. दि. १/१/२०२६ रोजी ९९ व्या अ. भा. मराठी साहित्य संमेलन,सातारा कटगुण ते पुसेगाव ग्रंथ दिंडी सहभाग.

२४. दि. ०३/०१/२०२६ श्री सेवागिरी महाराज यात्रा स्थळ स्वच्छता अभियान सहभाग

२५. दि. ०६ ते १२ जानेवारी २०२६ राष्ट्रीय सेवा योजना विशेष श्रमसंस्कार शिबिर मौजे वेटणे येथे आयोजन केले.

२६. दि. २०/०१/२०२६ अध्यक्ष 'हिंदी मे रोजगार के अवसर' कार्यशाळेचे आयोजन केले.

२७. दि. १९/०८/२०२५ व दि. २१/०१/२०२६ IQAC च्या मीटिंगचे आयोजन व अध्यक्ष

२८. दि. २३/०१/२०२६ 'मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा' व रयत स्पर्धा परीक्षा ॲकॅडमी अंतर्गत व्यक्तीमत्व विकास कार्यशाळेत अध्यक्षीय भाषण केले.

२९. बुध, पुसेगाव, महिमानगड येथे जुनिअर कॉलेज स्कूल कनेक्टीव्हीटी उपक्रमाचे आयोजन केले.

३०. दि.२३/१/२०२६, ३१/१/२०२६ व २४/२/२०२६ रोजी महाविद्यालयात AI प्रशिक्षण कार्यशाळेचे आयोजन

३१. दि.१/२/२०२६ रोजी कर्मवीर विद्या प्रबोधिनी,सातारा आयोजित रयत प्रज्ञाशोध व रयत ऑलिंम्पियाड परीक्षेचे आयोजन

३२. दि. ०६/०२/२०२६ जिल्हा परिषद व पंचायत समिती निवडणूक केंद्रप्रमुख म्हणून काम पाहिले

३३. दि. ०४/०३/२०२६ नेट सेट परीक्षा मार्गदर्शन कार्यशाळा, उद्योजकता व रोजगाराच्या संधी कार्यशाळेचे आयोजन व अध्यक्षीय भाषण

३४. दि. ०८/०३/२०२६ 'जागतिक महिला दिन' कार्यक्रमात अध्यक्षीय भाषण

३५. दि.२३ व २४ मार्च २०२६ महाविद्यालयात 'ट्रेड फेअर दिन' वार्षिक पारितोषिक दिनाचे आयोजन

प्रा. डॉ. अनिल जगताप

१. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव येथे उपप्राचार्य म्हणून कार्यभार सांभाळला

२. इस्माईलसाहेब मुल्ला लॉ कॉलेज, सातारा येथे राज्यस्तरीय वक्तृत्व स्पर्धेसाठी परीक्षक म्हणून काम केले

३. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा व विद्रोही सांस्कृतिक चळवळ, सातारा यांच्या वतीने कॅप्टन शरद पाटील यांच्या 'अब्राह्मणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' या विषयावरील राज्यस्तरीय चर्चा सत्रात सहभाग.

४. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव येथे 'पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदेमध्ये सहभाग.

६. डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव येथे एक दिवशीय 'ॲग्रीकल्चर ऑफ इंडियन' या कार्यशाळेत उपस्थिती.

७. केंद्रीय अनुसूचित जाती जमाती आश्रम शाळा,पळशी ता.माण येथे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित व मार्गदर्शन केले

प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर

१. रयत शिक्षण संस्थेच्या विविध शाखांमध्ये शाळा प्रकल्पाचे चेअरमन म्हणून काम केले.

२. विविध शाखा मित्रांनी शाखांना भेटी दिल्या व मार्गदर्शन केले.

३. अंतर्गत व बहिस्थ परीक्षा वरिष्ठ पर्यवेक्षक म्हणून काम केले.

४. मध्य विभागीय, रयत शिक्षण संस्था सल्लागार सदस्य पदी निवड.

५. श्री सेवागिरी महाराज देवस्थान ट्रस्ट आयोजित जिल्हा स्तरीय युवा महोत्सव सचिवपदी निवड.

६. रयत शिक्षण संस्था, सातारा समन्वय समिती सदस्यपदी निवड

७. दहिवडी कॉलेज, दहिवडी येथे इंटरनॅशनल सेमिनार मध्ये पेपर सादरीकरण.

८. शरदचंद्र पवार महाविद्यालय, लोणंद येथे नॅशनल सेमिनार मध्ये पेपर सादरीकरण.

९. Shivaji University Kolhapur MUCLA National Conference Participated

---

Prof. Dr. Sangram Shinde

1. Actively Participated and Successful Completion of the programme " Idea to Incubation" from 05/01/2026 to 09/01/2026 (Offline) Organized by Maharashtra State Faculty Development Academy, Pune

2. Paper Published in GIM Research Journal with International, Impactor Factor 8.357 Peer Reviewed Journal. e-ISSN No.2364-8426, Issue-VI, Volume XIII Name of the Research Paper : Foreign Direct Investment in India :Trends, Impact and Policy Framework June-2025

3. Paper Published in 'Insight Bulletin : A Multidisciplinary Interlink International Research Journal, International Double Blind Peer Reviewed & Refereed Open Access Research Journal Volume 2, Issue 6 ISSN : 3065-7857' Name of the Research Paper ' Entrepreneurship and Innovation for Social Impact: Driving Sustainable Change in the 21th Century

4. Paper Presentation on "Agricultural Productivity , Farmers Income and Inclusive Rural Livelihoods in Maharashtra (2014-2024)" in National Conference in KBP, Pandharpur, Date: 24 & 25 Feb. 2026.

5. Paper Presentation on "Sharad Pawar's Contribution for Agriculture Development" in National Conference in Arts and Commerce College, Pusegaon, Date: 25 March 2026.

प्रा. लालासाहेब पवार

१. चेअरमन, अग्रणी महाविद्यालय योजना

२. समन्वयक अंतर्गत मूल्यमापन विभाग बी.ए. व बी.कॉम. भाग-१

३. अंतर्गत व बहिस्थ परीक्षा वरिष्ठ पर्यवेक्षक म्हणून काम केले

४. दि.३०/८/२०२५ रोजी डी.पी. भोसले कॉलेज,कोरेगाव व अर्थशास्त्र विभाग आयोजित रांगोळी स्पर्धेत सहभाग.

५. कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरुण ईश्वरपूर येथे 'Revised Syllabus (NEP 2020)' एक दिवसीय कार्यशाळेत सहभाग.

६. डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव व शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर विद्यार्थी विकास विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित एक दिवसीय कार्यशाळेत सहभाग.

७. सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा येथील राष्ट्रीय चर्चासत्रात पेपर वाचन व पेपर प्रकाशित केला.

८. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागठाणे येथे आंतरराष्ट्रीय सेमिनारमध्ये पेपर वाचन व पेपर प्रकाशित केला.

९. शिवाजी विद्यापीठ, इकॉनॉमिक्स असोसिएशन व संभाजीराव कदम महाविद्यालय, देऊर येथे झालेल्या एक दिवशीय कार्यशाळेत पेपर वाचन व पेपर प्रकाशन.

१०. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव येथे 'पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदेमध्ये पेपर वाचन व प्रकाशन.

११. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महानिर्वाण दिनानिमित्त 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-जीवन व कार्य' या विषयावर सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर येथे विशेष व्याख्यान दिले.

Dr. N.D. Lokhande

1. Promoted as Associated Professor (Stage 4 Level 13) by Shivaji University, Kolhapur under CAS from 30th September, 2025.

2. Resource Person- One day Workshop on Career Opportunities in Languages organised by Mudhoji college, Phaltan on 28th February, 2026.

3. Paper Presentation – One Day National Seminar on 'The Role of Indian Diaspora in the Development of Bharat' organized by Arts and Commerce College, Nagthane

4. Paper Publication- Female Voices and Motherhood in Arundhati Roy's Mother Mary Comes to Me' Journal of Research and Development ISSN- 2230-9578 January, 2026, Volume 18 Issue-XV

4. Supervisor- Rayat Talent Search Examination- 2026 (Pusegaon centre)

5. Completed Faculty Development Program (FDP) organized by MSFDA Pune on Exploring Multidisciplinary: What, Why and How (27-10-2025 to 31-10-2025)

6. Paper Presentation -International E-Conference n Innovations and Intersections

organized by DJGASC, Vaduj.

7. Paper Publication- Theme of Alienation in J. M. Coetzee's Disgrace and Life and Times of Michael K, In Sight Bulletin: A Multidisciplinary Interlink International Research Journal Peer Reviewed International, Open Access Journal. ISSN : 3065-7857 Volume-2, Issue-6 June - 2025

8. Subject Expert- CHB Interview, Shahajiraje Mahavidyalaya, Khatav

9. Member-coordinator of Rayat Shikshan Sanstha's Karmaveer Paritoshik Committee for best college award 2024-25

10. Moderator for Shivaji University Examination Oct. Nov. 2025 English Paper IX

11. Evaluator for Shivaji University Examination Oct. Nov. 2025 (B. A. I AEC &DSC)

12. Sitting Squad for Shivaji University Examination Oct. Nov. 2025, Law College Phaltan, (16-12-2025 to 31-12-2025)

प्रा. डॉ. हनुमंत निमसे

१. दि. ७ व ८ फेब्रुवारी २०२६ रोजी दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत येथे दोन दिवसीय आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये 'वासुदेव एक लोककला' या विषयावर संशोधन पेपरचे वाचन केले.

२. दि. १६ जानेवारी २०२५ रोजी डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव येथे एक दिवसीय आंतर विद्याशाखा परिषदेमध्ये 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि भविष्यकालीन संस्कृती' या विषयावर संशोधन पेपरचे वाचन केले.

३. दि. १५ जानेवारी २०२६ रोजी दहिवडी कॉलेज, दहिवडी येथे आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये 'समाज माध्यमांचा भाषेवर झालेला प्रभाव, एक चिकित्सक अभ्यास' या विषयावर संशोधन पेपरचे वाचन केले.

४. दि. ०५ जुलै २०२५ रोजी पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर यांच्याकडून मराठी विषयातील पीएच.डी. पदवी संपादन केली.

५. दि. २९ सप्टेंबर २०२५ रोजी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्याकडून असोसिएट प्रोफेसर पदी निवड झाली.

६. रयत शिक्षण संस्था, सातारा यांच्याकडून संशोधन बीज भांडवल अंतर्गत 'श्री सेवागिरी महाराजांच्या यात्रेतील सामाजिक सांस्कृतिक घटकाचा अभ्यास' या विषयावर मायनर संशोधन प्रकल्प मंजूर करण्यात आला.

७. ग्रामपंचायत वेटणे ता. खटाव, जि. सातारा यांच्याकडून राष्ट्रीय सेवा योजना 'उत्कृष्ट प्रकल्प अधिकारी' म्हणून प्रशस्तीपत्र प्रदान करण्यात आले

८. सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय,सातारा येथे आयोजित शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर बी.ए. भाग दोन पेपर तीन व निवडक मराठी कथा या बदललेल्या अभ्यासक्रमावरील कार्यशाळेत सहभाग

९. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत देश आणि विदेशातील व्यक्तीमत्त्वांचे योगदान २९ वी आंतरराष्ट्रीय अंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे यांनी आयोजित केलेल्या परिषदेमध्ये स्नेहवर्धन प्रकाश, पुणे यांनी 'बाबा आमटे: एक थोर समाज सुधारक' हा संशोधन लेख प्रकाशित केला.

१०. शिविम संशोधन पत्रिका एप्रिल, मे, जून २०२५ या अंकामध्ये 'साहित्य, समाज, भाषा: एक सहसंबंध' हा संशोधन पेपर प्रकाशित झाला आहे.

प्रा. डॉ. किरण कुंभार

दि. १ जुलै २०२५ रोजी 'सातारा जिल्ह्याचे भारतीय युद्धातील योगदान' (१९६२ ते १९९९) या विषयात शिवाजी कोल्हापूर यांनी पीएच.डी. पदवी प्रदान केली.

२. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव 'उत्कृष्ट संशोधक पुरस्कार २०२५-२६' प्राप्त झाला.

३. मौजे वेटणे, ता.खटाव, जि.सातारा ग्रामपंचायत यांच्या मार्फत 'उत्कृष्ट प्रकल्प अधिकारी राष्ट्रीय सेवा योजना' म्हणून प्रशस्ती पत्र प्रदान करण्यात आले.

४. 'A Study of Inscriptions: Public Works and Civic Engagement in Colonial Satara' हा संशोधन लेख IJAAR या पियर रिव्ह्यू जर्नलमध्ये जुलै-ऑगस्ट २०२५ अंकात प्रकाशित करण्यात आला.

५. छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा येथील राष्ट्रीय चर्चासत्रात १ ऑक्टोबर २०२५ रोजी 'Erotic Sculpture of Kedareshwar Temple at Parali and The Indian Knowledge System' या संशोधन लेखाचे वाचन व प्रकाशन करण्यात आले.

६. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कडेपूर येथे राष्ट्रीय चर्चासत्रात १८ फेब्रुवारी २०२६ 'Indian Knowledge System and Life Values Reflected in Mithuna Sculptures: A Study of Kedareshwar Temple, Parali' या संशोधन लेखाचे वाचन व प्रकाशन करण्यात आले.

७. दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत येथे राष्ट्रीय चर्चासत्रात ७ मार्च २०२६ 'Humanity in Conflict: Satara District during the 1962 Sino-Indian War' १९६२ या संशोधन लेखाचे वाचन व प्रकाशन करण्यात आले.

८. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव येथील राष्ट्रीय परिषदेमध्ये 'India's Defence Policy under Sharadchandra Pawar (1991–93)' या संशोधन लेखाचे वाचन व प्रकाशन करण्यात आले.

९. रयत शिक्षण संस्था, सातारा प्रायोजित संशोधन बीज भांडवल अंतर्गत "Heritage and Local Governance A study of Khatav Taluka" या विषयाचा मेजर संशोधन प्रकल्प मंजूर करण्यात आला आहे.

१०. डी.जी.कॉलेज, सातारा येथे दि. ७ व ८ मे २०२५ रोजी आयोजित 'Resent Trends in Higher Education' या दोन दिवशीय व्याख्यान मालिकेत सहभाग घेण्यात आला.

११. यशोदा टेक्निकल कॅम्पस, सातारा येथे दि. २३ जुलै २०२५ रोजी आयोजित शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर प्रायोजित आविष्कार संशोधन स्पर्धा एक दिवशीय कार्यशाळेत सहभाग घेण्यात आला.

१२. सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा येथे दि. ६ ऑक्टोबर २०२५ रोजी आयोजित शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर प्रायोजित बी.ए. भाग-२ सेक पेपर बदललेल्या अभ्यासक्रमावरील कार्यशाळेत सहभाग घेण्यात आला.
१३. किसन वीर महविद्यालय, वाई येथे दि. १० ऑक्टोबर २०२५ शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर 'आविष्कार संशोधन स्पर्धा' २०२५-२६ करीता मार्गदर्शक आणि संघ व्यवस्थापक म्हणून काम केले.

१४. दि. २० फेब्रुवारी २०२६ रोजी शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर येथे 'रस्ता सुरक्षा मोहिम जनजागृती' या एक दिवशीय कार्यशाळेत सहभाग घेतला.

प्रा. श्रीमती मनुजा सोनार

१. दि. १८/७/२०२५ रोजी सौ. मंगलाबाई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज येथे शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर विद्यार्थी विकास विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने सातारा जिल्हास्तरीय एकदिवसीय युवा महोत्सव कार्यशाळेत सहभाग घेतला

२. दि. ११/८/२०२५ रोजी वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड येथे बी.ए. भाग-२ सेमिस्टर 4 DSC paper v Physical Geography of Maharashtra DSC paper vl Quantitative Techniques in Geography practical या एक दिवसीय अभ्यासक्रम कार्यशाळेसाठी उपस्थिती बी.ए. भाग-२

३. दि. १३/०८/२०२५ रोजी बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण येथे बी.ए. भाग २ सेमिस्टर तीन DsC majar lll and iv एक दिवशीय अभ्यासक्रम कार्यशाळेसाठी उपस्थिती

४. दि. ३०/१२/२०२५ रोजी प.पू.श्री सेवागिरी महाराज देवस्थान ट्रस्ट, पुसेगाव आयोजित जिल्हा स्तरीय युवा महोत्सवातील उत्कृष्ट कामाबद्दल सन्मानचिन्ह देऊन सत्कार.

५. दि. ६/१/२०२६ ते १२/१/२०२६ मौजे वेटणे, ता.खटाव, जि.सातारा विशेष श्रमसंस्कार शिबीर संपन्न झाले यामध्ये सदस्य म्हणून काम केले

६. दि. १५ ते १७ जानेवारी २०२६ दहिवडी कॉलेज, दहिवडी येथे आंतरराष्ट्रीय सेमिनार मध्ये पेपर प्रसिध्द झाला A study on disaster management and human responses international Journal of advance and applied research (ISSN 2347 -7075) impact factor 8.141

७. दि. १/२/२०२६ रोजी रयत शिक्षण संस्था, कर्मवीर विद्या प्रबोधिनीच्या वतीने रयत ऑलिम्पियाड परीक्षा ज्युनिअर सुपरवायझर म्हणून काम केले

८. दि. ७/२/२०२६ पंचायत समिती व जिल्हा परिषद निवडणूकीत काम पाहिले.

९. दि. ९ मार्च ते १४ मार्च २०२६ या कालावधीत युजीसी UGC-Spon Sored Short Term Course on Use pn of ICT Application in Higher education A+ श्रेणी.

१०. दि. २५ मार्च २०२६ रोजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव येथे ''पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदेचे सह-समन्वयक म्हणून काम पाहिले.

११. दि. २५ मार्च २०२६ रोजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव येथे ''पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदमध्ये 'शरद पवार यांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान' या विषयावर पेपर प्रकाशित केला.

प्रा. राबन खुदाबक्ष मुल्ला

१) संशोधन पेपर प्रस्तुती व प्रकाशित – 'कृत्रिम बुध्दिमत्ता और साहित्य सृजन में मानवीय संवेदना की अभिव्यक्ति' डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव E-ISSN, 2582 - 5429, SJIF - Impact - 7.72, VOL-III, Feb. 2026 'Akshara Multidisciplinary Research Journal'

२) संशोधन पेपर प्रस्तुती व प्रकाशित – 'समकालीन हिंदी गजलों में चित्रित सामाजिक चेतना' सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर ISSN, 2230-9578, VOL-18-ISSUE-1 (VII) January-2026 Jaurnal of Research & Development A Multidisciplinary International Level Reserred & Double - http. IIjrarvb.org

३) संशोधन पेपर प्रस्तुती व प्रकाशित – 'क्वीन सिनेमा में चित्रित नारी जीवन' IPP-World Journal of Humanities and Social Sciences (11PWJHSS) ISSN - 3007 - 6661, Vol - 1, No. & Issue - IV (Oct. - Dec.) 2025 छत्रपती शिवाजी कॉलेज,सातारा

४) संशोधन पेपर प्रस्तुती व प्रकाशित – 'मा.शरद पवार जी का जीवन व कार्य' कला व वाणिज्य महाविद्यालय,पुसेगाव

५) कार्यशाळेत सहभाग

१) दि.२३/८/२०२५ बी.ए.भाग–२, अभ्यासक्रम कार्यशाळा, आर्टस्,कॉमर्स व सायन्स कॉलेज, नागठाणे

२) दि. ९/९/२०२५ बी.ए.भाग–२, अभ्यासक्रम कार्यशाळा, बयाबाई श्रीपतराव महाविद्यालय, कडेगाव

६) राष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग – 'वैश्विक परिदृश्य में हिंदी भाषा की चुनौतियाँ' बिडकीत कॉलेज, औरंगाबाद

७) परीक्षा कामकाज सहभाग – पेपर सेटर बी.ए.भाग – ३, पेपर नं. XII, Oct. 20235

८) बहिस्थ पर्यवेक्षक – शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर परीक्षा २०२५ दि. १२/१२/२०२५ ते २१/१२/२०२५ व दि. २३/१२/२०२५ ते ३१/१२/२०२५ सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर

९) जिल्हा परिषद, पंचायत समिती निवडणूक फेब्रु. २०२६, मतदान अधिकारी म्हणून काम पाहिले.

१०) बहिस्थ पर्यवेक्षक – शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर परीक्षा २०२६ दि. ४/५/२०२६ ते दि. १०/५/२०२६ राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय, औंध

प्रा.प्रदीप गायकवाड

१. दि. ७ ते ११ एप्रिल २०२५ या कालावधीत रयत शिक्षण संस्थेच्या यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, सातारा येथे "Five days Master Training Programme on Artificial Intelligence and its Application" या प्रशिक्षणामध्ये सहभागी.

२. शुक्रवार दि. २५ एप्रिल २०२५ रोजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव आयोजित "One Day Interdisciplinary National Conference on " Literature, Society, Business and Human Values" या चर्चासत्रामध्ये सहभाग व संशोधन लेखन.

३. दि. १६ मे २०२५ रोजी एम्. कॉम्. भाग-२ साठी Research Project VIVA – VOCE सिनिअर परीक्षक म्हणून दादासाहेब जोतीराम गोडसे महाविद्यालय, वडूज येथे उपस्थित.

४. दि. १० ऑक्टोबर २०२५ रोजी शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव येथे वाणिज्य विषयाच्या तासिका तत्त्वावरील पद भरतीच्या मुलाखतीस परीक्षक म्हणून उपस्थित.

५. दादासाहेब जोतीराम गोडसे महाविद्यालय, वडूज येथे शैक्षणिक वर्ष २०२५-२०२६ साठी एम्. कॉम्. भाग-१ व २ साठी Visiting Faculty म्हणून निवड .

६. दि. १७ सप्टेंबर २०२५ रोजी सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय व शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आयोजित One day Workshop on Revised Syllabus Of B.com –II Accountancy Paper II& III, VSC (NEP2020,2.0) साठी उपस्थित

७. दि. २६ नोव्हेंबर २०२५ रोजी एम्. कॉम्. भाग-२ साठी Research Project VIVA – VOCE सिनिअर परीक्षक म्हणून दहिवडी कॉलेज, दहिवडी येथे उपस्थित .

८. दादासाहेब जोतीराम गोडसे महाविद्यालय, वडूज येथे दि. ५ डिसेंबर २०२५ रोजी बी.कॉम भाग-२ सेमिस्टर ३ या वर्गासाठी VSC - Hotel Accounting च्या VIVA- VOCE साठी परीक्षक म्हणून उपस्थित.

९. शहाजीराजे महाविद्यालय खटाव, येथे दि. ६ डिसेंबर २०२५ रोजी बी.कॉम भाग-२ सेमिस्टर ३ या वर्गासाठी VSC - Hotel Accounting च्या VIVA- VOCE साठी परीक्षक म्हणून उपस्थित.

१०. रयत शिक्षण संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव ‘ Rayat Competitive Examination Academy साठी अंकगणित, बुद्धिमापन या विषयासाठी अध्यापक म्हणून निवड.

११. “ A Comparative study of International Financial Reporting Standards (IFRS) and Indian Accounting Standards (Ind AS) या विषयावरती Major Research Project साठी मान्यता

१२. दहिवडी कॉलेज, दहिवडी आयोजित १९,२० आणि २१ जानेवारी २०२६ रोजी Three Days International Conference on “ Emerging Trends of Artificial Intelligence in Corporate Sector” या चर्चासत्रामध्ये सहभाग व Entrepreneur Development Programmes and AI या विषयावर संशोधन लेखन.

१३. किसान वीर महाविद्यालय, वाई आयोजित २३ फेब्रुवारी २०२६ रोजी One Day National Conference “ Exploring Pillars for Vikshit Bharat -2024” या चर्चासत्रामध्ये सहभाग व “ Vikshit Bharat 2047 and Its Impact on Indian Industries या विषयावर संशोधन लेखन.

१४. दि. २८ मार्च २०२६ रोजी Simusoft softwere Company द्वारे आयोजित AI Practial traning workshop साठी online उपस्थित.

प्रा. शामराव वाघमारे

१) दि. २५ मार्च २०२६ रयत शिक्षण संस्थेचे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव आयोजित 'पद्मविभूषण शरदचंद्र पवार यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान' या एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषदेत सहभाग, पेपर वाचन व शरद पवार यांच्या जीवनावर शोधनिबंध प्रकाशित केला.

२) रयत ऑलम्पियाड एक्झामिनेशन–२०२६ या परीक्षेत कनिष्ठ पर्यवेक्षक म्हणून कामकाज पाहिले.

३) गांधी रिसर्च फाउंडेशन, जळगाव यांच्यामार्फत घेण्यात येणाऱ्या परीक्षेत कनिष्ठ पर्यवेक्षक म्हणून कामकाज पाहिले. तसेच या परीक्षेच्या उत्तर पत्रिकेचे मूल्यमापन करून गुणपत्रक तयार करून दिले.

४) श्री सेवागिरी देवस्थान ट्रस्ट, पुसेगाव आणि कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित जिल्हास्तरीय युवा महोत्सवामध्ये नाव नोंदणी समितीच्या कामकाजामध्ये सहभाग घेतला.

५) 'राष्ट्रीय सेवा योजना विशेष श्रमसंस्कार शिबिर' मौजे वेटणे येथे दि.६ ते १२ जानेवारी २०२६ या कालावधीत विद्यार्थ्यांसमवेत दोन दिवस श्रमदानाचे कामकाज केले. या शिबिर कार्यक्रमाच्या उद्घाटन व सांगता समारंभास उपस्थिती.

६) दि. १९ जानेवारी २०२६ रयत शिक्षण संस्थेचे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव 'स्कूल कनेक्टिव्हिटी प्रोग्रॅम' अंतर्गत न्यू इंग्लिश स्कूल व ज्युनिअर कॉलेज, महिमानगड येथे '१२ वी नंतरच्या करिअर संधी' या विषयावर विद्यार्थ्यांना विशेष मार्गदर्शन केले. यावेळी ३५ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.

७) दि. ६ व ७ फेब्रुवारी २०२६ जिल्हा परिषद व पंचायत समिती निवडणूक मौजे एनकूळ, ता.खटाव, जि.सातारा येथे मतदान अधिकारी म्हणून काम पाहिले.

८) रयत शिक्षण संस्थेचे, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर आयोजित 'भाषा साहित्य आणि संस्कृती' या एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती' या विषयावर शोधनिबंधाचे सादरीकरण केले. तसेच 'तिफण' यूजीसी केअर लिस्टेड जर्नलमध्ये शोधनिबंध प्रकाशित केला.

९) रयत शिक्षण संस्थेचे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर आयोजित राष्ट्रीय परिषदेत आनंद यादव यांच्या 'झोंबी' कादंबरीतील मानवी मूल्ये या विषयावर शोधनिबंधाचे वाचन व 'अक्षर वाड्.मय' या यूजीसी केअर लिस्टेड जर्नल्समध्ये शोधनिबंध प्रकाशित केला.

१०) दि. २४ एप्रिल २०२६ पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर या विद्यापीठात 'आनंद यादव व मार्कण्डेय यांच्या कथात्मक साहित्याचा तौलनिक अभ्यास' या विषयावर पीएच.डी. (विद्यावाचस्पती) अंतिम शोधप्रबंध पुढील कार्यवाहीसाठी विद्यापीठात सादर केला.

११) सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय,सातारा येथे आयोजित शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर बी.ए. भाग दोन पेपर तीन व निवडक मराठी कथा या बदललेल्या अभ्यासक्रमावरील कार्यशाळेत सहभाग

प्रा. सुधीर धोंगडे

१. दि. २९ डिसेंबर २०२५ रोजी संगमेश्वर कॉलेज सोलापूर आयोजित One Day National Conference on "Thoughts and Works of Mahatma Basaweshwar" मध्ये सहभाग घेतला. तसेच IIP- World Journal of Humanities and Social Science Vol: 02 No. Issue I (January-March 2026) मध्ये ''महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांतील सामाजिक सुधारणा व समता'' हा शोध निबंध प्रकाशित झाला.

२. दि. २९ जानेवारी २०२६ रोजी Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce College Bhusawal आयोजित National Level Research Workshop on "Contents of Project Report and Thesis" मध्ये सहभाग घेतला.

३. दि. २३ आणि २४ मार्च २०२६ रोजी संगमेश्वर कॉलेज सोलापूर आयोजित Capacity Building Programme of Researchers (KRC) on "Research & Innovation-Bridging Disciplines to Transformation Libraries: A Multidisciplinary Approach on Methodology, Practice & Service" मध्ये सहभाग घेतला.

४. दि. २५ मार्च २०२६ रोजी Arts and Commerce College, Pusegaon आयोजित One Day National Conference on "The Contribution of Padma Vibhushan Sharadchandra Pawar to Nation-Building" मध्ये सहभाग घेतला तसेच "Padma Vibhushan Sharadchandra Pawar: Political Ideology and Leadership Style" हा शोध निबंध सादर केला.

५. दि. ०७ एप्रिल २०२६ रोजी Shri. Vyankatesh Arts, Commerce & Science College Deulgaon Raja आणि Sant Bhagwanbaba Kala Mahavidyalay Sindkhed Raja आयोजित National E-Conference on "75 year of the Indian Constitution: Heritage, Reality and Future" मध्ये सहभाग घेतला. तसेच 'RESEARCH NEBULA' An International Refereed Peer reviewed & Indexed Quarterly Journal, Volume XV, Issue (C) April, 2026 मध्ये "Human Rights and the Indian Constitution: A Global Perspective" हा शोध निबंध प्रकाशित झाला.

६. दि. १६ एप्रिल २०२६ रोजी लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर आयोजित One Day National E-Conference on "Innovative and Emerging Trends in Social Science" मध्ये सहभाग घेतला. तसेच ''जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर प्रभाव एक चिकित्सक अभ्यास'' हा शोध निबंध सादर केला.

प्रा. महेश आवळे

१.फन लीडर्स फाउंडेशन आणि प्रबोधन गोरेगाव, मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित खुल्या महाराष्ट्राचा महावक्ता वक्तृत्व स्पर्धेत सहभाग नोंदवून गोल्डन माईक मिळविला.

२. रयत शिक्षण संस्थेचे, डी.पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव आयोजित One Day Multidisciplinary National Conference on Al and Cahallenges Before Society, Language and Literature" या राष्ट्रीय परिषदेमध्ये सहभाग नोंदविला व शोध निबंध प्रकाशित केला.

३. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव आयोजित One Day National Conference on the contribution of Padma vibhushan Sharadchandra pawar to nation - Building या राष्ट्रीय

परिषदेमध्ये सहभाग नोंदविला व शोध निबंध प्रकाशित झाला.

४. रयत ऑलंपियाड एक्झामिनेशन २०२६ या परीक्षेमध्ये कनिष्ठ पर्यवेक्षक म्हणून कामकाज पाहिले.

५. श्री सेवागिरी देवस्थान ट्रस्ट, पुसेगाव आणि कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित जिल्हास्तरीय युवा मोहोत्सवामध्ये पथनाट्य कलाप्रकाराचे कामकाज पाहिले.

६. कर्मवीर विद्या प्रबोधिनी, रयत शिक्षण संस्था, सातारा व छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा यांच्या संयुक्त विद्यमाने छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा या ठिकाणी दि. २१ व २२ जानेवारी २०२६ रोजी राज्यस्तरीय महाविद्यालयीन वक्तृत्व स्पर्धा पार पडली. या स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थी कु. अनमोल कर्णे व कु. ज्ञानेश्वरी बोराटे या विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला या स्पर्धेत संघनायक म्हणून कामकाज पाहिले.

७. कर्मवीर विद्या प्रबोधिनी, रयत शिक्षण संस्था, सातारा व एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर यांच्या संयुक्त विद्यमाने एस्. एम्. जोशी कॉलेज, हडपसर या ठिकाणी दि. १६ व १७ जानेवारी २०२६ रोजी राज्यस्तरीय महाविद्यालयीन प्रश्नमंजुषा स्पर्धा पार पडली. या स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थी कु. अनमोल कर्णे व अभय वाघमोडे यांनी सहभाग नोंदविला व त्याचबरोबर हा संघ उपांत्य फेरीपर्यंत पोहचला. या स्पर्धेत संघनायक म्हणून कामकाज पाहिले.

८. वक्तृत्व विकासासाठी विद्यार्थ्यांना ग्रंथ उपलब्ध करून देणे, मार्गदर्शन करणे, भाषणाची तयारी करून घेणे असे उपक्रम राबविण्यात आले.

Dr. Wagh M.S.

1. Awarded Ph.D from Shivaji University, Kolhapur titled “A Study on Role of Agriculture Produce Market Committees in Livestock Marketing with Special Reference to Satara District” on 30th September, 2025

2. Received grant for book publication from Sahitya aani Sanskruti Mandal, Mumbai (State Government) on 14th August, 2025
3. Published Marathi novel entitled “Karmachakra” on 30th September, 2025
4. Coordinator of Short Term Course of “Business Attitude” (M.Com-II) for the academic year 2024-25
5. Published research paper entitled “Current Scenario in Livestock Trading : A Case Study of Satara APMC” in International Research Fellows Association’s RESEARCH JOURNEY Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal Issue – 355 (B)
6. Published research paper entitled “A Study on Expectations of Livestock Buyers and Sellers with Reference to Agriculture Produce Market Committees of Satara District” in Social Science Journal for Advanced Research 2025 Volume 5 Number 2 March
7. A Study on Livestock Trading Practices At Different Market Committees Of Satara District” in International Journal Of Advance And Applied Research Issue– 2347 -7075 (Double-Blind Peer Reviewed) (Bi-Monthly Research Journal) Vol. 6 No. 36 March – April 2025

8. Guest lecture on "M.Com -Renewal of Affiliation" on 30th January, 2026 at Arts and Commerce College, Pusegaon

9. Competed Faculty Development Program on "Startup Incubation Training" from 20 April to 29 April, 2026 at Somaiya Vidyavihar University, Mumbai
10. Published research paper at National Seminar on "the contribution of Padmavibhushan Dr. Sharadchadra Pawar in nation building

Dr. Ashwini Kamble

1. Awarded Ph.D Degree from Shivaji University, Kolhapur titled "Identification of need for Smart Tourism in Southern Maharashtra" on 2nd December, 2025.

2 Coordinator of Short term Course of "Introduction of Share Market" (M.Com I) for the academic year 2025-26.
3. Published research paper entitled as "Smart Hotel: Expectation versus Ground Reality of Satara District" in Gurukul International Multidisciplinary research journal (GIMRJ) WITH International impact factor 8.357Journal, Peer Reviewed Journal, ISSU-IX, VOLUME-XIII, SEPT 2025.
4. Published research paper entitled as "Role of Intermediaries in Strengthening the tourism sector" in Aayushi International Interdisciplinary Research journal (AIIRJ) peer Reviewed and index journal, ISSN 2349-638X SJIF Impact factor 8.379 on Feb 2026.
5. Published research paper entitled as "Artificial intelligence for sustainable and Green Business practices evidence from real-world corporate case" in international journal of advance and applied research ISSN-2347-7075 Impact factor 8.141 on JAN 2026.
6. Published research paper entitled as" New era of Tourism 4.0: Innovative transformation through industry 1.0 to 4.0 Sustainability development" in the Kokan Geographer Interdisciplinary peer reviewed refereed National research journal no.3341/2010, Vol.no 34(part II) ISSN No. 2277-4858 Impact factor8.125 on Sept, 2025.
7. Participated one day workshop on Revised Syllabus of B. Com Part II (NEP 2020,2.0) in Venutai Chavan College, Karad on 21 August 2025.
8. Attended 7 days FDP "Entrepreneurship across dimension: innovation, finance & IPR" organized by IIMT college of Management Greater Noida on 27th Jan to 3rd Feb 2026.

प्राध्यापक वृंद

प्राचार्य डॉ. सुनील हेळकर
M.Sc. Ph.D.

■ **मराठी विभाग**

प्रा. डॉ. एच. जी. निमसे	M.A., NET, Ph.D.
प्रा. एस.डी.वाघमारे (CHB)	M.A., NET
प्रा. एम.एन.आवळे (CHB)	M.A., NET,SET

■ **हिंदी विभाग**

प्रा. डॉ.आर.पी.भोसले	M.A., M.Phil, Ph.D., D.Lit.
प्रा.श्रीमती आर.के.मुल्ला	M.A.

■ **इंग्रजी विभाग**

प्रा.श्रीमती यु.एस.मदने	M.A.
प्रा. ए. टी. खाडे	M.A.,
प्रा.डॉ.एन.डी.लोखंडे	M.A., D.Ed., B.Ed., NET, Ph.D.,

■ **इतिहास विभाग**

प्रा. डॉ. ए. एस. जगताप	M.A.,Ph.D.
प्रा. डॉ. के. जी. कुंभार	M.A., M.Phil, NET, SET, Ph.D.

■ **वाणिज्य विभाग**

प्रा.पी. व्ही. गायकवाड	M.Com., NET
प्रा. डॉ. एम. एस. वाघ (CHB)	M.Com., NET, SET Ph.D.
प्रा.डॉ. ए. टी.कांबळे (CHB)	M.Com.,NET, Ph.D.

■ **अर्थशास्त्र विभाग**

प्रा. एल. के. पवार	M.A.
प्रो. डॉ. एस. आर. शिंदे	M.A, Ph.D.,SET

■ **राज्यशास्त्र विभाग**

प्रा. एस. आर. धोंगडे (CHB)	M.A.,SET
प्रा. एस. एस. कोकरे (CHB)	M.A.,SET

■ **शिक्षणशास्त्र विभाग**

■ **भूगोल विभाग**

प्रा. श्रीमती एम.बी.सोनार	M.A., B.Ed. M.A. (Communication)

■ **शारीरिक शिक्षण विभाग**

प्रा. जी.ए. जाधव (CHB)	B.A., B.P.Ed., M.P.Ed., SET

■ **ग्रंथालय विभाग**

प्रा.डॉ.एस.आर. क्षीरसागर	M.A. (Marathi) M.A. (Hindi) M.A. (Communication) M. Lib.I.Sc. M.Phil Ph.D. (TMV) Pune Ph.D. Y.C.MOU

■ **प्रशासकीय सेवक वर्ग**

श्री. एस. पी. पाटील मुख्य लिपीक	B.A.
श्री. व्ही. एम. खाडे ग्रंथालय परिचर	H.S.C.
श्री.आर.डी.गलांडे ग्रंथालय परिचर	B.A.

■ **हंगामी सेवक वर्ग**

श्रीमती एस. पी. देवकर कनिष्ठ लिपीक	M.A.
श्री. एच. आर. जगदाळे कनिष्ठ लिपीक	M.Com.
श्री. यु.जे.देशपांडे ग्रंथालय लिपीक	M.A. M. Lib.I.Sc.
श्री. एन. आर. जाधव वॉचमन	S.S.C.

वेध भविष्याचा

(भविष्यकालीन वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रम)

अ) पायाभूत सुविधा विकास

1. नवीन कॅम्पस (सातारा -पंढरपूर रोड) चा विस्तार करणे. गट नंबर 85

अ. वृक्षारोपण

ब. संपूर्ण 5.14 एकर परिसराला संरक्षक भिंत बांधणे.

क. 400 मीटरचा ॲथलेटिक ट्रॅक विकसित करणे.

ड. अंतर्गत रस्ते बांधणी

ब) शैक्षणिक सुविधा विकास

1. अद्ययावत क्रीडा सुविधा निर्मिती
2. नवीन पदवी अभ्यासक्रम-कॉम्प्युटर सायन्स (एन्टायर) सुरू करणे.
3. अद्ययावत बहुउद्देशीय सभागृह बांधकाम करणे.
4. महाविद्यालय इमारतीच्या दुसऱ्या मजल्याचे बांधकाम करणे.
5. आय सी टी (ICT) सुविधांचा विस्तार करणे.

क) कौशल्य विकास प्रशिक्षण

1. Digital Marketing
2. Artificial Intelligence
3. Data Analysis
4. Yoga and Naturopathy
5. Spoken English
6. Film Making
7. Goat Farming
8. Solar Technology
9. Stock Marketing
10. Import-Export Business

ड) शैक्षणिक उपक्रम

1. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषद /चर्चासत्राचे आयोजन
2. शैक्षणिक, सामाजिक व औद्योगिक क्षेत्रातील नामांकित संस्थांशी सामंजस्य करार
3. स्कूल कनेक्ट कार्यक्रम राबविणे.
4. एनसीसी युनिट सुरू करणे.
5. पोलीस दल व लष्कर भरतीसाठी विशेष मार्गदर्शन वर्ग
6. संशोधन, नवनिर्मिती आणि समाजोपयोगी कार्याचा विस्तार